

МІР ЧƏЛАЛ

Колумуз
Паянадыр

РОМАН

Азербайжан
Ущаг вә Кәңәләр Әдәбийяты Нәшрийяты
Баки — 1957

ПРОЛОГ

Тарышыг заманда, һәр келәнин бир сифарини апардыгы, һәр кәләнин бир хәбәр кәтирдийи ағыр илләрдә һамынын көзү йолда иди. Гадынын да, кишинин дә, авамын да, охумушун да, варлынын да, йохсулун да.

Һамы көзләйирди. Бөйүк шәһәрләрдә адамы олапнын да, олмаянын да көзү йолда иди. Адамлар элә бир иштәһа вә иштизар илә көзләйирдиләр ки, дейәрсән бүтүн өмүр вә тәләләриндәи сәһбәт келәчәк.

Һамы хәбәр көзләйирди.

Күн олмазды ки, Бақыдан тәзә хәбәр кәлмәсини. Нә тичарәт, нә зиярәт, нә ибадәт хәбәри. Инди тамам айры хәбәрләр кәлир. Өлкәдә элә бир чахнашма вә һәйәчан вар ки, һеч кәс сабаһ нә олачагыны билмир. Гәсәввүр әтмир. Санки дүня бир-биринә дәйиб. Санки һәр шей бир нечә күндә дәйишиб башга бир аләм олачаг. Атан ким, вуран ким. Өлән ким, өлдүрән ким! Уча ерләрдә даяныб бәркдәи данышап, һай-һарай салан, язан, позан, чагыран ким. Узаг вә кениш күчәләрдә байраглары далғаландыраг инзамлы-инзамсыз аддымлап, горхунч ганунлары папирос көтүйү. кағыз парчасы кими аяглайыб өтән, силаһлы, пагонлу мәмурлары тәпикләйиб кәнара атан, полис күлләсинә синә габардан, яйлым атәшләринә «Азадлыг!» шүарлары илә чаваб верән ким...

Белә бир заманда һамынын көзү йолда, гулағы сәслә, үрәйи дәйүнтүдә, чохларынын да әли силаһда-

дыр. Сәһәр-ахшам йол ағзында, тин башында, ямачларда даянап, кәлиб-кедәиләрдән һал-һивал сорушанлары чох көрмәк оларды...

Бир заман бу йоллардан човушлар, зәвварлар, зынгыровлу файтолар, ротазлы кәһәр атлар, агыр дөвә карванлары, көмүр йүклү гатырлар, чатмалы фургонлар кәлиб-кедәрди. О ян-бу яна мазут, тахыл, парча, халча, хушкәбар дашынарды. Кимсә тамашая дурмазды. Амма илди йолда көрүнән һәр гаралты бир үмид кими нәзәрләри чәлб эдир. Шәһәрдән бир атлы я пняда кәлдими суал-чаваба тутулур:

- Тәзә нә вар?
- Нә хәбәр вар?
- Саглыг-сәләмәтлик!
- Кенә, аз-чох?
- Мәтләб узундур, нәйини данышым!
- Нечә бәйәм?
- Эшидәрсиз, аллаһ гойса өзүңүз эшидәрсиз.
- Бир балача учундан-гулагындан...
- Газетдән сәһий хәбәр биләрсиниз: «Кәспил»!

Йолчу сагына-солуна бахынып өтәр, хәһишләри эшитмәк истәмәзди.

Орта бойлу, гара мәхмәр архалыглы, гайтан дүймәли, бухара папаглы, кошсифәт, нурани бир кишини ахшамүстү, шәһәрин лап кирәчәйиндә, чайкәнары бир даш үстүндә отурдугуну, я бир нечә мүсәһиблә кәзинәрәк сәһбәтә мәншүл олдугуну, бә'зән дә һейкәл кими даянып үфүгләрә бахдыгыны көрмәк оларды.

«Шәһәрдир, тәбиәти сейр эдир, сулар, гушлар, булутлар илә данышыр». Нурани кишини бу ердә көрәләр белә дүшүнәр, салам вериб өтәрдиләр.

Нурани киши исә йол үстүнә тәбиәт үчүн, гушлар, булутлар үчүн чыхмырды. Ону көйләр мәшғул этмирди. О, торпаны сәсиини эшитмәк, дәрдини динләмәк үчүн йоллара чыхырды.

Вәтәндә көрдүйү, үрәйиндә дуйдуғу һәйәчан вә тәләтүмләр ошу раһат бурахмырды.

Нурани киши сол әлини үрәйинә, сағ әлини алтына гояраг шорго, күнәш шүәләрының чичок кими ачылдыгы Баки үфүгләринә һәсрәт вә нитизарла бахырды.

Бу пайыз күнләриндә ошу һәр шейдән артыг мәшғул эдән Бакидан кәлән хәбәрләр, орада аловланан мүбаризәләр иди.

Дәһиз кәнарында дәһиз кими тәләтүмләнән бу мазутлу, олду шәһәрдән илди ени бир нәсим, ени бир сабаһи нәсимнә алаһә йайыларды. Ингилаб шүәрлы Петербург, Москва фәһләсинини дөйүш чагырышлары илк дәфә бу шәһәрдә әкә-сәда тапырды.

Нурани кишини һәйәчәһинә сәбәб гайнар бир филиз кими һәр ерә дөйүш һәрәрәти яни издиһамлы, сүр'әтли һәрәкәт иди. Мә'дәиләри, заводлары, мейданлары, күчәләри ағзына алмыш һүдуд билмәз һәйәчан нә һәрәкәт иди. Зәһмәт адамлары азадлыг дөйүшләрини баш мәшгини кечирирди.

— Айылыб ятан чәмәәт, көз ачып гапалы фәһлә!

Нурани кишини мә'лум иди ки, бу тарихи һәрәкәт йолунда чан иһсар эдән минләр, миллионлар вар. Шимшәк чахмасә көйләр курламаз. һәр кәс, кәләчәйини чарчасы олан һәр кәс өзүңү бу һүррийәт мүчәһидләри сырасында, гуртулуни байрагының алында көрмәк истәрди. Нурани киши кәһ севинч хәбәри кәтирән бир гәсид, бир мүждәчи кими адамлары даяндырып демәк истәйир, кәһ бир әскәр, бир фәдан кими силаһланып күчә вурушмаларына, сәһкәрләрә кирмәк, кәһ дә шыгылы мәтбуәт сәһифәләрини учадан охумаг истәйирди.

Көйләрдә гүрурла чөвлән эдән шәһбәз шәһинләри көрдүкчә таманасындан доһмурду:

Руһим, әй шәһбәзи һүррийәт,
Уч, уч, вичи-фәзада парвәз ст!

— Нә олайды, нә олайды мәним дә учмага ганадларым олайды! Вотән мүлкүнү эл-эл, оба-оба, кәнд-кәнд, ән-ән кәзәр, бөйүк сабаһини ачылдыгыны хәбәр верәр, һамыны гәфләт юхусундан оядардым.

Халг, әсрләрчә зүлм көрмүш, иһтираб чәкмиш зәһмәт алаһи мәгрур дағлар кими баш галдырар, зүлмәт дүнясыны биһвәрәсиндән сөкәрдиләр:

Шәһ вә солтан! Бура сай дөйдүрүб алдыларыны,
Сәйүб алдыларыны, сәйдуруб алдыларыны!
Бирбәбир ядына сал чүмлә унутдуларыны,
Милләтин ганым алыб шинәйә тутдуларыны.

Көзлэрин кэллэнэ дэ чыхса, гус уддугларыны!
Бош данышма, бура сай өлдүрүб алдыгларыны,
Юлуб алдыгларыны, юлдуруб алдыгларыны!

Шаир ганадланмаг, торпагдан гүввэт, күнөшдөн
гүдрэт, чөллөрдөн бүс'эт алараг гәһгәһәли чагырыш-
ларыны ити гәләмилә вәтән көйләринә язмаг, вәтән
даштарына охутмаг истәйирди!

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

МҮӘЛЛИМ ОЛАЧАҒАМ!

Братья писатели! В нашей судьбе
что-то лежит роковое...

И. Некрасов.

С оюг пайыз сәһәринини көзү тәзәчә ачы-
ланда, даш дөшәмәли, дар күчәләрдә
кет-кәл башлананда һачы Ахунд иба-
дәтдән эвинә гайыдырды. Башында ири, тирмә эмма-
мә, белиндә галын шал гуршаг, бир элиндә зоғалдан
агыр эса, бир элиндә гара йүсүр тәсбиһ, эйининдә сары
голлу Хорасан күркү олан Ахунд, почтдан индиңчә гол
чәкиб көтүрдүйү «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини ва-
раглая-вараглая кәлән Таһирзәдә илә габаглашды.
Һеч көзләмәздин:

Баш ахундун—баш шаирин!

Таһирзәдә журналда нәшр олуан ени шә'ринин
сөзүнә, һәрфинә гәдәр диггәт эдәрәк яваш-яваш ери-
йирди. Күчәнин кәнары, дивар дибилә ерилийрди. Бах-
дығы сәтирләрдә достунун, Мирзә Чолилин элини,
бармагларыны, гәләминин, эи хырда тәсһинини кө-
рүрдү.

Һачы Ахунд шаирин көрән кими гаһ-габагыны
төкдү. Онуң элиндәки «шәкилли гәзетин», ири язылмыш
«Молла Нәсрәддин» сөзүнүн лап илк һәрфләринини кө-
рәндә, эммамәли, эйбәчәр шәкилдә санки өз әксинин
чәкилдийинини дүшүнәндә өзүнү сахлая билмәди.

Таһирзадәйә вә онун «ламәзһәб» гәзетинә олан нифрәти, бүкүнә угурсузлуг кәтирән тәсадүфә көрә бир гат даһа артды. Ахунд нахәһанн бир зәрбә емиш, бир ан ичиндә өзүнү итирмиш кими дала-габаға чеврилиб бахынды, даш ахтарырмыш кими белини әйәрәк үрәкдән деди:

— Тфу, лә'нәтуллаһ!

Һачы Ахундун нәфәсини яхындан һисс эдән, онун сөзләриндән диксинән шаир башыны галдырды. Дүшмәнини узун, зәһмли вә түклү сифәтинә нәзәр саланда һәммин сөзү бир дә эшитди: «тфу, лә'нәтуллаһ!»

Таһирзадә вәзнийәтинни дәйишмәдән, мүләйим сәслә чаваб верди:

— Түпүрмә, дады гачар!

Ахундун ейилләдийини көрүб сағ әлини галдыра-раг кимләрә исә хитаб эдирмиш кими шеир илә, бир аз да учадан деди:

Заһид бизи көрчәк түпүрүр, ар әтмәз!
Билмәз ки, даш атмаг полада кар әтмәз!
Үмман дәннәк аләм-мә'нада бүкүн,
Бир зәррә түпүрчәк бизи мурдар әтмәз!

Һачы Ахунд бу рүбаини эшитмәзлийә вурур, «баби» илә үзләшмәмәк үчүн дала бахмадан ейин кедирди.

Һачы Ахунд бүтүн кии вә интигамыны ахшама, диндән азыб «аллаһын гәзәбинә» кирифтар оланлар, һаггындакы мөвизәсинә сахламышды. Һәмишә олду-ғу кими, минбәрдә она «гейбдән» айры бир чүр'әт кәлирди; сәси азан кими учадан, сөзү айә кими фәсилә-сиз, узун олурду:

— Һараамдыыр! Чәмәәәт! Эшидинн, акаһ олуун! Ит ганындан һарамдыр о мәнфәәт ки, һачы Таһир нәвәси кими халис бабиләрини алыш-веришиндән кәлир! Онлар илә һагг-сәләм эләйәнни мүсәлман-лыгда зәррәчә һаггы йохдур!

— Аллаһ бабиләрә лә'нәт эләсин!

— «Молла Нәсрәддин»и әлине алан, нәузи бил-лаһ, гур'аны аяг алтына салыр! Онун сөзләринә гулаг асан фисги-фичур эһлидир!—О чүр азгынлары мүсәл-манлар кәрәк чохдан байкот эләйә идиләр!

— Баби, бидин, мүртәд, ламәзһәб! Бу газет язан-лара нә десән ярашар! Лә'нәтуллаһ!

— Лә'нәт!

— Мин лә'нәт!..

— Бир сәләват чевирин көрүм!

Бүкүн Һачы Ахундун мөвизәси лап мөлкәм тут-мушду. «Бабиләрдән» көзә дәймирдн, сакитлик иди. Ахундун сөзү исә тылынчдан бәрк кәсирди.

Чамаат она «амин» дейә-дейә, «бабиләрә», хүсүсән дә ки, шамахылылары «русвайн-чаһан» эләйән Һачы Таһир нәвәсинә—Мәшәди Әләкбәрә лә'нәт охуя-охуя дағылды.

Бу, аңчаг зәһирдә белә иди. Адамлар мәсчид гапы-сында чыханачан бу саяг, гузу кими дүзүлла көрү-нүрдүләр. Элә ки, чамаат дағылыб шәһәрин эниш-йохуш, гаранлыг, дар күчәләриндә учуг-сөкүк ди-варлы һәйәтләр арасында икибир, үчбир галдылар, элә ки, һәр кәс ән яхын адамы илә галды, сөз демәйә чүр'әт колди, горху-үркү йох олду.

Инди даһа айры чүр сөзләр эшидилирди. Бә'зи гапылардан элә гаггылыт кәлирди ки, дейәрдн ярым саат әввәл минбәр аягында «ағам вай» дейиб гыр-хыг башына шапалаг дейән бунлар дейилмиш. Элә бил бунлар тә'зийәдән йох, театрдан я тойдан дағы-лырдылар. Бә'зиләри күлүб шадлыг эләйирди, бә'зи-ләри «Молла Нәсрәддин»ин нөмрәләрини ахтарыр, үлмәя «бөһтан» олан сөзләри нәвәслә охумаг истә-йирди. Бә'зиләри дә мөвизәдән паразылыг эләйирди.

Лап дул Мәсмәнин өзүнү көтүрүн. Нә гәзәтдән, нә һадисәдән башы чыхмаса да үзүнү гоншу гадынлара тутуб сорушурду:

— Бачылар, дилим-ағзым гурусун, айры ерә дә йоз-майын һа, амма мән һачы Ахундун мөвизәсиндә, чох сөзү гана билмәдим! О ки, аяга дуруб һирс илә дейир-ди һа, әл-голуну өлчүрүдү һа, нә дейирди элә? Болкә мән кейәм, ганмырам!..

— Ганмалы нә вар, лә'нәт дейирди дә! Молла Нәс-рәддинә нә гәдәр ағзын тутур, дилин кәлир лә'нәт оху! Аллаһа хош кедәр. Савабды!

— Бурада гаранлыг нә вар ки, ганмәясән. Әли

шиасинни борчудур. Ахунд омри бә-мә'руф! элэйир дә!
Онуу борчуду. Ахирәтдә һесаб истәйәчәкләр! Писни
дә, яхшысыны да көрәк десин!

Башга бир гадын да Мәсмәнин шүбһәсинә шәрик
иди!

— Йох эй, мәсмә демәк истәйир ки, йә'ни Молла
Нәсрәддин дә ахы нечә олса күлмәли сөз данышыр
да! Намы данышыр, о да бир аз зарафата салыр, да-
нышыр да! Пис данышса бу гәдәр чамаат дәлиди она
пул вериб алыр? Тифлисдән, Кочәдән, Бақыдан белә?
Күлмәли сөзләрдә языр! Мәсмә ону дейир, йохса...

— Күлмәли, нә күлмәли, пейғәмбарин шәриәтинин,
әстәғфуруллаһ, мәсхәрәйә гоймаға күлмәли дейәр-
ләр?

— Шәриәт дейәндә ай рәһмәтлийин гызы, Молла
Бабанын ишләктәрдә дә шәриәтдир? Адын ровзәһин
ола-ола ганыны чәфтәләйиб хәлвәти чахыр ичмәк,
стим малыны гамарлайыб емәк дә шәриәтдәдир? Ни-
йә элә данышырсан ай рәһмәтлийин гызы. Молла
Нәсрәддин дә буну дейир дә. Нә дейир ки!

— Йох, о һамысыны гатыр бир чувала төкүр, һа-
мысына, нәүзәи-биллаһ түпүрмәк истәйир. Эшитмәдин
Молла Баба гәзәтдән нечә охуду? Дейир мүсәлману
төк чувала, диллим гурусун, дән лә'нәт элә!

— Элә шей олмаз! Һамысына эләмәз!

— Һачы Рәсул данышырмыш ки, чох адам охуюр!
Көрдүм кишиләр нә чипләнишди... Тифлисә, Шей-
хүлисәлама тел вурмаг истәйирләр. Сабунчу Мәшәди
Әләкбәрин далаңча нә сөйләнирдиләр, нә алыб-
верирдиләр, эшитмәдин, өзүн көрмәдин?

— Көрмәйинә көрдүм, амма мән дейирәм иши
юмшахлығын апарсынлар. Ганы ган илә юмазлар.
Гызышмаг яхшы дейил! Ачыкхлы башда ағыл олмаз!
Аталар дейиб!

Мәсмә, онун сәсинә сәс верәнләр олдуғуну көрүб
чүрәтләнди; сөзүнү бир аз да ачыг деди:

— О ки, Ахунд ага лә'нәт охуюрду һа! Әлбәт ки,
аллаһ шейтана да, бәбийә дә мин лә'нәт эләсин.) Буна

¹ Дини эһкамдыр. Мә'насы инсанлары яхшы йола чагырмаг
демәкдир.

кимин нә сөзү, чәһәннәм элә онлар үчүн яраныб. Ам-
ма ки, Һачы Таһирин нәвәсини, о кишини дә гатмагы,
доғрусу, сиз билмирәм, мәнә лап бир тәһәр кәлир!
Мәшәди Әләкбәри дейирәм эй! Она ад гоймаг лап па-
бикә ишди.

— Ахунд дейир онула алыш-вериш һарамдыр!

— Ахы, ай рәһмәтлийин гызы, кишиләр сәһәрдән
ахшамачан эрмәни, урус илә әлвер эләйир, йә'ни Һачы
Таһир нәвәси, йә'ни Мәшәди Әләкбәр хачпәрәстчән дә
олмады!

— Ахунд һарам буюруп!

— Ахундун элә буюрмагы адама зад кәлир дә!
Йохса айры адам о сөзү деса нә вар, баш гошмазсан.
Ахунд дейәндә чамаат да эмәл элийәчәк, иш бөйүйә-
чәк. Сабан Мәшәди Әләкбәри байгуш эләйәчәкләр.
Ахы языгы, нечә олса шәһәрлимизди, өз адамымыз-
ды, нечә олса мүсүрманды, охумушду.

— Нечә йә'ни байгуш?

— Шәһәр байгушу, йә'ни: нә диндир, нә эшит!

— Нә салам, нә қолам!

— Нә һә, нә йох!

— Нә ал, нә вер!

— Нә кет, нә кәл!

— Нә дур, нә отур!

— Эләдә бир дәфәлик дейәннә адам һесаб эләмә дә!

— Бәс байгуш нәди. Байгуш оланы даһа ним дин-
дирәр. Байгушу дашларлар харабалара сары!

— Байгушу күн-дирликдә гоян кимди!

— Амма мән эшитмишәм, байгуша даш атмаг кү-
наһды!

— Дейир дүшәр-дүшмәзи олар!

Мәсмә сәсинә һәзинлик вериб деди:

— Языгыр, гейрәти бизә дүшәр. Өз мүсүрманы-
мыздыр, нә билим валлаһ, зәманә элә дөнүб ки, неч
адамларда инсаф-мүрвәт галмайыб!

— Чаны чыхсын динч отурсун?

— Динч отурмайыб, ай арвад, нә бир иш көрүб?
Йол кәсиб, адам өлдүрүб, гачаглара гошулуб? Кимин
тоюғуна даш атыб? Өз касыбкарлығына кедән адам-
ды да! Өз түкүнүн үстүндә!

— Дили динч дурмур!
— Динч дурмур, яны нэ дейир? Бэйин-ханын сөзү-
нү дейир, сонра да олур пис!
— Газет язмагы аз ишди?

Мәсмәнин лап ачыгы тутду:

— Сән дә сөз тапдын һа! Газети бэйәм Мәшәди
Әләкбәр языр? Дүнәнәчән отурмушду дуканында.
Ахшамачан көзү илө өд үфүрүр, сода пиширер, пий
гайнадыр, тиян далында әлләшир, сабунуңу сатырды.
Беш шаһы чөрөк пулу газанырды ушагларына, инди,
буду, үстүнә ад гоянда чөрөкдән салачаглар. Почт га-
зети, китабы Тифлисдәи, Бақыдан ешик-ешик кәтирер,
бу языгын нэ хәбәри вар. Газет язан олса күфләти элө
корлуг чәкәр?

— Бәс ахундларә шунпулуглу гошан һоп-һоп, Мә-
шәди Әләкбәр дейил, кимди?

— Йохса билмирсән, ай түләнки!

— Бәс мүсәлман падшаһыны, гиблейи-аләмни ба-
шында табах, шабалият сатан эләйән о дейил? Шәк-
лини дә ки, вурдуруб! Кәблә һейдәрин нәвәси кәти-
риб аләмә көрсәдирмиш ки! Шәриәтә ведрә бағлаян о
мүртәл дейил бәс кимди?..

Мәсмә даһа яшлы, тәчүрбәли бир нәснәтчи эдәси
адыб гадыллары, куя, баша салырды:

— Булар сөздүр, валлаһи кишиниң дүшмәни вар.
Нечә дейәрләр чох ейәнин олсун, чох дейәнин олма-
сын. Мәшәди Әләкбәр языгын һәм чох ейәни вар, һәм
дә чох дейәни. А киши хәтә эләйиб кечәнләрдә беш
кәлмә зарафат, күлмәли сөз языб, инди салыблар ди-
лө-дишә, сагыз чейнәйрләр... Бир дә ки, Мәшәди
Әләкбәр языл һейнәсәни. Бақыда, Тифлисдә, Фитил-
бөркдә отуран бөйүкләр нә сифарлиш верир, о да языр.
Йохса өз башынады. О да сәниң-мәним киши рәйи-
йәтди дә! Буйруг күлудур. Язмаса ону о ян-бу яна чә-
кәрләр ахы: савадын вар, әлмиң вар нийә динмирсән?
Бир белә полисәдәкиләр һаһаг ерә бир этәк доңлуг
алмыр һа! Бу ишләри бир гарышдыран вар чөмчә ки-
ми, өз башына дейил!

Ахундун күчү чатыр кетсин шәһәрләрдәки пунду
гоймасын. Байдах чыхарданларә нәснәт эләсин. Кет-
син Сәттар хан гошунуна чаваб версин. Йохса бурда

бир сүрү күфләтин чөрәйини кәсмәк, дагдан агыр ки-
шиһә ад гоймаг һеч мүсүрманчылыгдан дейил! Дейил,
йох! Әшһәди-билләһ һаһагды! Валлаһ дүз дейил! Ал-
лаһа хош кетмәз!

• — А гыз әй, Мәсмә, дилиши гой гарына! Башы-
дан екә данышма! Йәһни ваизин иши сәнә галды? Мүч-
тәһид ерлә кишиләр, дәрјача әлм охунлар сәнчә бил-
мир?

— Билир, билсин, мән нә дейирәм, мән дейирәм
мүсүрман гардашды, пейгәмбәр өзү дә дейиб инсаф
динни ярысыды. Нийә һарам буюрурсан, йәһни хачлә-
рәстчән дә олмады? Адамы белә чөрөкдән салмазлар
ахы, өзү дә охумуш мәшәдиниң! Өзү дә огул-ушаг си-
һибниң!

— Яланса Мәшәд онун белнәдән вурсун!

Мәсмә дурдуғу ерлә дик даянды, чадрасының әтә-
йини бурахды. Мүдһиш бир сөз эшитмиш киши башы-
на агры кәлди. Үзүңү Шәрабаны арвада тугуб шах-
шах бахды, билмәди нә десин, нечә десин ки, үрәин
союсуң:

— Ай сәниң дилиң гурумасын ай арвад! Нечә дә
үрәйин кәлир бир сүрү ушаг атасына элө гаргыш элә-
йирсән? Неч сәниң киши агбирчәйә о сөзләр ярашар
бәйәм? Бүллурниса ханымы да мәним күнүмә салыб
етим әлиндә гоймаг! Неч дүшмән буну истәмәз ки, сән
истәйирсән. Ай гансыз, ай кәмфүрсәт! Нейләйим. һә-
мишә әлиң ягда, балда олуб. Билсән етим бөйүтмәк
нәди. Белә демәссән. Истамирәм аллаһ сәнә белә шей
һисмәт эләсин, языгсан. Мән сәниң киши гансыз олма-
мышам, олмарам да! Мәшәди Әләкбәр киши үзүңдән
нур яған кишиһә бу гаргыш кетмәз! Башымыз үстүн-
дә аллаһ вар! Биз Әли һиссийик ахы. Әһирәләмем...

Шәрабаны Мәсмәнин сөзүңү ағзында гойду:

— Күнаһ иш көрмәсин, демәйим!

— Әввалн буду ки, онун һеч бир күнаһы йохду.
Икимчиснә галанда күнаһ саһибидир әкәм, аллаһ
сәндән, мәнән тез көрүр. Сабаһ онун гәбр әзабы, ахи-
рәти, гыл көрпүсү, мизан-тәрәзисиң вар. Гиямәтин кү-
нүңдә өзү өз танрысына чаваб верәр... Амма инди,
мәсһид долусу мүсүрман чамаатына белә фитва вер-
мәйин, о бойда агыр кишини һөрмәтдән салмагын

бәдбиһесаблыгдыр! Нә билим, саһиб шәрһәтдән мән белә шей көрмәмишәм! Неч вахт көрмәмишәм!

— Сәһ нә көрмүсән әй, шәрһәтдән данышырсан! Гапыларда палтар юмағ һара, шәрһәт мәчлис һара? Енә бир мәчлис көрән йоса дөрд ярыды.

Шәрабаны гәсдән йохсуллуғу Мәсмәнин башына гахыр, «күн чөрәйинә мөһтач» олса да шәрһәт ишләринә гарышан бу «гапылар арвадыны» бир дөфләк сусурмағ истәйирди.

Мәсмә һиддәтини боғду, Шәрабанынын тәһәснә сакитликлә чаваб верди:

— Палтар юмағ, бенамуслуг дейил. Әлим вар олсун, әмәйим вар олсун! Мәним әлим палтар тәкнәспидәди, мәчлис адамы сизспиниз. Нейләйәк, сиз көрмүсүз, кенә көрүн! Фәләйин чархы чөнсүн!

— Биз көрмәсәк дә, һачы Ахунд башынын түкү саны китаб охуюб, йүз ийирми дөрд мин пейғәмбәрин рисаләсини киши варағ-варағ әләйиб, һәмди-сурә кими әзбәр билир. Бизим кими авамларын белә сөлһәтләрә гарышмағы әслинә бахсан асикүфүр дүшмәкди. Бәсди бачылар, бәсди, бошлуон кетсин. Кенә яры олду!

— Лә'һәт сәнә кор шейтан!

Шәрабаны Мәсмәни һирсли көрүб дөнкәдән айрылды.

— Кечәһиз хейрә галсын...

Мәсмә сөзүнү тәкһар әтди:

— Лә'һәт сәнә кор шейтан!

Ахшамкы мөвһизәдә Таһирзәдә мәсчиддә йох иди. Мәсчид дағылан кими Мирзә Аббасгулу янына кәлиб әһвалаты она деди. Тәсәлли верди, әһтиятлы олмаға чагырды:

— Неч олмаса бир мүддәт көзләмәк мәсләһәтди. Мөвһуд әррәфәсиди, фәсилә олсун, көрәк нә олур.

Таһирзәдә достунун үзүнә бахды. Оуну яһан көзләриндә гығылчымы ойнады:

— Габилитимкәһим көрүб динмәмәк?

— Йох, сусмағ демирәм. Анчағ фүрсәт көзләмәк яхшыды!

Достунун сүкутла дүшүндүйүнү, бәлкә дә Ахундун тәкфир хәбәриндән кәдәрләндийини көрүб әләвә әтди:

— Алыш-вериш дейәндә, алмалы һәйһи варса, ушағларә дейәрсән алар. Сатмалыны да көндәрәрсән Әбдүррәһимкиһини—Сәмәдовларын дуканына. Сабуһду, ешик илә гоһоб сатарлар. Ваһһини сөзүнә кимди мәһна верән!

Таһирзәдә бир сөз демәдән габағындакы китаблаһын конарларыны сығаллаһарағ, санки олар илә мәшгул олдуғуну, башға һеч бир шей илә марағланмадығыны көстөрмәк истәйирди. Анчағ Мирзә Аббасгулу достуну яхшы таныһырды.

Оуну дәрһндән дүшүндүйүнү, зәһһиндә нә илә яһыа кечирмәли бир мөтләби дәнә-дәнә өлчүб-бичдийини билирди.

Таһирзәдәһини мүһүм мәтләбләр мүғабилһидәки бу ағырлығыны бәһһиләри әһтият, бәһһиләри тәрәддүд, Мирзә Аббасгулу сәз тәмкин, сәбр адландыһырды. «Саһир ки, Саһир!»

Әлә дәһигәләрдә Таһирзәдә һаричи аләмдән аз гала үзүлүб өз аләмһндә зәһһиндә чарпышан фикрләрлә мәшгул олурду.

Бүләһурһиса ханымын хошуна кәлмәһән бир дә әһһини бу һасийәһти—«ичиндә данышмағы», «бәһһә кетмәһи» иди. Таһирзәдә әлиһә гәләм аланда, дөфтәр-китаб илә уғрашыб башға һәр шейә әһһинәсыз оландә Бүләһурһиса ханым мәһюс олар, башыны буһһяр, кәри дөнәрдә: «Енә бәдбәхт киһиниә дейәрсән вәһһи кәлиб кенә һоп тутачағ!»

Мирзә Аббасгулу илә Бүләһурһиса ханымын һилаһына оларағ шаһр достунун дүшүнчәләринә чоһ һәсәс иди. Оуну «өз аләмһнә» кетдийини дуһн кими сәһһини кәһир, һеч нә деһир, һәтта бир һәрәкәт дә әтмирди. Мүһәһисә бир вахт дүшән кими чәкһлиб кедир, достуна мане олмамаға чалышырды.

Таһирзәдә бәлкә мәһз буһа көрә, достунун һәсәсә мүһәһисәһтини дуһоб гиймәтләндирдийинә көрә, бәһһини һасийәһтинини һилаһына оларағ санки бирдән-бирә дәһһишәр, һәр сөзә тез чаваб верәрди. Оуну сәһһини әһһидән Мирзә Аббасгулу бир йүһкүлүк дуймуш кими гымышар, сөзүнә давам әдәрди. Иһди Таһирзәдә фикрһини суәл шәкһлиндә дейиб, диггәтлә Мирзә Аббасгулуһуну үзүнә бахды:

— Иэ'ни чанаб Суттан Мэчид дейи киби сабуи тиянаны дашыны тамам атсаг нэ олар? Онуз да белэ доланмага күзаран демээлэр. Диланчилийи габагыны алмаг дейэрлэр. Онуз да «биз чанаг ма'му-рени ма'нада виран билимишик».

Мирзэ Аббасулу тасаллисннлэ давам эдирди:

— Неч эйби йохдур! Сабирэ сәбр лазымдыр, көрөк нэ олур. Дүня белэ кетмэз. Көрөк айинейи-заман нэ көстөрчөк!

— Начы Мэчид Эфэндинни эймында яхшы бир шей көзләмэ Мирзэ Аббасулу! Заман илэ пәнчэ-пән-чөйэ кәлмәк лазымдыр!

— Фирдовси рәһмәтлик эчәб дейиб:

Әкәр чәрх бамән коңд гилү гал.
Бөкөрн кирапән дһәм кушмал!

Табирзадәни күлмәк тутду:

— Ай Мирзэ Аббасулу, күрз вахты дейил. Биз дэ күрз эһли дейиләк. Нидики дүшман габагына күрз илэ йох, сүнкү илэ, сатира сүнкүсү илэ чырмаг көрөк! Минбәрдән ясан тә'на күлдәсннә гарны кинайә, сати-ра гошуну ерсин көрөк! Көрдүн Ахунд чәһәннәм га-шысыны нэ яман ачмынманы? Фүзули көрөкдир десин:

Коңул та вар эһлидә чаме мей тәсбиһә эл бурма!.

Чәһәннәм гинсегн айдарма, вәздән хәбәр сорма!

— Тәсбиһ пейләснн, Мәһәди Әләкбәр. Начы Ахунд мөкәр мусәлман эһлидир?

— Мусәлман эһлини олмаса, һамы габагында оту-руб агзыны көйә ачмаз, аваз илэ аһин демәз!

— Мусәлманын эһлини йахан, онун өз «эһлидир». Фирәнкдән сорушарсан эдбиннә пейгәмбәр дейәр. Никилнә Нютону милләт үчүн күнәни биллр. Рус Пуи-кинн, Толстою илэ фәхр эдир. Бизимкини башиндә скә бир даш дүшүб. Гәфләт көзүнү элэ баглайыб ки, кимин адыны чәкәсн тәкфир эдәчк!

Мирзэ Аббасулу достунун сөзләриннә шәрик олду:

— Она көрә изыг Намиг Камал эл чәкди, кәнара чәкилдә дэ:

Көрүб эһкамн-әсри мүнһәриф силгү, сәләмәтдән,
Чәкилдим ивзәти-игбал илэ бәби-һөкүмәтдән!..

¹ Әкәр дүня мөһимлә дава-далаш эләсә, күрз илэ ону тән-биһ эдәрәм

16

Табирзадә башы илэ рәдд ишарәсн верди:

— О дүз дейил! Чәкилмәк дүшмәнин хейринәдир. Чәкилмәк нэ үчүн? Эһитмисән, уста Мейдинни арва-ды эви сүңүрүндә эринә чәкил дейиб, о да чәкилиб. Бир аз сонра сүңүрә-сүңүрә кәлән арвад энэ чәкил дейиб. Ахырда уста һазырлашыб, гачыб Петербург-дан кагыз языб ки, арвад де көрүм энэ чәкилим я йох? Ниди онун сөзү олмасын, чәкилдикчә сәни итләйчәк-ләр. Мейдан чәнкү-чидат мейданыдыр. Чәкилдәни го-вачаглар. Дүздүр мән бурадан кетмәк гәсдннәдәйм. Амма чәкилмәк үчүн йох, кәллә-кәлләйб кәлмәк дүңн келирәм. Бу арбан, гарәзелин «үләманыш» өһдәсин-дән кәлмәк үчүн Бақыда олмаг лазымдыр, Бақы кимн бир ердә!

Мусәһибнн Табирзадәни дилләдикчә үрәйиши сө-зүнү дейирди:

Һәмийбәт ваггыдыр, һүмәт заманы, мөһсән гейрәт!

Чәкирмәз дүшмәнә дал мәрди-мейдан, эй вәтәндәшләр!

— Яхшы дейилмни сөздүр! Анчаг...

— Анчаг нийә?

— Некрасов шаирә даһа айдын йол көстәриб: Шаир олмая билтәрсән, амма вәтәндаш олмаг борчун-дур.

Эвам чәмәәтнн чидову бу ахундларын эһлидәдир. Мән һанырам ки, сабаһ белә олмуячаг! Фәһләләринн сөзү һавайы кетмәйиб... «Молла Нәсрәддин» нийә белә шәһәрбәшәһәр йийдыр. Булар һавайы дейил. Бөйүк бир кәләчәйин, нечә дейэрләр, мүждәсидир! Бизим буна там э'тигадымыз вар!

— Иһан ки, Начы Ахундун сөзләриннә аһин дейән-ләринн чоһу боғаздан юхары дейирдиләр. Чүнки сәни дэ таныйырлар. Мирзә Чәлилин дэ абдар сөзләринн эһидибләр. Һәлә мән ону демирәм ки, чоһ адамын голтуг чибиндә «Молла Нәсрәддин» вар иди. Ахунд-лар барәсиндә язы олан «Молла Нәсрәддин»ни бу нөмрәсиндә һачы Ахунд габагычадан хәбәр тутмуш-ду, почтда адам гоюб һамысыны сатын алмағы, мүм-күн олса гәраәтхана я да бурахмамагы тапшырмыш-ды. Анчаг Бақыдан кәлән фәйтончуларын, арабачыла-

рын. чибиндэ, кэндиллэрин хурчунунда дөрт гатлан-мыш журнал гэдэгэн олунмуш мал кими хэлвэт сахланыр, фүрсэт оландо охунурду.

Журналын бу нөмрөсіндэ ахундун өз дили илэ хэсби-налы язылмышды. Ноп-нопун бу ше'рини күчэдэ һамбаллар да бир-биринэ эзбэр дейирдилэр:

Ах!.. нечэ кеф чэкмэли эйям иди,
Онда ки, өвләди-вәтән хам иди!..
Эйбимнэзи чулгаламышды эба
Һәр нэ кәлирди бошалырды габа..
Ким бизэ пул вермәсэ бәднам иди,
Һәр сәһәр-ахшам бизэ байрам иди,
Ах!.. нечэ кеф чэкмэли эйям иди!

Инди адамлар дейәсән чиндилэр,
Чин нәди, шейтан кими биндинилэр,
Лап бизән оварладылар, міндилэр,
Ай кечән эйям, оласан индилэр!..
Онда ки, өвләди-вәтән хам иди.
Ах!.. нечэ кеф чэкмэли эйям иди!

Һәтта әллаф Мәшәди Қазыма алты пудлуг ағыр ун тайлары дашыян бир һамбал, бу сөзләри охуя-охуя элэ чәлд иш көрүрдү ки, дейәрсән ән севдийи нәғмәни охуярдү. Әллафын ачығы тутмушду. Ишһи ширин ериндэ һамбалы янына чағырмышды:

— Ә, һәмшәри, нечә тай дашымысан?

— Аға он-он икисини апармышам!

— Ал бу ики манаты, артығыны да истәмирәм, чых кет!

— Нийә, мәшәди, нечә бәйәм, пис дашыйырам?

— Йох, яхшы дашыйырсан, амма мәнә лазым дейилсән, чых гой кет!

— Мәшәди, дейирсән дашыма, дашымарам. Амма даһа һара кедим. Бу вилайәт ки, сәнин дейил!

— Һәр нәди сәсини кәс!

— Нийә, ики манат һаг вермисән, сәсими дә алмая-чагсан ки, охуярам үрәйим ачылыр:

Ах!.. нечэ кеф чэкмэли эйям иди,
Онда ки, өвләди-вәтән хам иди!..

Истәмирсиз эшитмәйин, мән өзүм үчүн охуярам да!

Әллаф элэ чинләнмишди, сәси базары тутмушду:

— Чаным, биз дә о янда-бу янда бәдәфкар ахтары-рыг? Исламын әсил гәддәр дүшмәни һәмни бу фидан көпәк ушағы дейилми? Орада языг Мәммәдәли шаһын башына кәтирдикләрини бурада да үләманын, таңир-түччарын башына кәтирмәк истәйирләр. Баш-гулагы бир аббасия дәймәз, амма дүняда нә ки, һарамзадә сөз вар данышыр. Буиларын көкүнү кәсмәк кәрәкдир, валлаһ!..

Кечәдән хейли кечмиш, бүтүн шәһәр ятмышды. Анчаг Таһирзадәнин пәнчәрәсиндән зәиф ишыг кәлирди. Бүдләурниса ханым нечә дәфә чырағын ишығыны азалдыб кишисини «андыра галмыш» дәфтәр-китабдан айырмаг истәмишдисә дә мүмкүн олмамышды, «әһ» дейиб әл чәкмиш, ятағына кирмишди.

Таһирзадә башыны китабдан галдыранда, һамыны ширин ятмыш, эвдә хош бир сүкүт көрөндә, санки бир йүнкүллүк, дахили раһәтлик дуйду.

Белә бөйүк бир әнләнни башчысы олмаг, бу ма'сум балаларын сәәдәти, кәләчәйи үчүн юхусуз кечәләр кечирмәк ата гәлбинә нә гәдәр ифтихар кәтирирди. Таһирзадә һәрәси бир янда, һәрәси бир төвр илэ сююгдан юмаг кими бүзүшән, юну төкүлән минил ясдыға баш атыб ширин юхуя кедән балаларын сағлам бөйүмәси үчүн дүшүнүр, онларын күзәрәни гайғысыны чәкдийи үчүн ятмырды, ята билмирди. О, яхшы билирди ки, вәтәнинә охумуш, мүасир адамлар нә гәдәр ләзым, нә гәдәр зәруридир!..

Она чох хош иди ки, инди балалары онун чәкдийи ма'нәви изтирабдан һәлә ки, узагдырлар, буну дуймурлар. Онлар һәлә ушагдырлар. Һачы ахундларла, чәһаләтлә үз-үзә кәлмир, ачы сөзләр эшитмирләр.

Шаир кечәнин сакитлиги ичәрисиндә ушағлары бир-бир көздән кечиртди, өз-өзүнә деди: «Ширин ятын, мәним балаларым. Бу чәфалар йүкүнүн бүтүн ағырлығыны чәкмәйә, бүтүн мәһрумийәтләрә дөзмәйә атаңыз һазырдыр. Тәки сабаһын, кәләчәйин күнәшләри олан сизләр, һеч олмаса сизләр зүлм вә зүлмәтдән силкиниб хилас олайдыныз! Тәки гоча дүня сизин, ийримничә әсрин илк мүждәчиләри олан ендетмәләрин үзүнә күлә иди!..»

Таһирзадә чуствларыны чыхарыб кимсени оятма-
маг үчүн эһтиятла эвдә кәзди. Еканә оглунун, ики
яшы еничә тамам олан Мәмәд Сәлимни үзүндән өп-
дү. Ширин юхуя кетмини көрәнени пул кими исти яна-
гы атанын союг додагына тохунанда Таһирзадә пеш-
ман олду: «оянмасын! Йох, нисс этмәди!»

Ушаг аламиниң гайгысызлыгы атая мә'налы бир
китаб кими көрүндү. Оңун симасында вәтәнинин кәл-
чәйини, сина долусу бәсләдийн арзуларын кәлчәйини
көрмүш кими дәрһал баягы еринә гайдыб гәләми
әлине алды. Кечәнин сүкутуида кағыз үзәриндә әсәби
һәрәкәтлә кәзән гәләмини хәфиф вә пычылтылы сәси
эшидилди.

Таһирзадәнин тәсәввүрүндә «чәһәннәм агзыны
ачан» Һачы Ахундун ахшамкы мөвизәси чанланлы.
Гул кими итаәткар мө'минләрден илһам алараг «мүр-
тәдләр, бабиләр» үнванына агзы көпүкләнә-көпүк-
ләнә данышан. Әбасыны чийиндән салаң, гырмызы
саггалыны кәфкир кими саға-сола ойнадан әммамәли-
ләри Таһирзадә чох ердә чох көрмүш, чох да эшит-
мишди.

Бир заман мөвизәләрә эйи һәгигәт кими диггәтлә
гулаг асыб тәкрат-тәкрат үрәкдән «амин» демеш, са-
лават да чәкмишди. Ираг, Иран вә Түркүстан сәфәр-
ләриндә аддымбашы раст кәлдийн вә инди дә унда
билмәдийн бу чансыхан лөвһәләр бир-бир кәлиб көз-
ләри өнүндә даянды.

Ваизләрин, дәрвишләрин «Я Әмирәлмө'минин!»
сәси учуг мәсчид күнбәзләриндән гопан кәдәри бир
әкс-сәда кими гулагларында чинкилдәди. Бабәкләрин,
надирләрин, юсиф сәррачларын, аббас агаларын, даһа
сонралар исә энчүмән мучаһидләринини мәһз мәсчид
вә минбәрләрдә тәкфир олундугуну хатырлаида Та-
һирзадәнин гәлбиндә тәәссүф вә мә'юслүг илә янашы
бир гурур вә һейсийәт үстүнлүйү, бир ифтихар нисси,
тә'нә селләрини ашыран әзәмәтли бир дағ кими габар-
мага, санки дүнянын чох ериндән көрүнмәйә башлады.
Вахтилә өзүнүн бу шарлатанлар мүнһитини нечә дәрк
эдә билмәдийини, кор-корана «бәли» дейиб инанды-
гыны вә сонралар, аңчаг сонралар интибаһ нәтичәсин-
дә, ал байраг көтүрүб күчәләрә төкүлән тә'тилчи фәһ-

ләләрин һәрәкәти нәтичәсиндә, зүлмәт дүнясычлан
айрыла билдийини хатырлайыб севинди. гәләми әлине
алыб бүтүн тә'нәләрә мәгрур бир чаваб верди:

Сейли тә'н өйлә тәмәвиүчлә алыб дөврү-бәрим,
Бәизәрәм бир гочаман дага ки, дорјада дурар!

Бисәтун синәсинә дәйсә да мин балта ена,
Чәврә мөһкәмлик илә дурдугу мә'вадә дурар!

Нә гәм, угратса да бир күн мәни ифная заман,
Мән келәрсәмә мәрәмым ена дүняда дурар!.

Аяга галхды, бөйүк бир издиһам гаршысында даян-
мыш кими яздыгыны зейиндә тәкрат охуду. Охуду
вә ше'риндән бир мәмнунлуг дуйду. Лакин бу чаваб
оңун ахшамдан бәри гәлбинә долан атәши сөндүрмә-
ди, сөндүрә билмәди.

Таһирзадәйә яхшы мә'лум иди ки, гәләминдән чы-
ханлар нә гәдәр кәсәрли олса, миндәләрә охучуларын
гәһгәһәләрини чағырса да бу мүнһити дәйишдирә бил-
мәйәчәк, дәйишдирмәйәчәк. Бу э'тираф ачы олса да
бир һәгигәт, агыр бир һәгигәт иди.

Ширван һәмни Ширван, чүмә мәсчид һәмни чүмә
мәсчид, тәкфир чувалынын агзы да һәмнидир!

Она элә кәлди ки, һәятда, яшадыгы эсрин мүбәр-
зәләриндә о, я өз ерини тапа билмәмишдир, я да тап-
дыгы ери, гүввәләр тәнасүбүнү яхшы өйрәнә билмә-
мишдир. О, нәйн исә ахтармышдыр. Әдәләт дейилән
бөйүк бир аләмә говушмаг, бу аләмин фәйзилә бохтияр
олмаг үчүн чырпынмышдыр. һәмни о аләм? һаны ин-
санлары «ширин мезаг эдән» сөвдайи-әдәләт?

Һаны, һаны бәс? О, кәнчлийинин илк күнләриндән
әдәләт, һәгигәт ахтармадыгы ер галмышдымы?

Өмрүнүн кечән эвиз күнләрини, азан, нәлә вә фәриә
долу Багдад, Нишабур, Кәрбәлә, Хорасан, Бухара,
Мәрв, Ашгабад, Хейвә шәһәрләрини, пиядә зиярәтин
ишкәнчә вә изтирабларыны, аталарынын чүрүк сүмү-
йүнү тирмә дәсмала йыгыб ағ гатырларә йүкләйән.
Кәрбәләя апаран гафил мө'минләри, «гохумуш» мәтаһ-
дан беш гат көмрүк алаң инкилис мә'мурларыны,
яшыл әләми арыг атын көһнә йәһәринә тахыб һавадә
елләндириән, ямаглы һейбәсиндә мүгәддәстәр адына

зэввардан пул, эрзаг йыған үзлү човушлары, «я мәдэд» дейә тәбәрзинини чәлләд ғылынчы кими көйдә ойнадан узунсач, туршаглы дәрвишләри. йоллары долдуран диләнчиләри, чадралар алтыннан зәвварлара ишарә вериб чағыран халлы фаһишәләри, янмыш бәләни күн алтында гаралан, көрпүләрдә ган-тәр төкүб ишләйән әсирләри, ворушан сүни-шиә мүтәәссибләрини, мүсафирләри хам көрүб чорабы чуха, дәсмалы йорған, мисгалы батман гиймәтини сатан һәрис алверчиләри... бүтүн бунларда гоча, әлил Шәргин мүдһини мәнзәрәсини сейр эдән, севинән вә гәләмә алан мүс-тәмләкә мә'мурларыны көрүр, синә долусу тәәссүф вә аһларла хатырлайырды.

Таһирзадә лап кәнч яшларыннан гүрбәтә үз тутуб сәадәт ахтардығыны, мә'бәдләрдә үзүнү даша-торпага сүртдүйүңү, минбәрдән кәлән авазы һәнгәт сәси кими динләдийини, тәкбир¹ сәсинә салават чәкиб мат-мәбһуг даһидығыны, үрәйини долдуран сирр вә суалларын чавабыны гураида, мүчгәһид рисаләсиндә ахтарыб йорулдуғуңу ап-ашкар хатырлайырды. Хатырлайыр, о күнләрин хәчәләтини чәкирдн.

Она әлә кәлирдн ки, бунлар, мүбһәмликләр пчиндә кечән әсрләр ниди чәтин бир йохуша кәлиб чатмышдыр. «Әсри-һазыр», пийрми рәғәми илә кирдәләнән ени бир әсрдир. Мүбһәмлик севмир, гаранлыг севмир. Бу әсрин бинәврәсини даш-торпагдан йох, дәмирдән, полладан гоюрлар. Бу әсрин бәһналары тәәдир. Бу әсрин бәһналары бир дейил, миллионларын чүшә кәлән һәркәтәдыр. Бу миллионлар ичиндә надир сымалар— Маркс, Ленин вә әләчә дә Дәрвиниләр, Ахундовлар, Гоголлар кәһкәшәндә парлаг улдузлар кими көрүнүрләр. Далғаланан халг һәркәтәы бәшәрийәт көйләрини өртән тоз-дүманы силиб атмаг, үфүгләри тәмизләмәк, һәр шейн чылап, «писи пис, әйрини әйри, дүзү һәмвар» көстәрмәк истәйир...

Таһирзадә тарихин бу дөнүш мөгамында үз-үзә дуран ики дүняны ашкар көрүрдү. Көрүрдү ки, ерин дәринләриндән күкрәйиб галхан бир гүввә ағырлыг-

¹ Мәсчидләрдә азан верәнләр «аллаһу-әкбәр», йәни аллаһ бөйүкдүр сөзләри илә азана башлайырлар. Буна тәкбир дейиләр.

лары ашырмаг, алт-үст әтмәк истәйир. Көрүрдү ки, дәзкәһлардан фабрикалара, фабрикалардан күчәләрә, күчәләрдән шәһәрләрә, шәһәрләрдән өлкәләрә кечән, кетдикчә әләми чулғаян һәркәт әүлмәт әләмини ағыр бир мазар дашы кими итәләйиб кечмишин кирдабына салмаг, дүняны яз көйләри кими айдын вә шәффаф көстәрмәк истәйир.

Инди кәнчлийини бүтүн гүдрәт вә гүввәти бу мүгәд-дәс мүбаризәйә, мүгавимәтләри рәдд әтмәйә кедир. Бу чаһаншүмул мүбаризәнни гәләм әскәрләринә сөзү силаһа чевирән, зәһниләри ишыгландыран адамларә нә гәдрә әһтиячы вардыр:

Санма әздикчә фәләк бизләри виланлыг олур,
Ун тәмәниасы илә бугда дөйрманлыг олур!
Гарышыгдыр һәләлик милләтин истәдады.—
Әләһирсә, сафы бир ян, тозу бир янлыг олур!
Чалхаландыгча, буландыгча заман иһрә кими,
Ягы яг үстә чыхыр, айраны айранлыг олур.

Таһирзадә Ширванда, мә'минләр мүһитиндә өзүнә вә арзуларына ер вә имкан көрмүрдү. Зәһнән гүрбәтә дүшмүш кими үрәйи гәфәсдә чырпыныр, ени һятын гайнадыгы, мәтбуат сәһифәләринини чәнки-чидал мей-данһна дөндүйү шәһәрләрә мейл эдир вә бу арзусуна көмәк ахтарырды. Ахтарыр, лакин тапмырды. Умид көзләдийи адамларә мүрачнәт эдәрәк, үрәйинини дәр-дини сөйләйирди:

Мөһтәрәм маарифпәрвәр Солтан Мәһид Гәһизадә һәзрәтләринә!

Салам вә әһтирам!

Мүсәйдә әтсәннз, баш ағырысы да олса, Сизә— маарифин, тәрәггини достуна өз һалымдан бир гәдрә язмаг истәйирәм.

Әввәлә, Шамаһынн һалы Сизә мә'лумдур. Сиз билирсиннз ки, мәнним кими адамлар үчүн бура һәги-гәтән бир фәләкәтли зиндандыр!

Яшадыгча хәрәбә Ширванда
Бир сәфа көрмәдим о виланда
Яшадыгча әзабә дүшдү тәһним,
Мәнә зиндан кәһиди өз вәтәним!..

Кетдикчә мәншәтим тәнәззүл эдир.

Иштиг вэ мэлэббэтим маарифэдир. Беш ай олар ки, үсули-тэдрисин эмэли ганун-гайдадарыны өйрөннөп мүэллимлик тэчрубэмн артырмаг истэйирэм.

Ики ай буидан эгдэм «Тазэ һэят» гээетиндэ «Сээдэт» мэктебинэ ики нэфэр мүэллимни лүзүмү багыннда э'лан вар иди. Мэн дэ бу э'ланы көрүб севиндим вэ дэрһал эризе вердим. Амма тээссүфлэр олсул ки, бир чаваб вэ нэтичэ чыхмады.

Кечэни иллэр өз һэмвэтэнлэримэ хидмэг этмэйэ һүммэт багладым. Лакин бу хидмэтлэрэ гаршы мукафат эвэзинэ нэ чээалар, нэ тэһгирлэр көрдүм...

Даһа таби-тагэтим вэ сэбрим баша келибдир. Юсифи-Миср кими гардашлар элиндэ эсир галмышам. Бириси силлэ илэ үзүмэ вурур, мэн үмидлэ о бирисинэ тэрэф йөнэлэндэ, о да юмругуну башымдан эндирир. Ондан үз чевириб башгасына пэнэи апаранда дөнүмдэн итэлэйир, агзыма вурур. Она дал чевиригдэ дикэри гэфлэтэн күрэйимдэн вурур, агзы үстдэ торпаглара йыхылырам. Хүласэ һалым чох нэрншан, күзэраным эйнэн бир гэмли фаchiedир! Бир даһа Шамаһыда яшамаға табу-тэваным галмайбдыр.

Үмидим Сизин кими маарифнэрвэр достларымызын һүммэтинэндир!

Багн: Ихлас вэ мэлэббэт!

Элэкбэр Сабир Таһирзадэ Ширвани.

Күней ямачларда ерлэшэн гоча вэ яралы шәһэр бүкүн лап тез юхудан галхмышды. Гурбан байрамы иди. һава союг, күчэлэр бош, идарэлэр, дүканлар баглы олса да һэйэтлэрдэ бир талаш вэ шөнлик гайнаһырды. һамы эвинэ, аилэсинэ чэкилмишди. Эвлэрдэ исе бөйүкдөн кичийэ һамы мэшгул иди. Кими су дашыыйр, кими одун ярыр, кими көмүр ғызардыр, очаг дүзэлдир, кими гурбанлыг гузунун сон саатларыны сыйырды.

Түкү хыналы, көзү сүрмэли, бойну һэмайилли гоюна, гоча гэнд верилир, дуз яладылыр, су ичирдиллирди. Айларла гапыда-бачада даг йончасы, гарпыз-емини габыгы, мешэ мейвэсилэ, төнөк, тут хэээли илэ бэслэнэн, көкэлдидлэн, гонаг кими ээизлэнэн күмраһ һейванлар бүкүн бирдэн-бирэ «Исмайыл гурбаны» дейэ

рөһмесэ гөссабын аяглари алына атылырды. Бир ан эввэл мэлэйэрэк һэйэтдэ ойнаин, чөвлан эдэн гоюларын юмурта кими союлмуш бэдэни тут ағачынын һачасындан вэ я чардагдан асылыр, ити, атыр дэһрэ илэ шаггаланыр, доғраныр, мис мэчмэниэ атылыр, пай-пай бөлүнүрдү. һэмни бу гурбанлыг гоюллара узун заман алышыб-өйрөнөн ушаглар марагты мүсаһиблэри вэ истэкли эйлэнчэлэринни элдэн чыхмагына һэника һейфсилэнир, эксинэ, голу чирмэкли гөссабын этрафында ойнашараг итизарла хайни эдирдилэр:

— Ашыгы менимдир!

— Бөйрэйини мэн көтүрөчэйэм!

— Саггасы өзүмүндүр.

— Дайы, үфүрдэйини тез чыхарт!

Күнортадан бир саат көчмөшин али табаглы, мөчмэли ушагларын гапы-гапы кээдийини, мүбарэқбадлыг эдиб эт пайлалыгыны көрмөк оларды. Өртүлү табагларда пай-пай бөлүнүш тэээ, чаилы гурбанлыг эти гоншулара пайланырды.

Бө'ээн эт пайлаин ушаг, мөчмөсини апардыгындан да долу гайтарырды. Пай вердийи эвлэрин чоһу өз нөвбэсиндэ она гоншу пайы гайтарырды. Болка дэ артыг-артыг гайтарырды.

Һеч бир заман шәһэрдэ эт индики гэлэр бол олмазды. Бир гурбанлыгыны эти, нэдэнсэ, нечэ-нечэ эвлэрдэ шишэ чөкилир, газана я таяя төкүлүрдү. Говурма, кабаб, ишкэнэ, чыэдаг ийн күчэни, мейданы, мешэни бүрүйүрдү.

Адамлар бу үмуми мөрасимни сөбэби вэ мө'насыны билдирдилэр. Бирдэн-бирэ, көзлэмиздэн белэ боллуга дүшөн вэ шишинчэйэ гэдэр сйэн ит-нишик исе ағзыны ялая-ялая дикдирдэ отуруб бир-биринэ бахыр, саники саниблэринни бу сөхавэтинэ һейран галдыгларыны билдирдилэр: «Бу нэ ишдир?!»

Гурбан саниблэринни чоһу мөрасимэ дүрүстлүклэ эмэл эдиб, Ибраһим һейгэмбэрини сайэсиндэ «өвлад гурбанынын гузу гурбаны илэ эвэз эдикмэсинэ» минини тэшэккүр десе дэ ачлар вэ мөһтачлары яд салмаға мачал тапмырды.

Таһирзадэ Мирзэ Чэлилин гурбан һаггында эдиклэрини хатырлады:

Һәҙрәт Ибраһим Хәлил элһәччәһини онунчу күнү сәһәр тездән дуруб балача оглу Исмайыла деди: «Бала, дур кедәк!» Оглу көрдү атасы бычаг, кәндир көтүрдү.

— Ата мәһи һара анарырсан?
— Одунал

Сәһрая чыханда һәҙрәт Ибраһим гәфилдән оглунун хиртдәһиндән тутду, аягының алтына гоюб бычагы чәкди богазынал

— Ата мәһим тәгсирим һәдир?

Бычагың күтлүһүнә һирсләнән эрәб истәһйирди ушағын башыны кәсә. Көйдән сәс кәлди: «Даян а киши! Гудурмусан һәдир! Ағлы башында олан да оглунун ганыны төкәр, ай вәһши, рәдд ол!»

Эрәб кәһара көз кәздириб көк бир гоч көрдү. Бычагы онун гарнына сохуб һирсини соютду...

О күндән бәри һәр ил элһәччәһини онунда гурбан кәсмәк эрәб дөвәһиләһинә, башга мүсәлманлара адәт олуб. Бу сәбәбдән гурбан байрамы чатанда һәр бир мүсәлман касыб олса да кәрәк пул төкүб гурбанлыг ала! Тәк ала билмәсә гоншуһу илә кәрәк шәрик ола. Пулу олмаса кәрәк борч элийә. Борч вермәсәләр кәрәк гурбан һисйә ала. Һисйә вермәсәләр дә кәрәк оғурлая я гоюн сәһибилә сөһүшә, ябалаша, вуруша. Һәр нечә олса кәрәк мүсәлманың әһилә ган төкүлә...

Шаһри дүшүндүрән бу сөзләр, санки кимсәһини гулағына кирмирди. Гурбан мәрәсими һәр ердә, һәтта Таһирзәдәһәрин әһиндә дә ичра олунурду.

Таһирзәдәһини бу сәһәр илк иши о олду ки, шәрикли кәдикләри һишәһини бүтөв бир будуну айырыб сүдчү мәһәлләһинә, Мәсмәһини әһинә көндәрди. Бүлүрһисә исә әһини бу сәхәвәтһинә гаршы дейһинирди:

— Сәһ, хейһр-шәһрини билән дейһилсәһ! Хәлг ахунда, газыя пай көндәриб мөһүб көрәндә сәһ етим-есир ахтарырсан!

— Ахунд мәһим әт пайыма мөһтач дейһил!
— Мөһтач олмасын, сая салмаг вар, ахы!
— Гой ахунд да мәһи сая салмасын. Гурбан әти ач-ялаваач үчүндүр, бойыу һоһунлар үчүһ дейһил!
— Шишәһини дәриси нечә олду?

— Мәһтәб ушагларының һәфһинә һығырлар, ора көндәһилди!

— Һай-һарая дүһән әлә сәһини кими бир кечһилдир.

— Мәһ бир кечһидән пай вермәсәһ, бәзәз Пһри өкүздән дә бир түк вермәз!

— Вермәз, вермәз, сәһә нә борч!

— Мәһә борч одур ки, ай рәһмәтһини гызы, бир әлдә байрам һирәти оһанда о бирисиндә матәм гурулмасын! Бирһини бүтүһи һәмәтләрдән көпүһчә емәһи, о бирисини ачындан гарһыны онушдурмагы нә байрама, нә мүсәлманлыг, нә дә һисәһлигә ярашыр. Гурбанһың бир тәһиз мәгсәди варса ачлары доһурмаг, тамарзыларың һәфһини көрмәкдир. Буһа һисәһмәг истәһирсәһми?

Бүлүрһисә әһини һәһһәтһиндән үз дөһдәриб ағач дүстдә гойдуру газаны йохламага кетди. Таһирзәдә, әһләһини суя чәкһиб әвә кирди, дәфтәр-гәләһини әлә алыб, санки чохдан әзбәр билдһиң бир шәһри кағыза көчүртлү:

Ики гоншу бир-бирһини милләти,
Һәр икисә бир һейгәмбәр үмәһти,
Бирһи кәһир гурбан, биһиһир әһи,
Байрам әһир Хәһһүлләһи әһһинә,
О бирһи дә баһыр аллаһи әһһинә.

Көрүрәһми бәһим Һәһи Пһриһи,
Пайләмәһйәр әһини ондан бирһини,
Гоншу сорур, бармагыһан, кирһини,
Һәһи әһир Хәһһүлләһи әһһинә,
Ятыр, һиһиһир, көһүр аллаһи әһһинә.

Делим, Һәһи, көзлә һиһи бирисини,
Диггәт әлә ирәһисини, керһени,
Вер мәһтәбә гоһуһларһи дәрисини...
Деди, биздә дәри вермәк сыһағы—
Флохдур, версәһ оллаһ арвад гыһағы,
Басдырырыг онда хәһир чанағы,
Бәрәкәтдир, Хәһһүлләһи әһһинә,
Сахлаһырыг әвдә иһһәһи әһһинә.

Һаһар сүфрәһиндән сонра Таһирзәдә «гурбан һәдһийәһи» оһараг шәһрини Мирзә Аббасгулуя охуду. Мирзә Аббасгулу сонра шәһри алыб өзү охуду. Охуду, аһчаг доһағы гачмады. Таһирзәдә билдрди ки, бу ях-

ны эламэт дейил, мүсаһибн бәйәнмәдһийн язья бир сөз демәк нстәмир. Таһирзадә сорунду:

— Демәдһиш нечә чыхыб?

— Мүбарәк байрамлара һәчв язмагы мән мәслә-һәт билмәздим.

— Байрамы һәр кәс бир чүр дүшүнүр. Һачы Пирянини байрамына йөгһинимдн ки, сиз шәрик олмазсыһиз!

— Орасы вар ки, һаданлар дейәчәкләр һоп-һоп иһди дә һурбаһа күдүр!

— Шәир һаданлар үчүн язылмыр!

— Мәктәб ушагларыны яда салмаг, бәлә бир чагырыш иһди чох мүнасибдир. Амма һейгәмбәрини адыны тәқрарлаян ерләр мәнә бир чүр кәлир: «Хәлһилүллаһ әшһинә...»

— Бһнһөрмәт сөз йохдур!

Мирзә Аббасгулу шә'рин доғурдугу күлүшү кизләдә билмәди:

— Нечә олса Һачы Пирянини гарны «Хәлһилүллаһ әшһинә» иһнир!

Таһирзадә чәлд шәрик олду:

— Әслһидә дә элә олур!

Шә'ри әһнә алыб көйә галдырды, йөгһилик һасиләтмиш киһи сикләдә, һәһ бир гәбәссүмлә мүсаһибһини үзүнә бахды:

— Элә олур! Иһандырырам сәһи, бурада һәһгәт-дән кәһар бир шәй йохдур!

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

Ә Н Т И Г Ә

Новбаһар олғач тһкандан
бәрки-күл нһар олур!..

М. Фүзули.

огрудур ки, яз һәр ердә яһшы олур, амма бизим ерләрини язы даһа сәфалы олур. Сәһәр ериндән галхыб һәйәтә чыхаһда әтр иһиндән валәһ олурсан. Әрик, киләһар, шафтаһи ағачларышың чичәйи, гызылкүл гөнчәләри рәһк-рәһкә вериб бир-бирини чағырыр. Торпағдан еһичә баш галдыран, зәриф ярағлары илә дил ачыб «һәят, һәят!» дейән биткиләр ерин сиррләриндән хәбәр верир. Гарлы-бузлу ямачлардан сызыб бирләшән союғ баһар сулары ахлыгча гызыб, гүввәтләһиб, кәһчләрини күлүшү киһи шагғылдайыр, әтрафа сәс салыр. Гушлар будағдан-будаға гонуб чәһ-чәһ вурур, башларыны көйә тутуб булаг сую киһи сағ сәсләри илә күнәһи саламлайырлар. Арыларың чичәкләр арасындакы екнәсәг ызылтылары архдан ахан дуру кәһриз суюнуң шырылтысына, йолдан галхан аяғ вә тәкәр сәсләринә гарышыр.

Элә бир аләм көрүрсән ки, дүһядан гағил олдуғу дуюб тәссүф әдирсән. Тез-тәләсик кәһдин кәһарына чыхырсан.

Йоллар боһ вә сақитликдир.

Өкүнө, тикиниэ я шөлөрө кедэн сүбүдөн келиб. Йолларда апчаг тэкэр вэ аяг изи көрмөк олар. Көнддөн бир гэдэр көңара чыкханда, дайныб төбнөтүн баһар һаятыны динлөйөндө, мүлайым сөлөр һавасында нэфас аланда өзүлү дүниини эн бөхтир адамы сайырсаң. Буна, догрудан да, сөниң һагтын вар!

Йизим көндин йоллары бир хейли узаглары гэдэр ики тэрәфдөн уча агачларда эһатэ олунмушдур. Йишыл ярипаглары күн шыгында күмүш кими бөрг вуран дүз вэ чанлы гөлөмэ агачлары баң-баһа вериб элэ уча-лыр ки, дейәрсөн буһлар һавадан, күнәшдөн доймур. Алчаг бөйлу, бөз будагыны ийдэ вэ тикәнли зөриини әтри һәр яна яһылыр. Көкү судан аһрылмаһи сөйүд агачлары сых вэ салхымлы будагыларыны йолун сағына-солуна саллайыр, санки келиб кедэни «өйлөшөб сөриләмөйә» чагырыр. Тәк-төк көрүнэн чинарлар нәэ узун әсрләрдән хөбәр верән эзәмәтэни даглар кими ерни дөриңкәриңә ринкәләнб элэ мөһкәм даһныһлар ки, дейәрсән буһларын көкү ерни лаң мөһкөриңә багылыдыр. Зөләлэ дүниәны тута бу чинарларын һалиһа тә-фанүт эләмәз.

Көнддөн бир гэдэр узагланһанда, чөнөрликләр вэ сонра йол бою ахан көһриң суларынын киләләндин бөйүрткән, еминан, йонһан коллуғлары көһир. Бу ерләрдә вэ итәсән таһарсан. Юһиһаг торпағлары һаһад сөрән әлмәһи емлиһи, һачарһаг газаяғыны, энли-яриһаг эвәлиһи, һарып эмәһкөмәчһи, сулары салланһан ярыһағы, йончаны, гуһәнәһиһи, айыдоһәһиһиһи, көл-кө вэ сәриһлик сөвән чибәләһиһи, күсөһөн бәһөнһә-һиһи дейим; тәклик сөвән күлжәһиһиһи, чомаг кими зөр верән занбагы, бөһнүбүкүк һәркәһи, күнә аһиһ оһан иһлуфәһи, дәжәл сармаһағы, дөкәһчәһиһиһи, мәхмәр күлүһү, даг лаләһиһиһи дейим, һаһсы бирһиһи дейим!

Бир хейли кедәндән сонра агачлығлардан узагла-шыр, ачыг дүзәһиһә чыкхырсаң. Бурадан дөнүб ба-ханда агачлығлар иһнә гәрг оһан көнддөн һеч бир шей көрмүрсән. Габағлары баһанда исә үфүгдән-үфүгә гэдэр узанһан зөһиләр, ям-яшыл ерләр, бир дә шөләр-дән-шөләрә хөбәр вэ иһиһ аһарһ телестраф, электрик дирәкәһри, телләриң көрүнүр.

Гуһлар бу телләр үстүндә отуруб дилләһиһрләр.

Бөйүк йола, «көч йолуна» чыкхандан сонра даһа сү-күт вэ сәһсәһликләр гуртармыһ олур. Файтон, араба, атлы, пияда, иһхи, сүрү... бу йолларда из өлмүр

Бу саат өзүнүзү Шамаһи ямачларында, дәмйә зө-һиләрдә, адам бою галхан, сүтүләнән, дәмйә кими ләпәләнән сых бунда сүһбүләрһиһиһи арасында дүһү-һүһ!

Көндлиһәр иһи адһымлар илә һуму өлчәрәк тохум-луг бунданы хыһмалаһиһб дәмйә ерләрә сәһәндә иһи-риһ бир арәу илә «и бәхт!» дейәһрләр. Бу әкиһиһи гә-лән, догрудан да, һавадан асымы олур.

Дағларың да өз төбнөти, өз әләһи, өз иһады вар. Нәһәһк булуг көһиләриң бу дағларың әһриәһнә тоху-һарыг дәннәләрдән көһүрдүһү аһар йүкү ера гөһөр: элэ иһыдырығы яғыһ төкүр ки, сел торпағлары да өһөб дө-рәләрә, чаһлары аһыдыр. Бәзән дә элэ гурағлыг көһир ки, чөһирткә, чүчү әһнәндән йоллардан өтмәк өлмүр. Биткәһләр, таһыһлар «су, су!» дейә-дейә көһрәһир, гүрүрү, хәһәл кими оһаланыб төкүтүр.

Таһыһ көһирәндә дә үзүнү көрмә! Гаралан таһыһ-да атлы киләһиһир. Сүһбүлүһ һәр биһи адам бою гә-һыһ, дәнни аһарығыһында башыны әһир, бичиһчәһләрә көл-кәл дейир.

Бу ил таһыһ лап элә келиб. Бәһкә оһа көрә, бәһкә бичиһән зөһиләрдә баһаг эләһиһ етим гыз—Әһтигә-рүдүсуну бол көрүб һаваланыр, һаһны чагырыр:

Мәһ кәһәндә кәһиһарлар күл иди,
Күләр иһды бичәһлары бүрүдү.
Чыһиһ өмрүм дәғлә-дәһиһа чүрүдү.
Ким гәһиһды мәһиһ үзүм күлмәһи,
Нәһчәрәмдән бир иһиһ сүтүлмәһи!

Синәм иһиһиһ олду даг үстәһи дағал
Аһыһ дүһидү араһа, кәһ иһлиһи,
Гөдәм бәһсәһи, вэ бичәһи, вэ бағы,
Хәһиһ олду күл, яриһләр төкүлдү,
Әһиһ гәһиһиһ һиһ дөнүдү бүкүлдү,
Иһиһ бүкүлдү, һаһ бүкүлдү!

— Саһла, саһла!

— Вай сөһиһ аһан өлмәһиһи сәс һәһи!

— Булбүлдү, көкликди нәди, гаггылтысыны эшиндирсәнми, ай Исабәй! Бир гулаг ас!

— Бу нә аләмди әйә?

Әнтигәнин сәси гүссәли дағлара дүшәндә бичинчиләр, бостанчылар, фәйтончулар һәр шейдән эл үзәр, бармаг дишләйиб һейран-һейран гулаг асардылар. Көрәрдин яваш-яваш баятыдан, кәрәйлыдан, секаһдан галхан, галхдыгча көйләрә саф, ширин вә давалы зәнкүлөләр сәпән яралы сәси илаһи бир вәһй кими һамы ахтарыр:

«Охуяң кимдир?» «Сәс һаяндан кәлр?» «Афәрин буну доған аная!» «Һалал олсун, һалал!»

Көрәрдин сифәти мис рәнкинә чалап бичинчи күнәшдә бәрг вуран орағы чийиннә ашырыб гулаг асыр. Нәм дә боилтанараг зәмилләри, дәрәләри сеір эдир, һәсрәтлн сәсин саһибини ахтарыр:

— Ай зальмын баласы, бир дә дилләнсәнә! Ағзыны бир дә ачсана, нә олар! Ай намәрд, нә олар!

— Дәйәсән бу сөзләри лап мәнә гошублар. Валлаһин мәнә гошублар:

Һира гәдәм басдым хәзан олду.
Әлиф гәддим бүкүлдү, яман бүкүлдү!..

Оху сәсин вар олсун, гочалмыясан. Мәним һалыма ағлайырсан. Сәни көрүм ағлар күн көрмүйәсән!..

Зыңгыровлту вә мәфтилтәкәр фәйтонларын мусәфир миникләри дә бу сәси әлүстү сечәрдиләр. Бағлар арасындан бу сәс бир шимшәк, бир фишәнк кими галханда чәлд фәйтончуя ишарә верәрдиләр:

— Сахла, сахла!

— Әһмәд атын башыны чәк!

— Бу нә аләмди?!

— Кири!

— Даян!

— Ссс...

— ...

— Ләвәнд оғлунун баласы, элә бил Гаряғдыдан дәрә алыб.

— Дәрә иши дейил, һачы, бу веркиди, халис аллаһ веркиси!

— Верки!

— Бәли, веркиди, бәдбәхтин гызы һеч өзү ганмыр; амма верки олмағына веркиди!..

Әнтигәнин сәси зүлмәти яран ани бир ишыг, зүлмәт кечәдә ахан улдуз кими паслы гәлбләрә нур сәппиб тез өтәр, тәкрат олунмазды.

— Бу ким ола, Әһмәд?

— Элә адам дейил. Бу, бир етим гыздыр. һачы. Адына да Әнтигә дейирләр. Гәрнбә ады вар.

— Әнтигә ки, Әнтигә! Әчбә ханәндәди!

— Хейр, һачы, ханәндә дейил. Етим бир гыз ушағыды. Амма көнлү атланаңда әлнин ки, гулагының либинә гойду, зальмы гызы лап мөчүз көрсәдир.

— Мәчлисләрдә охуор?

— Хейр а! Мәчлис нәди-зад нәди. Анасы гоармы? Дүнясында разы олмаз. Кефи кәләндә, өзү һаваланаңда охуор. Аңчаг! Йохса ханәндә дейил. Сәнәти она-буна су дашымаг, олун йығмаг, гузу отармагдыр. Балача гыз ушағыдыр. Ди кәл ки, гүдрәтдән буна элә бир малаһәтлн сәс верилиб ки, дейирсән емәйим, ичмәйим, отурум гулаг асым.

Өзү дә һачы, инады вар, ханнш элийәрсән охумаз, нә иллаһ элийәрсән охумуяңда охумаз! Лап йүзбашы кәлә, губурнат кәлә ағзыны ачмаз!

— Онун бөйүйү кимди, атасы-зады нәкарады?

Фәйтончу Әһмәд атларын башыны чәкәр, янакы отурач, көкс өтүрүб Әнтигәнин тәленни бир яныглы, нискилли мачәра кими өз миникләринә данышарды:

— Бөйүйү-зады йохду. Ики ил олар ки, атасы яталагдан өлдү. Бошировларын рәнчбәри иди. Фағыр киши иди, Кәрим киши. Өзү дә о тайдан кәлмә, лүт рәнчбәр. Гызын тәк бир гардашы вар, о да баш көтүрүб келиб. Дейирләр шәһәрдә чәрәкханада башыны кирләйир. Анасы да ки, сағычыды.

— Гыз да ки, саһибсиз!

— Бәли, гызын саһибн ола, охудуб эләйән ола...

Һачы Рәсул Әһмәдин сөһбәтини екуллашдырды:

— А рәһмәтлик оғлу, мән белә адамы көйдә ахтарырам. Мән шәһәрләрдә ханәндә, өзү дә хәчпәрәстин габағына чыхмаға мүсәлман ханәндәси кәзирәм, тапа билмирәм. Көһнәләри диндирмәк олмур, ағзындан ган ийн кәлр. Беләси мәнә чох лазымдыр. Емәк-ичмәйин-

ни, палтарыны верэрэм, Өгүрэрэм ресторана доланар. Өзү дэ шәһәр ериндә көрүб-көтүрэр, бир адам олар. Мүсөлман баласыдыр. Нәмни дэ, сәнаб инди, аллалла да хош кәләр, бәндәйә дә!

Ханымына яйлаг эви кирайә этмәйә кәлип рестораныңы һачы Рәсул сәһбәтин давамына көзләмәлдән файтончүя бәрк ташыарды:

— Әһмәд, ону мәним яныма чагыр, сәп аллаһ!

Яйын чызламасында, шол күнортасында һава тайнар тин кими далга-далга көйә галхырды. Бир-биринкә сыгынан бүркүлү багларда агач алтында адам тәр төкүрдү. Күнәш күнорта ериндә даяныр, бир аз да ашагы эниб, санки од төкүр, мейвәләри тез етишдирмәк истәйирди. Намы көлкәләрә чәкилмишди. Қоллар арасында истини алгышлайяң чыр-чырамаларын екиңсәг вә оталат кәтирән нәгмәнә касилмирди. Исти бәркидикчә, көзә көрүмәйән бу һәшәрәтын севинч сәдасы да артырды.

Уча, элиярпаг бир килас агачынын алтында, көй от үстүндә сәрилмиш палас үстүндә аягялын, башыачыг, көйнәкчәк әйләшән адамлар кабаба, эркәк этинин кабабына мүнтәзир идиләр.

Баг саһиби Мәшәди Исабәй ағ лаваш, гара чахыр, сумаг вә истиот үчүн шәһәрә атлы көндәрмишди. Мәшәди Исаның нөкәри Әлигулу багдан бир гәдәр кәнарда, бөйүрткән колларынын янында түстүләнән, чызылдаяң, ийи аләмә яйылан кабабан башына доланырды. Яш одуңлары түстү вермәсини дейә кәнара атыр, әтәйи илә оду елләйиб көзәрди, бишмиш тикәләри сүфрә кими яйдыгы ағ лавашларын арасына чәкир, союмасын дейә, фоврән үстүңү өртүрдү.

Һачы Рәсул да галхан кими эили нә яй кими бүкүлмүш күрәйини килас агачынын кәлә-көтүр көвдәсинә сөйкәйиң, ағ көйнәйиниң эили голларыны чирмәйирди. Агач габыгынын арасында чыхыб ағ, тәрли, яглы бәдәнинә дарашан хырда, сары гарышгалары санки һисә этмирди, һәрдән тәсадүфән элиңә дәйәнләри тутуб көзү өңүнә кәтирән, диггәтлә бахыр, сонра да ерә атыб аяглайырды. Апчаг гарышгалар нуртармырды. Килас көвдәсиниң һәм юхарысындан, һәм ашагысындан кәлиб һачының бәдәниндә бирләшир, исти-

гамәтләрини итирирдиләр. Һачы, санки буңлара чөхдан алышмын кими архайын вә бәлкә дә истираһәттиндән мәмиун иди. О, түкүлү вә әтли әлләрини дивәләриндә чагаглайыб вачиб вә һәм дә ширин сәһбәтә мәшгул олду. Мусаһиби нә узун илләрин хейирли мүнтәзирисә сайдыгы баг саһибинә әрк илә дейирди:

— Мәшәди Исабәй, әдә о нә иди йолда билә рас кәлди, а киши? О нә аләм иди, мән һеч ону илдан чыхарды билмирәм ахы, а гардан. О гызын шикәстәсинә мән лан мат-мәзгәтәл галмынам. Белә дә сәс, бу чүр дә аваз, белә дә малаһит олар? Дүшүңүрән ки, бәһәр чинисә дейил, нәди, өзү дә белә кәндистан ериндә. Лан сирри-вәлхәфийәт буна дефибләр дә... Зәңкүлләрин кәрдиши инди дә гулагларымда чинкилдәйир. Валлаһ элә билирәм Мирзә Мәммәдһосән я Гарягды олау дөнүб гыз олуб, гәдим ханәндәләр дирилиб кәлиб, шикәстә дейир.

Һачы Рәсул сәһбәтинин бу гәдәр диггәтлә динләнилдийини вә әһтимал ки, һамыя хош кәлдийини дүшүнүб сәсиниң аһәнкини дәйишди, гонагысыны данламаға башлады:

— Мәшәди Исабәй, ачыгын кәлмәсин, сизә әсәл мүсәлман демәк гәләтди!

Һачы бу ағыр йөкмүңүн тә'сирини йохлайырмаһың кими бир гәдәр сусду, әтрафына бахынды, давам әтди:

— Доғрудан дейирәм, зәрафат-зәд әлмирәм. А киши, ай зәлым ушагы сиздә һеч инсаф, мүрвәт дейиләп шей йохдурму? Исламийәт ганы йохдурму? Валлаһы өзкә милләтдә олса, беләсиниң саатына бир әтәк гызыл верәрдиләр. О сәсин, о веркинин саһиби Шамаһы мешәсиндә чырпы йагыр. Аягларыны даһ парчалайыр, әлләрини тикән анарыр, доюм гарын чәрәк көрмүр. Валлаһ доғру дейирәм, сиздә милләт ганы йохлур. Олсайлы индийәчән о етим гыз әмлик гузу кими ямачларда сәркәрдән мәләмәзди! Дүня вә аләм айылды, амма бизим мүсәлман һәлә гәфләтдәди ки, гәфләтдәди. Бу милләти япон даваһы айылтмады, пунд иди айылтмады, Рәһимхан атлыһы айылда билмәди, һәлбәт ки, ханәндә сәси айылтмаячаг ки!

Мәшәди Исабәй нә иеә гонагына демәк истәйирди, амма һачы маһал вермирди:

— Сән о икмизиниң дә күндә сөздә эләдийимиз Мәккәйи-мүкәррәмә, сән гилә о ушагы чагыртдыр мәним яшма. Чагыртдыр, сәнин ишин йохдур. Өзүм билләм пейнәрәм. Мәним она сөзүм вар, адам көндәр! Эла лап бүкүн чагыртдыр, гой кәлеш, бу саат, утан-масын кәлени!

Мәшәди Исәбәйиң һачыя верәси чавабы олмады. Үзүңү кабаб чәкәи, түстүдәи янармың көзләрини юмүб яна чевриләи Әлигулуя тутду:

— Ода, Әлигулу, ишини гуртар, кет Мәсмәнин гылыны—Әнтигәни гой фыйтопа бура кәтир. Һачының янына кәтир, эшитдин! Эвләри, билирсән дә, Чүмә мәсчидиниң дашында, сүдчү мәһәлләсиниң гуртарачагындадыр. Кимдәи сорушсан дейәрләр. Ди кет!

Әлигулу түстүдәи горунараг, агасына бахмадан, голу илә көзләрини өртүб деди:

— Баш үстә, Мәшәди аға, бу саат! Гошагың хөрәйини ербәер эләйим, баш үстә, кедәрәм.

Һачы, Мәшәди Исәбәйиң әмриниң бир аз да гүвәтләндирди:

— Гошачымы ослан, тез кет чагыр, о гыза вачыб сөзүмүз вар! Дейнәи сәни көзләйирләр. Юбанмасын!

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

Һ Ә С Р Ә Т

Исәи хейрхәй, тәһиз, әдәләтләи һәмүслу олмаг үчүн догулул

В. Һүгә.

Ийинидә чарны шәләси олан аягылың бир гыз ушагы, узун мүддәт дараг көрмәмиш дагыныг, гара сачларыны көзүңдәи кәнар эдәрәк, горха-горха пәнчәрә чәрчивәсинә бойланараг дәрә отагына бахырды. Һәрдәи кәнара чәкилир, тәк рар бойлашырды.

О, нә истәйирди?

Бәлкә шәләсини мәктәб салибинә сатмаг истәйирди? Йох, онуң мәтләби өзкә иди.

Мүәллим дәрәсиниң даяндырараг ону ичәри чагырыр. Ушаг исә аддымларыны ейниләдир, һәфтә базарына доғру кедир. Мүәллим архадан ону сәсләйир.

— Гызым, гачма, сәни мәктәбә чагырырлар, иһиә горхурсаи? Иһиә гачырсаи? Ичәри кәл, ушагтара гарыш!

Гыз утаңдыгындан, горхдугунданмы, сөз эшитмади, далысына да бахмадан көтүрүлдү.

Санки баш агрысы дуйдуғу үчүн саг әлини ашына гояраг бир хейли һәрәкәтсиз даянап мүәллим гызын далынча бахыр, додагалты тәк рар әдирди:

Исәи кими билнисә иди гәдрү-гыймәтин,
Ачмыш олурду мәктәби милли чәмәәтин...

Галсын нэһэн вэднэй-фитри мөһарэтин...
Эй дэрбэдэр кээби үрэйи ган олан чочуг!

Мүөллим ушаглардан бирини чагырыб, столун көзүндөн чыхардыгы китабы она верди:

— Гач, анар о гыза вер! Дейнэй мүөллим багышлады. Шокилли китабды, охумаса да бахсын!

Гызын далынча кедэн ушага баха-баха мүөллим аввалки сөзлэрини гэмли-гэмли тэкрар эдирди:

Иисан кими билинсе иди гэдүр-гыймэтин!
Ачмыш олурду мэктеби-мылли чэмаэтин...
Эй дэрбэдэр кээби үрэйи ган олан чочуг!

Ше'рин сон сөзлэрини шакирдлэр эшидир, тэкрар эдир, язмага чалышырдылар.

Мүөллим о гызы таныйарды. Бу, дул Мэсмөнин гызы Энтигэ иди. Энтигэнин пэнчэрөдөн бойланмасы илк дэфэ дейилди. Нэр күн йол өтөндө даянар, бир неш нэфэр ушагын скамыда сэлгиг илэ отурдуғуну, мүөллимэ гулаг асдыгыны, охуу-яздыгыны көрөндө, шэргини сөсини эшидөндө нэ гэдэр нэсрэтлэ, синэ долусу аһ чөкөрдү.

Нэ олайды, ону да бу дэрс отагына бурахайдылар, отурмага гойдылар. О, буларын неч биригден мэррифөтөс отурмаз, пис охумазды. О, мүөллимни сөзлэрини майны кими охуарды. Нэр күн ююуб тэр-төмиз кэлэр, мүөллимни дэ сөзүнэ бахар, бир дэфэ дейән олса китабы элүсү эзбэр билэрди. Шэргини, шэргини дэ булар кими йол, бүлбүл кими охуарды. Шэргилэри она да өйрөдө идилэр!.. «Дүняда етимлик нэ пис шейдир! Ата, ата нэ яхшы шейдир. Атам олса бэлкэ мэни дэ охударды».

Энтигэнин нэ атасы, нэ нулу вар иди. Алчак сөнмэйи, кетдикчэ аловлалан нэвасы вар иди.

Бир дэфэ охумаг нэсрэтини дилинэ кэтириб, анасына дейөндө Мэсмэ арвадын күлмэйи тутмушду.

— Гызым, башына хава кэлиб, нэди. Анан нэ найда, сөн нэ найдасан! Мэн сөни бөйүдүб бир тикэ чөрэк кэтирэн, элдэн тутан, өзүмэ көмөк элэмөк истэйирэм. Сөн көр нэ бош хэялата дүшүрсэн. Охумаг нэди-зад нэди, етим гызсан, Аллаһар бэйи, Гачы Мэчид эфэндинни баласы дейилсэн ки! Бизэ нэ ярашыр мөктэб,

охумаг, филан! Охумаг ахундун, бэйи, тачирин гисмэтиди. Бизлэрэ, касыб-күсублара ярашмаз. Сөнин нэйинэ ярашар кедиб бош-бикар отуруб чэрэкэ һөччөлэйсээн. Эво дэ гайыданда ачындан гурсагыны овушдурасан. Онданса мешэдэн беш дэнэ чырпы кэтирэр-сөн, я от йагар, башаг элэйэрсэн беш-үч гапик чөрэк пулу чыхар! Охумаг сөнин харана ярашыр. Гапазлы башына, ач гарына, чылпаг эйини-башынамы? Бу сифөтдэ неч сөни ушгол ушагларынын янына гоймазлар! Бэ нэ, өз башынады? Ушголун кейиниб-кечинмэйини көрмүрсөнми? Бэй баласы кими! Сөфиһ олма, о хэяллара-зада дүшмэ, ач галарсан! Башыны сал ашагы, касыблыгыны элэ. Анана да языгын кэлсин!

Энтигэ анасынын нөснөтлэрини сүкүт вэ үзүйола-лыгла эшидэр, белэ ишлэрэ уймагда өзүнү доғрудан да, күнайкар саярды.

Амма нэдэнсэ «ушгол» ушаглары, онларын габагындакы дэфтэр, эллэриндэки гэлэм бир дэтигэ дэ Энтигэнин нэсрэт көзүндөн кетмэди.

О, билирди ки, охумаг она гисмөт олмаз. Йэгин эдирди ки, булар бош хэялатдыр. Анасынын деди-йинэ эмэл элэмэйэ, «ушгол» сөвдасыны башындан атмага сө'й эдирди. Амма бу хэялат онун айдын ушаг зөһиннэ долуб даһа чыхмырды. Ятанда да, һэйэти сүпүрөндэ, очагы галаянда, мешэдэ гуру будаглары чэтин ганырыб ғыранда да, ялын аягыны тикан, чынгыл парчалаянда да гулагына мөктөб ушагларынын шэргини сөси кэлирди. Ону гойсайдылар күнлөрлэ эмэз, нчмэз, синиф пэнчэрэсини габагында даяныб мүөллимни, о меһрибан, нурани кшшини сөсинэ, ушаглары диндир-мэсинэ гулаг асарды. Дэрсэ кедэн, бузун үстүндэ сүрүшүб йыхылан ушагын нагытыны динлэрди.

«Ах, дэрсэ кедэн ушаг нэ хошбөхт иди. Мэн разы олардын һэр күн сүрүшүб йыхылам. Голум сына, үзүм-көзүм яралаһа... Тэки дэрсэ кедөйдим. Голтуғум да чанта, олимдэ гэлэм тутайдым, дэрс йолунда гулдур да, чанавар да, айы да, илан да даянса горхмаздым...»

Энтигэ юхусунда көрдү ки, гардашы Бэндалы шэһэрдэн гайыдыб. О, союмалды, чарыгыны чыхармады, чомагыны да күнчэ гоймады. Нараяса тэлэсирди:

— Гыз,—деди,—бәри кәл!

Әитигә оңун габагына гачды, севничиндән гучагына һопһапыб өймәк итәдди. Гардашы оңун элиндән гутуб апарды.

— Дадаш, һара кедиррик?

Бәндагы дейсәң һирсәң иди. Чанаб вермәдди. Әитигә гардашының ири адымлары илә аңлаша билмирди. Гача-гача кедир, сорушурду: «Дадаш, мәни һара апарырсаң?», «Анам галды ахы!»

Бәндагы еңә сусурду, габага, лап узак үфүгләрә бахарды. Йол иңә үзүн, сәкит иди.

— Дадаш?

— Кири!

Оңлар кетдикчә кедирдиләр. Әитигә бир дә өзүңү мәктәб габагында көрдү. Гардашының әтәйиндән тутмаг итәдди. Бәндагы гоймады, габаг тәрәфә ишарә эләдди. «Көр кимни һүзүрундасаң!»

Таһирзәдә санки чохдан даяныб оңлары көзләйирди. Хоңкәлдән эләди, Әлини Әитигәни башына чәкди. Гыз башыны галдыранда башында иләкәли арагчың көрдү. Әлине алды. Зәр һашийәли ғырмызы мөхмәр үстүндә нәсә парылдаган язылар вар иди. Әитигә арагчыны тез башына тойду. Мүәллим бәйәнди:

— Әчәбди! Инди, ғызым мәктәб шәргисини охусун биз дә эшидәк!

Әитигә утанды, Бәндагының үзүнә бахды.

— Оху, ғыз, мүәллим сәнин атаңдыр, нә утанырсаң!

Әитигә, алтдан юхары мүәллимни үзүнә бир дә бахды. О, күлүмәсәйир, Әитигәни үзүнә бахыр, санки додагларының тәризонмәйини, шәргини көзләйирди. Әитигә әлләрини көмөр кими чатаглады, көзүнү юмуб учадан һава илә охуду:

— Мәктәб, мәктәб, нә дилкүһасәни!

Чәшнәт, чәшнәт дәсәм сәңә сәләсәш.

Дәфтәр-дәфтәр хәбәрләрини вар,

Рәһбәр-рәһбәр әсәрләрини вар,

Мишкни-мишкни гәләмләриндә,

Ahy-ahy нәзәрләрини вар!

Әитигә өз сәсинә юхудан айылды. «Бисмиллаһ» чәкди, дәриндән көксә өтүрдү. Бәдәни тәр ичиндә иди.

Йорғаны ашырды, әлини башына атды, палас үстүнү ахтарды; иләкәли арагчындаң бир әләмәт йох иди. Анасыны оядыб кәсмә-кәсмә юхусуну даяныпды. Мәсмә тәсәлән верди:

— Охумаг хәбәрди, ғызым, гардашың кәләмәк. Арагчың да мундулухду, горхмы, юхун чин олачак, мурадына чатачарсаң, башың уңа олачак!

Доғрудур, Әитигә анасының сөн сөзүнү аңламады, аңчаг сорушмады да, күман әтди ки, «мурад» гардаш демәкди: «Анам Бәндагыны дейир».

Әитигәни дәрә һәсрәтнини анасындан чох мүәллим, Таһирзәдә билмиши. Башында суя чәкәлимини палтар галаңының дәйән апаран Мәсмә чайдан гаһындаңда Таһирзәдә оңун эивалыны сорушду вә ушагдан сәһбәт салды:

— Мәсмә бачы, ғызым охумага чох чан атыр, чох чох!

— Мирзә Әләкбәр гардаш, дейирләр, касыбың бахты һәр яндан багланар. О да мәним бир дәрдим. Мән чөрәк-палтар һайында, ғыз охумаг һайында Ушагдыр, аңламыр ки, охумаг билзәр үчүн дейил.

Таһирзәдә Мәсмәни сөзүнү кәсди:

— Мәсмә бачы,—деди,—ғыза һаһаг, аңламаз дейирсәң. О, чох һәзәли, мәрифәтли ушагдыр. О күн һәччәрә габагында көрүб чатыранда утандыгындан бирбаһ көтүрүлдү. Зәһин, аңлагы вар. Кифәйт гәләр вар. Аңчаг пулу йохдур! Вар-дәвләти йохдур. Нечә дейәрләр: «Адың һәдир, дәрвини, пул илә ашыр һәр иш! Адамы адам эйләйән парадыр. Парасыз бир кәсин үзү гарадыр!»

Зәманә беләдир! Кечмишлә дейәрдиләр нә һал иләдир, нә мал иләдир. Фәгәт улулут, кәмал иләдир! Мәсмә бачы, инди бу сөзләрин базары кедиб. Инни пул олан ердә готур кечи һачы Фәзлуллаһдыр!

Буңу сән яхшы билирсәң, ушагы да даңлама! Сән оңу дуз дейирсәң ки, охумаг касыблара мүйәссәр олмаур. Амма мәним сөзүмә бахсан, һеч олмаса бош һахтында оңу буралара, мәктәбә көндәрәрсәң. Неч олмаса әлиф-бейи билсини. Нә эйби! Яхшы сәси дә вар, гоһ савад өйрәсини. Сәндән пул-зад итәйән дә йохдур.

Өнтигэйни хэрчи бизим бойнумуза, бурах гой кэлсин.
Китаб-дэфтөр дэ тапылар!

Мэсмэ разылыг элэди:

— Чох саг олуи, Мирзэ Өлөкбэр гардаш, аллах ишэ өмүр версин. Анчаг мэн дэ тэкэм. Оглан шөһөр-лэди. Шөһөрдөн дэ бир хэбэр-этэр йохдур. Бирчэ үмү-дүм Өнтигэйэди, янымда тэк бирчэ көмэйимди. Энэ элимдэн тутур. Нечэ олса чырыны кэтирир. Чох саг олуи, аллах разы олсун!..

Мэсмэни бага, гачы Рэсулуи янына чагыранда гадын тэшвишэ дүшүмүдү. Күман этмишди ки, «Та-бирзадэ ушгола дейиб, гызы элимдэн алачаглар. Ал-лах хейир элэсин!..»

Гачы Рэсул, Мэсмэни нис гаршыламады:

— Ай арвад, сеп чох хошбөхт адамсан ки, белэ ма-рай кими, туту кими гызын вар. Нейфдир, ону бура-ларда, дагда-дашда чүрүтмэ. Ону охутмаг истэйирик. Бүтүн хэрчи дэ бах мэн Гачы Рэсулуи бойнуна.

Гачы аг, ири эли илэ ачыг, гырмызы бойнуна элэ барк шаналаг бурду ки, саси гошшу багда да эши-лиэди:

— Эшидирсэнми, охүм чэкэчэйэм хэрчини!

Мэсмэ, янаран яшмагы агзылдан галдырыб сол эшилэ тутду. Саг элилэ дэ чарнавынни ямагы яха-сыны өртүб разылыг элэди:

— Мирзэ Өлөкбэр гардаш да буну мэнэ чохландыр дейир

— Мирзэ Өлөкбэр кимдир?

— Мирзэ Өлөкбэр дэ. Мэктэблэ ушаг охудар ha! Машади Исабэй алава этди:

— Сабун пиширени дейир!

Гачы Рэсул арзу олуиуыз бир адамын адыны эшитмиш кими элини товлады:

— Нэ, шаирми? Шаир дейэр! Онлар сөз пөһливаны-дыр, дейэрлэр. Анчаг биз шаир-зад дейилик. Биз та-чир адамыг. Сөзүмүзү гиймэги вар. Бизим сөзүмүзү гүрбөтэ салмаг олмаз. Мэни сэн танымырсап, Мэшэ-лидэн сорушарсап, ай арвад! Мэнэ гачы Рэсул дейэр-тэр. Мэн сөз йох, ишдэн данышырам. Күнү сабаһи уша-гы кэтир мэним яныма, файтона гоюм апарым шөһэ-

рэ, галсын орда охусун. Чөрэйи-палтары да мэндэн. Охусун адам олсун!

Бир шей ядына дүшүмү кими Гачы Рэсул чэлд элини шалвар чибинэ салды. Бир көй үлдүк топарыб Мэсмэйэ тэрэф узатды:

— Бу да она палтар нулу, шөһөр еридир. Мэним янымда олачаг; абырлы кейисини. Читдэн-бездэн ал, эйи-башны дүзэлт, сәһмана сал! Көндөр кэлсин, эшидирсэнми?

Гачы Мэсмэни сүкутуу көрүб шүбхэлэнди:

— Бөлкэ аздыр?

— Аллах разы олсун!

— Аз олса кепэ веррэм! Мэнэ Гачы Рэсул дейэр-лэр, таныкинэн! Гызын мэним янымда галыб охуячаг, Ислам милләтидир, гейрәти мэнэ дүшүр. Бүтүн хэрчи дэ мэндэн. Буна ки, сөзүн йохдур?

Мэсмэ башыны ашагы салыб, чэтин бир мэтлэб гаршысында өзүнү итирмиш кими дурурду. Бир аягы-ны гоюб, бир аягыны көтүрүр. Гачыя демэйэ мүнәсиб сөз ахтарырды ки, Гачынын агаяна сәси даһа учадан эшидиэди:

— Газырла, ай хала гызы, чүмэ күнү кэлэчэйэм! Өнтигэйэ аягабы, флан нэ лазымдыр, дүзэлт, ятачагы да вар, вер, йохдур орда тапылар. Мейманханада мән-зил вар, галар. Көзүм дэ үстүндэ олачаг. Никаран талма. Мэним она сәндэн аз үрэйим яным. Ислам гызыдыр, өз мүсүрманымыздыр. Истэйирэм дагда-ләрэдэн йыгышсын, адам олуб чэмийәт ичинэ чых-сын. Белэ галмасын. Билдин, я йох?

Мэсмэ арвад Гачынын сон сөзүнү баша дүшмәди:

— Гачы ага, һара дейирсиниз чыхсын ушаг?

Гачы сәсини даһа да учалдыб она бир гэдэр дэ кә-сәрли аһәнк верди:

— Адам ичинэ чыхсын дейирәм, адам ичинэ! Ме-шәдә порсуг кими эшәләниб чырпы йырмаг илэ һеч нэ олмаз! Хала гызы, харичиләри көрмүрсүз, эшитмир-сиз нечэ дыхнига, тичарәтә әл гатыблар. Амма мү-сүрманы һарда көрәсэн, һамбаллыгда, һарда көрә-сэн, мүчавирликдә, канкалыгда, илан ойнатмагда, әләк тохумагда... Инди айры зәманәди ай мүсүрман-лар. Инди ийирминичи векдир эй!

Бәсдир даһа! Бизим борчумуздуз неч олмаса фәр-
зәндәни милләти, чаваңларымызы охудуб камият элә-
йәк. Гәрәсини бир дәрәсә, сәнәтә гоия! Мәним дүздүр өз
өвләдым йохдур. Аллаһ бу ишдә мәни гарғайыб. Амма
гапымда нечә-нечә адам, нөкәр-пайиб доланыр, чөрәк
өйир. Бәлкә мәни сахлаян элә оңларын дуасыдыр.
Дүня-әләм шайидди ки, оңларын бир гуруш мәнә хейр-
ри йохдур, савай аялаһи ризасы. Дейирәм бир тикә чө-
рәкди, гой өйиб доланын, ачындан өлмәспиләр. Чүн-
ки гейрәти мәнә дүшәр. Башымдан элли дава кечиб,
амма неч түк гәдәр сәдәмәси тохунуюб. Чүнки нийә,
аллаһымы уыутмамынам. Тоюг тоюгду бир су ичәр,
бир дә көйә бахар. Фагыр-фүгәрәя әл тутмушам, элә
бири дә, билатәшбәһ, лап олсун сәнин гызын!

Дүздү һачыям, диндирсен, беш кишини бири дейәр-
ләр. Нәлә бәлкәм дә артыг! Варыдатым аз дейил, ам-
ма беш шаһы сабаһкы күнә йырмаг нийәстим йохдур.
олуюб! Нийә? Чүнки бу күнкү күн даһа вачибдир!
Һачы Зейпалабдин чәнаблары чох сәваб иш көрүр
мүсүрман ушагларыны охутмагда. Биз дә бәгәдрин-
гүввә! Бизим дә борчумуздуз. Шамаһылы Шамаһы-
дан, кәңчәли Кәңчәдән, нәкили Шәкидән нәки имкан
вар һүммәт элийәк... бухаралы Бухарадан, Бағдаддан,
Тһрандан—мүсүрман кәрәк әлбир-дилбир сәһй элә-
син. Пейгәмбәр өзү буюрм:

«Әлмүслиминнә әхвәтүн!» Йәһни чәм'н мүсүрманлар
гардашдыр!

Һачы Рәсул сәһбәтинә бир аз рич'әт верди:

— Хала гызы, мән сәни нә таныйрам, нә гоһум-
гоншулуғум чатар. Анчаг сәнин о гызындакы һөвәси
мәнә данышдылар. Оңун етимлиһинә, агыр күзәрәни-
на мүлтәфит олдум, доғрусун гәлбим парчаланды. Нечә
олса гыз ушагы, ач, дүт, өзүнүн дә ки, охумагыны,
сәсини эшитдим, элә о саат файтогда ушаглара тап-
шырдым ки, бу гызы чөлдә, вәһшиләр ичиндә гоймаг
олмаз. Элә о саат танырдым, билмирәм сәнә деди-
ләрми? Элә о саат!

Һачы көйиһини голушу гатлайыб әтрафына ба-
хынды, отуранларын дигрәтини чөлб әтмәк истәди:

— Хала гызы, фикринә дә кәтирмә ки, Әлтигә гыз
ушагыдыр, я фяан! Яланчы моллалар илдийчән шә-

риәти дүз анлатмайыблар. Тәрсинә шәрһ әдибләр. Он-
лар молла дейил молланумалардыр. Шәриәт үнас тай-
фасына дәрси һарам буюрмур Хейр, әсла! Шәриәт
саһибди дейир оху, әлм кәсб элә, бәшәртһа исмәти.
ирзи, намусу мұһафизәт элә! Болн, әсл аллаһ коламы
будур! Йохса ки, овамлыг? Хейр, хейр! Хачпәрәст
гызлары охуюб бахыб-көрүрсән олуб сәнәг саһибди,
бизимкиләри чадра алтындан бурахмайыблар. Хач-
пәрәст кедиб габага, биз галмышыг далда. Инди биз-
ним борчумуздуз бәгәдрн имкан, охудаг. Әлтигә кими
чочуглары бөйүтмәк, әрсинә кәтирмәк бизим дин бор-
чумуз, шәриәт борчумуздуз. Мән дейәнә мүлтәфит
олурсан, баша дүшүрсән я хейр?

— Болн, аллаһ разы олсун, аллаһ сизин кими мө-
минләрин сәһбәсини бизләрин башындан әксик эләмә-
син, һачы аға!

Һачы, Әлигулулу сәсләди:

— Әлигулу о кабабдан, памидордан бир аз лаваш
арасына гой вер хала гызыя. Йол кәлиб, ий дөйәр.
бир-нки тикә! Гой есин!

— Хейр, зәһмәт чәкмәйин тохам!

— Әлигулу сән мән дейәнә бах!

— Хейр һачы неч ишдаһым йохдур!

— Де ери, хош кәлдини! Чүмә күнү ушагы кәтир,
нәлә-нәләбәт!

Мәсмә арвад чох сөз демәк истәйирди. Өзүнүн
тәклийини, Әнгиһәнин көрпә олдуғуну, шәһәр көрмә-
дийини, утанчагығыны бәһанә кәтирмәк истәйирди.
Бир дә гардашындан, Бәндалыдан ичазә алмалы олду-
ғуну хатырлатмаг истәйирди.

Анчаг һачы она данышмаға мачал вермәди. Мәсмә
әлиндәки көй үчлүйү, мурдар бир әски кими конар
тутмуш, һара гоймаг лазым олдуғуну кәсдирмәмишди.
Әлигулу лаваш арасында ики янмыш сүмүк кәтирди,
Мәсмә она яхын дурмады, дирсәйи илә рәдд ишарәси
верди:

— Пайын артыг олсун, мән оручам, нәзр эләмиш-
дим, чох сағ олун!

Әлигулу сүмүкләри кәтирдийн кими дә жери апар-
ды, кабабын ичинә атыб лавашы дишинә чәкди.

Догрудур, Мәсмә арвад бағлар арасындан, еничә күлүнү төкүб похуд бойда горалар бәсләйән тәнкәләррин арасындан кедирди, ейни кедирди. Кәнардан бахан ону мөтләбиянә чатмыш я да бир вачиб иш үчүн тәләсән атама бәизәдә биләрдн!

Мәсмә арвадын башында иптizarлы фикирләр бир-бирини тә'гиб эдирди. Гәлбиндә тәлатүм кәзирди. Нә олачаг, көрәсән нечә олачаг?.. Гызы ким салды буларын дилинә. Тифил ушаг, екә шәһәр, гүрбәт, ата йох, сымсар йох!.. Бу муәллимларин ишидирми? Һачынын өз ишидирми? Әнтигәнин ишидирми? Нейлийәк, нечә элийәк. Кәләрсән вермәзсән, һамысы шәһәрини мө'тә-бәрләри, сөзү пристава чатдырарлар. Анасы өлмүшүн ишини даһа да бәркидәрләр. Кәләрсән рүсхәг верәрсән, бурахарсан, нечә кетсиң! Әнтигәни кимни үмүдүнә шәһәрә гоюм, нечә көндәрим!.. Бәндагы эшитсә нә дейәр. Ачыгланармы, хош олармы? Бу яндан да ушаг ач-сусуз, бураларда галыб нә ейәчәк. Чырпысы онун һеч гарын чөрәйини көрмүр...

Мәсмә, бир фикрә кәлмиш кими башыны галдырды, өзү-өзүнү данлады: йох, йох! сахламаг ахмаглыг олар. Ким демниш дәркәһ гапысы, көпәк юхусу сөһбәти олар. Һәр адамын ушагыны истәмирләр, истәмәзләр дә! Әнтигәнин һәвәси айры һәвәсди. Она көрә чагырырлар. Йохса шәһәрдә нә чохдур юрдсуз-ювасыз ушаг, үзүнә бахан кимди? Аднын тутан, яхына гоян кимди?! Әнтигәнин сәси айрыды, аллаһ бәднәзәрдән өзү сахласын!

Зәһнини мөшгул эдән фикирләр, санки Мәсмәни ағырлашдырмышды. О, бағлар арасындакы яшыл, юмшаг мәрзәләрдән башы ашагы, ағзы яшмаглы, аягылан ерийирди. Фикринә кәлмирди ки, бағбанлар ону ярпаг, мейвә огурлаян эини эдиб данлаярлар. О, өз әләмилә элә мөшгул иди ки, нә чәнәсиндәи ахан тәр дамларанын көрүр, нә чырчырамаларын сәсини эшидир, нә ағачлар арасындакы бүркүнү дуор, нә дә аддымбашы, отлар ичиндә сага-сола өтән кәртәнкәләрә бахырды. О, фикир-хәяла чуммышду. Билмирди нә эләсини. Ушагыны һачы Рәсулун ихтиярына нечә версини, нечә вермәсин!

Бағлардан чыхыб ашагыларә энәндә, думдуру чап суюкун тәләсирмиш кими сага-сола чарпагаг ахдыгыны көрәндә Мәсмәнин үрәйиндәки ягы артды. Өзүнү чай кәнарына етириб туманына балагыны гычлары арасына йыгды, овчуну долдуруб сәрин судан ичмәк истәди. Овучла доймачагыны дүшүндү. Она элә кәлдн ки, һәмни бу чайы богазына ахытсалар үрәйини ягыгысы енә сәнмәз.

Әтрафа бахды, һарадаса тәкәр сәси кәлир, ағачларда гушлар өтүрдү. Мәсмә әлләрини яна ачыб чай дашларына сөйкәди, үзү үстә чая әйилиб гурумуш додагларыны ахар суя даянды, ичди, ичди! Гуртагурт илә сәрин сую богазына ахыдан Мәсмәнин санки бүтүн үрөк янгысы сөндү. Яваш-яваш аяга галхаргаг, овчу илә додагларыны силди, дүрәклән деди:

— Ләһнәт езидә!

Әлбәт ки, Мәсмә, бүтүн йөхсул аналар кими ушагынын хош күзәрәнына, чөрәкли гапыларда галмасына разы иди. Бәндагы да едди яшындан нөкөрчиликдә бөйүмүшдү. Әнтигәнин мөшәләрдә сәркәрдән, ярым гарын кәзмәйиндәнсә, һачы Рәсул кими мө'тәбәр, чөрәкли адамын ихтиярында, өзү дә охумгада галмагы хош иди. Анчаг бурасы вар ки, һачы Рәсул Шамахыда дейли, одур ей, лап узәг шәһәрдә, Бақыдадыр. Бақы да, аллаһ билир нечә шәһәрди. Нечә ил бундан габаг дүшән галмагалын көкү Бақыдан кәлирди. Орда адамлар түфонк-гатара кириб бир-бирини дидирмишләр. Варлы-касыб даваыс орда лап бәрк имини. Элә заманда нә бөйүк, нә ушаг! О да ки, Әнтигә кими әлсиз-аягсыз ушаг, элә күллә сәсини эшидәндә чапы чыхар.

Ушагы әлдән нечә верәсән. Бәлкә, нә билми, диллим-ағым гурусун, шәр демәсән хейир кәлмәз. Бәлкә сабаһ енә Николайын гәзәби тутду. Бәлкә атды-газаг шәһәрә төкүлдү. Бәлкә фәһләнин үстүнә гошун чагырдылар. Онда бәс нечә олсун. Бәдбәхт Мәсмә һансы гапыя дүшүб баласыны ахтарсын, кимдән сорушсун, нә десин сорушсун.

Демәзләрми ай флаң-флаң олмушун гызы, бир тикә ушагын шәһәрләрдә, һачыларын гапысында нә ити: взымышды. Чөрөк верә билмирдинми, өзүн ейнини бир

ларчасыны она верә билмәдинми? Гыз ушагыны салдат ичинә нә эгл илә бурахдыл... Динни, иманын һарда галмышды?..

Мәсмә әл ний кими тәрәддүдләрин ичиндә долашыб галмышды. Тез-тез аһ чәкир, синәсини овушдурур, әл-әрини аллаһ дәржаһына галдырыб ялварырды:

— Я рәбби, өзүң көмәк элә!

Санки бу ялварышдан сонра бирдән-бирә онун башына ағыл гойдулар. Санки она мәсләһәт вердиләр: «Ай бәдбәхтин гызы, бир мәсләһәт элә, бир соруй-сораглаш, бир көр нәди, нә дейил! Әгилли адам аздамы. Нийә сорушмурсан. Күндә о шәһәрә келиб-кәлән, һачыларың ишләриндән хәбәр тутанлар вар. Соруй бир көр нә дейирләр, нә данышырлар. һачы Рәсулу һанымамыш олмазлар. Соруй, сораг элә!..

«Соруймага галаңда, сәг олсун, адамың вар!»

Мәсмә бир вахт өзүңү Таһирзадәнин һәйәт һапысында көрдү. «Бисмиллаһ!» дейиб, аяг басмаг истәйирди, ядына дүшдү ки, инди өзү эңдә олмәз. Я мәктәбдә я дукаиладыр. Күлфәтә дә нийә эәһмәт верәсэн. Балкә һеч демәли дейил!

Алдымларыны ейшләдәрәк мәктәб һапысына кәлди. Бүкүн мәктәб күнү дейилмиш. Бир баш базара йол алды. О заман етишди ки, Таһирзадә күрсүдә отуруб шәкилли гәзетә бахырды. Янында да һеч кәс йох иди!

— Саламәлейкүм, ай Мирзә Әләкбәр гардаш!

— Әлейкүмәссалам, хош кәлмишиниз!

— Хош күнүңү олсун, Мирзә Әләкбәр гардаш, сизә бир йүңкүл эәһмәт верәчәйәм!

Таһирзадә «шәкилли гәзетә» бүкүб кәнара гойду:

— Бүкүрүн көрүм, Мәсмә бачы? Кечин әйләшин.

— Мәсләһәтә кәлмишәм!

— Мәним мәсләһәтим сизә кәрәксә мәнә дә хошдур.

— Көмәк эләйәр ишаллаһ, о нәди әлиңдә охуюрсин, Мирзә Әләкбәр гардаш?

Таһирзадә «шәкилли гәзетә» тәкһар көтүрүб ики гәт ачды, гадына тәгдим этди:

— Охумасан да шәкилләринә бах, бу бизим Молла әминин мәчмуәсидир, «Молла Нәсрәддин!» Мәсмә бачы сәнин әтигадын минбәр молласынады, амча мә-

нимки буна, бу кишибәди. Бах нә мәсләһәт истәсэн бундадыр!

— һара молласыды, Бақы я...

— Йох, бу молла бүтүн фағыр-фүгәра молласыдыр.

— һарда мөвизә охуюр бәс?

— Бу охумур, языр. Бунун мөвизәси йох, күлмәли, ибрәтли сөһбәти вар. Бир гулаг ас, тәләсмирсән?

— Хейр, хош сөһбәтә нә вар?

Таһирзадә журналиы вараглайыб деди:

— Көр молла нә языр:

Бош-бош аллаһы чағырмагла аллаһ көйдән ерә пилләкән гоюб, эниб кәлиб сәнә көмәк эләмәз...

Мәсмә деди:

— Бу нә дейир, лап куфр данышыр. Мирзә Әләкбәр гардаш!

— һарасы хошуна кәлмир?

— Аллаһ нәди, пилләкән нәди, о нә сөздү?

— Раһмәтлийн гызы, гулаг ас көр нә дейир, мәтләбә гулаг ас! «Лазымдыр чалышмаг, чалышмаг, чалышмаг! Ушагыны гой дәрсә, дилләри охусун, әлмәрдән, сәнәтләрдән хәбәрдар олсун! Гой сәнәг, тичәрәт өйрәнсин. һәр нәйә шөвгү вар гой өйрәнсин!

— Бу һесабы сөздү.

— Далысына гулаг ас!

«Аллаһын да өз ери вар... Йохса архайын ол ки, аллаһы чағыран кими кәлиб сәнин чибләринә пул гоюб кәдәчәк... Йохса «бисмиллаһ!» демәклә инсанлар тох олсалар дүняда мүсәлмандан тоху олмәз!..»

— Мирзә Әләкбәр гардаш, бу нә яхшы һесабы данышыр? Өзү бизим дилдә языб я сән әрәбчәдән кәтирәсэн?

— Бу, Молла Нәсрәддинин лап өз сөзүдү!

— Молла Нәсрәддин... Белә һәмин о Мәммәдәли шаһа саташан буду?

— Саташмаг нийә, дүзүңү языр, һәмин өзүдү...

— Аллаһ онун иманыны камил эләсин, эшитмишәм чох яхшы моллады. О ки, ушаглары охутмаг, адам эләмәк истәйир, ону көрүм йүз яшасын!

Таһирзадә күлдү:

— Сәнин бу хейир-дуаны моллая чатдырмаг мәнәм борчум. Де көрүм мәнә анд нә гуллуғ?

— Мирзэ Элэкбэр гардаш, гул саһиби оласан. Элэ дейгэсэи мэним мэтлэбими сэн ордан дедин. Молланын агзы фал имиш. Ушағын охумаг мәсаләсини кәнәш-мәйә кәлмишәм. Сәндәи савайы кимимиз вар, зәһмәт дә верирәм, дедим көрүм нә мәсләһәтди?

— Бунун нә зәһмәти вар, даныш!

Мәсмә әтәкләрини йығыб галхан кими олду, гапы-да көрүнәләрә ишарә этди:

— Дейгәсән мүштерини вар!.. Мишаит элийирәм!

— Бир мансчилик йохду. Сатмалы мәһсул-зад да йохдур. Букүн ишим молланын журналы иләдир. Вах-тында кәлмисән, сөзүнү даныш!

Мәсмә арвад журналы әлине алыб варагларә, шә-килләрә бахды. Сорущуғу мәсәлә һаггында пис бир шей эшитмәдһийиндән мәсләһәтини чүр'әтлә деди:

— Мирзэ Элэкбэр гардаш, Бақыдан адам кәлиб, гызы охумаға истәйирләр.

— Гызы охутмаг истәйирсән. Бурада нийә гоймур-сан, йохса мәнним дәрсими Әнтигә бәйнәмир?

— Йох, сәнин аллаһ чанына сағлыг версин, дәрсинә дә ровач версин, яхшы дәрсдир. Эшитмишәм, аллаһ әскил эләмәсин. Амма мәнним тәванам һаны ушаг оху-дум.

— Бәс шәһәрдә нечә охуячаг?

— Орда охудачаглар, һачы апарыр.

— Һансы һачы?

— Һачы, нәдир...

— Һачы Мәчид?

— Йох, хейр, һачы Мәчидә мән ушаг вермәрәм, Һачы Рәсул, шәһәрдә тачирдир. Мәшәди Исабәйин гонағы.

— Мән ону танымырам. Мәсмә бачы, көрмәмишәм. Яхшы адам олсун, сөзүм йохдур. Амма бир һачыдан данышырдылар ки, кәнддә киминсә әвинә гонаг кедиб, әлине су төкән балача гыза көзү дүшүб, нә сөз атыб-са, кәндди арвадлар көсөв көтүрүб бурнуна вурублар, говублар, о олмая?

Мәсмәнин бу сөһбәтдән хошу кәлмәди:

— Йох, о айры адам олар. Һачы Рәсул мө'тәбәрди!

— Тәки олсун!

— Бу һачынын кәнддә-задда иши йохдур. Варий-әти-дәскаһи! Нөкәр-һайибиндән араламыр.

— Тәки айрысы олсун. Мән танымырам.

— Йох, инсафлы, аллаһ адамы данышырлар. Дей-йирләр яхшы адамдыр. Чох яхшы адамдыр. Яһына кетмишдим. Һамыны данлады, шамахылылары. Мәни дә данлады ки, нийә охутмурсан, бу заманәдә ушаг кәрәк охусун. Пейғәмбәр дә дейиб охусун, нийә охут-мурсуруз? Таванасы олмуянын һарчини дә көтүрүр бойнуна!

— Нә яхшы, белә?

— Бәли, көтүрүр өз бойнуна. Әнтигәни ады илә дейиб-тапшырыб.

Мәсмә арвад әлини чан көйһәйинин яхасына салыб үчлүйү йохлады. Дилини учунда иди ки, һачынын бу сөхавәтини десин, даянды. Әлини яхасындан чәкди. Фикирләшди ки: «нә лазым, бәлкә һеч баш тутмаячаг, нә лазым...»

Мәсмә әлини агзына гутуб өскүрдү, сөзүнә давам этди:

— Сизә мәсләһәтә кәлдим, көрүм Әнтигәнин шә-һәрдә, һачы яһында охумағындан бир мәтләб чыха-чагмы? Нә мәсләһәтди?

Таһирзадә бир гәдәр сусандан сонра гадына тәрәф дик-дик бахыб сорущу:

— Нийә һачыдан хәбәр алмырсан?

— Һачы дейир яхшы олачаг, адам олачаг, дедим, билим көрүм сиз нә дейирсиз, сиз дүня көрмүш адам-сыз.

— Мән билмәдийим адамдан нә дейә биләрәм, Мәсмә бачы? Охутмаг әлбәт ки, лазымды. Әнтигәнин оху-мағыны ким истәмәз. Ушагдыр, кәләчәйи вар, атасы йохдур. Бизим вәтән гызларына охумаг, көз ачаг чоһ файдалыдыр... Амма Һачы Рәсулу мән танымырам. Иландан шәфа мәсәләси вар. О, бура тичарәтә кәлиб. мүәллимийә йох! Нә әчәб белә сөхавәт? Мәнним белә шейләрдән көзүм су ичмир.

— Мәшәди Исабәйин гонағыдыр. О, яхшы таныйыр. Яйлаг гонағыдыр. Һәр ил кәлирмиш. Дейир Бақыда охуян мүсүрман гызы чоһдур. бу да бири! Өзү дә хәрч төкәнди!

— Мөн танымырам. Билмирэм нэ мэгсэдлэ о, Энтигэни охумага апарыр, өзү дэ күчэлэр долусу башга етимлэри йох, элэ Энтигэни апарыр?

«Бэлкэ секаһына көрә...» демэк истэйирди, ананын үрэйинэ айры шей кэлмэсинн дейб, сусду.

Таһирзадэ сон суалыны хүсуси бир аһанкжэ деди: «Элэ Энтигэни апарыр?»

Элбэт ки, бу мәналы суал нэ Мәсмәнин, нэ дэ гызын үвананына иди. Анчаг бир ана кими Мәсмәйэ дэ тохуна биләрди. Белэ бир шей гадынын үрэйинэ кэлди дэ. Таһирзадэнин сәси вэ ифадәсиндәки чиддийәти көрөндө Мәсмә бу эһтималы хәялындан рәдд эләди. О, йәгин этди ки, Таһирзадэ «Һачынын бостанына даш атыр». Баша дүшдү ки, онун һачылардан хошу кәмир. Бу да бири. Амма буну ачыг демэк истәми:

— Һара апарыр, яхшысы будур өзүндән әмәлли-башлы сорушсун. Узар сәфәрди. Бәлкә айры бир мэгсәди вар?

— Мэгсәди охутмагды, элэ белэ аллаһ ризасына!

— Аллаһ ризасына нэ әчәб көтүрүб бир көрпү салдырмыр ки, Агсу чайы һәр ил аләми басмасын. Аллаһ ризасы. Мәсмә бачы, инди бу чох дәб дүшән сөзлүр. Өзү дэ һачылар арасында. Һәр гәсди белэ пәрдәләмәк олур. Аллаһ ризасына эв дэ йырмаг, ган да төкмәк олур. Билмирэм инди о тачирин нэ гәсди вар!

— Гәсди охутмагды, билирәм.

— Нә дейим!.. Бәлкә айры мэгсәди дэ вар!

— Йох, охутмагды! Чүнки айры адамдан да сорушмушам.

Таһирзадэ Мәсмәнин бу ишә гол гойдугуну, Һачы мөһкәм инандыгыны көрүб сусду. Анчаг бу сүкүт разылыг демәк дейилди. Мәсмә арнад да буну дәрһал баша дүшдү. Күман этди ки, Таһирзадэ Һачынын вэ сон заманларда дәб дүшән бир чох һачыларын тез-тез эвләнмәсинә, көзә дәйән гызлары бәлләмәсинә ишарә эдир. Белә бир эһтимала әсас вермәмәк үчүн чавабыны тәкрар этди:

— Мэгсәди элэ-белә охутмагды! Хачпәрәст тачир-ләринин янында ад чыхармаг истэйир. Көрүр ки, онлар ушаглары учдантутма охудар.

Мәсмә дилдә буну десә дэ Таһирзадэнин тәкдиди

суалы ону дүшүндүрмәмиш дейилди. Таһирзадэ демәк истэйирди ки, Һачы Рәсул бош ерә Энтигәйэ вә я башгасына хәрч төкмәз. Хәрч төкүрәс, йәгин бир тәмәнасы вар. Бу тәмәннада Мәсмә арвадын нэ вар-дөләти, нэ оғлу, нэ өзү ола биләрди. Онун инди еканә «көз дикмәлиси» аягялын гыз Энтигә ола биләрди.

Энтигә Һачы Рәсулун иһинә лазымдыр?

Бурада иман-күман чох ерә кәдә биләр. Чох сөз демәк олар. Ән агыры, ән ахыры, Мәсмәнин фикринчә, бу иди ки, Һачы гызы бөйүдүб өзүнә арвад эләйә биләр. Йәгин Мирзә Әләкбәр дәнә-дәнә «Һачынын мэгсәди» дейә элэ буна ишарә верир.

Анчаг Мәсмә өз аләминдә бу эһтимала ишә бахмырды: «Бурада горхулу нэ вар ки?»

Һачы кими бир тачирин Энтигәни алмасы, «кәбин элмәси» нечә бир иш оларды.

Дүздүр, Таһирзадэ белә бир эһтималдан ришкәнд илэ данышыр. «Амма мәним кими бир дул арвадын гызы йүз ил элләшә, һури-гылман ола Һачы Рәсулдан мө'тәбәр кимә ерә кәдә биләр. Аллаһ эләсин ки, Һачынын белә иһийәти олсун. Нә эйби вар. Аллаһын әмри, пейгәмбәрин шәрһәти, ата-бабаларымызын да адәти. Нә эйби вар. Гыз ушагы күндә бир арпа бой атар. Һачыдан чәрәкли алама кетмәйәчәк ки!..»

Таһирзадэ Мәсмәнин иһийәтиндәки мейли, Һачы Рәсулун адыны тәкрар-тәкрар бир аз да ширинликлә чәкдийини көрүб деди:

— Фикирләш дэ, көр бир Һачынын гәсди нәдир. Һаваий ерә бу иш олмәз. Юмуртадан юн гырхан Һачы сәнин ушагыны аллаһ ризасына апармыр, апармаз. Охутмаз да. Буну йәгин бил, гыз языгдыр. Бир яхшы фикирләш. Ширин дилләр сәни алдатмасын! Сабаһ гызын да, әлини дэ габагында лешман, хәчаләт олма, яхшы фикирләш!

— Фикир-фикир эләйирәм, дөһирәм, ай Мирзә Әләкбәр гардаш, ушагдыр, гой охусун да. Гаравашылданса гой кетсин. Дөһирәм мәсләһәтди. Бөйүһәндә дэ, аллаһ гойса, саглыг олса, мән дөһән йох, аллаһ дөһән олса охумуш гыз һәлбәт ки!.. Нә олачаг, аллаһ гойса бир күнә чыхар да, ишәллаһ нэ олачаг охумуш гыз!

— Бәндалы билирми?

— Хейр, билмир. Бир хэбэр йохдур. Үрэйшим ондан сары бир тикэдир.

— Бир парча кагыза нэ кэлиб, языб сорушсаныз олмазмы? Истэйирсэн мөн язым?

— Язмаг, яздырмаг, аллаһ сизн саламэт элэсин. Язан олар. Амма ушағын сриги билмирэм. Дейирлэр нечэ ай олар чөрөкчинин янындан кедиб. Һара кетдим демөйгөб, язмайыб. Арығын дэйирманчысындан сифариш көндэриб ки, анама дейинэн саламэтэм, ичкисан галмасын. О да ки, айдан чохдур, тэзэликдэ һеч хэбэр-этэр йохду! Анасы өлмүш дүшдү гүрбэтэ, яман дүшдү.

— Мәсмә бачы, гэм элэмэ, оғлан ушағыдыр, зирәкдир. Гүрбэт дейәндә нэ гүрбэт, Баки будур бир аддымды, нэ олачаг, чөкишмәйән бәркишмәз. Гэм элэм! Гой бир дүнианы көрсүң!

Янына кедән олса мәнә де кагыз язым. Нэ мэтләбич вәп язарам.

— Аллаһ оғлуну сахласын. үрәйинин мэтләбинн версин!

Мәсмә арвадын кәлдийи баға. Һачы Рәсулун әминә көрә кәлдийи баға бир ил әввәл Әнтигә кәлмишди. Әнтигә яз башы йох, яйин ахырларында «гуйруг доғандан» сонра кәлмишди. Чагырыша көрә йох, фәлләлийә, мейвә йыгмага кәлмишди.

Пайыз башы, үзүм етишәндә «лемсә» фургоңлары дейилән бөйүк арабалар далбадала дүзүлүб йүк истәйәндә бағда фәһлә гүввәси чатышмырды. Бағ саһибләри ушағлары чагырырдылар. Ушағлар гайдалы күнмүздү истәмир, гарнына, күн чөрөйинә ишләйирдиләр. Нә версэн севниридиләр. Икинчи тәрәфдән дә онларын чөрөйи бир о гәдәр хәрч көтүрмүрдү. Бир бадя дограма илэ он-он ики фәһләни йола салмаг олурду Әйиллиб-галмагдан йорулан ач чаван фәһләләр һаһара чыханда күнорта истисиндә ағач гашыглары әлэ алыб дограмаә әлэ чумурдулар, дейирдин бу саат көзләринә тәпәчәкләр.

Әнтигәнин һәрдән ағзына атдығы үзүм килләри үрөйини лап сиирирди. О, һәм гыз ушағы, һәм дә утанчаг иди. Ошун гашыгы бадяә бир дәфә батыб чы-

хынча башгалары ярымгарын олурду. Мәсмә гызын бағда ач галдығыны биләндән сонра дүйүнчәсинә чөрәк, пендир бағлайыр, бә'зән дә бир парча соғай гөюрду. Һамы һаһара чыханда Әнтигә кәнара чәкйлиб ағач алтында отуруп, бә'зән һеч дүйүнчәни дә ачмырды.

Әнтигә бурада чүмә күнү, шәһәрдән кәлән гонағларда гәрибә бир машын көрмүшдү. Аббасгулунун фәйтонунда, фәйтонун гозлуғунда гөюлан бир дәмир «дурба» белә секаһ, белә чаркаһ охуорду, ашыг Исламын, Мирзә Һүсейинн, Гаряғдынын сөзләрини белә дейирди, әмәлли-башлы бир ханәндә кими.

Әнтигә бу ишә мат-мәһәттәл галмышды. «Илаһи, дәмир дә данышармы? Бунун да чаны вармы?»

Гыз фәйтонун дал-габагына кечди, сармашыг күлүнә бәнзәр көй «дурба»нын әтрафыны йохлады:

— Әми бу охуян һаяндады бәс?

Аббасгулу адамларын марағыны көрүб «дурба»нын янында отурду. Онун әлчәйиндән тутуб бурду, бурду, ийнә кими учу биз бир күндәни көтүрүб «ясты ерә» гойду, ясты ер һәрләнди, «дурба» әлини гулагына гөян ханәндә кими, башлады даһа бәркәдән, даһа ейин охумаға! Әлэ охуорду. әлэ охуорду, дөйәрдин ханәндәнин өзүдүр.

«Бу нечә шейди?»

Бүгүн ушағлар һейран галмышдылар. Әнтигә яхын кедиб фәйтона чыхмаг, бу ишин сиррини билмәк истәйирди. Бу нә ишидр, охуян кимдир, дәмир дә, «дурба» да, гуту да дурдуғу ердә охуярмы? Ай аман!

Фәйтончу, Әнтигә гызын марағыны көрүб яхына чагырды:

— Көрүрсән,—деди,—нечә гәшәнк охуорлар, гызым?

Гоча фәйтончунун сөзү гызә чүр'әт верди. О, аяғыны фәйтона гөюб юхарыя бойланды, охуян «дәмирә» бахды. Әл вурмаға горхурду. Фәйтончу бир дә сорушду:

— Нечә охуор?

— Кимдир охуян?

— Нечә кимдир, алам дейил!

— Бәс нәдир?

— Эчиннэдир!
Энтигэ эчиннэ сөзүнү эшитчэк керн чэкилди. Аббас-гулу күлүмсөйиб машынын сәсини кәсди:

— Эчиннэләр сәни ейәр һа, көзлә, гыз!

Энтигэ бир аз ваһимәләнмиш һалда кишинин үзүнә бахды, бир истәди кетсин, файтончу мане олду:

— Даян!

Аббасгулу дуваға, тавая охшаян гара, дәйirmi, язылы бир шей «ясты ерә» гойду. Әлчәйиндән япышыб снә бурду, ишкилини нечә эләдисә, дәмир даһа бәркән башлады:

Мән Аббасан йоллар үстдә дурарам,
Кәһ ялварар, кәһ бойнуму бурарам...

Энтигә диксиниб керийә чәкиләндә файтончу гаһ-гаһ чәкди, сөзүнү дәйишиди:

— Горхма—деди—гызым, эчиннә-зад йохдур. Бу, машындыр, грамафондур. Ханәндәләр охуянда сәсини бах, бу валлара салырлар, сонра ийнә илә чызанда сәси тәзәдән галхыр. Бурда горхмалы бир шей йохдур. Шәһәрләрдә бу машындан чохдур. Баяг охуян Мирзә Һүсейн секаһы иди. Индики дә Гарягды оғлунун сәси. Аллаһ гойса сәни дә бөйүйүб охуянда сәсин бура дүшәр. Горхма, яхын кәл пулаг ас, һәдә валымыз чохдур. Ашыглардан да варымыздыр, кәл, горхма!

Энтигә о күнү һеч бир заман унутмаз. «Охуян» машынын сәси инди дә гулағында чинкилдәйир. Онуң сөзләри дә дилинин эзборидир. О машында нечә маһны я нечә гошма эшитмишиди, һамысы ядындадыр!.

Бакыя кетмәк хәбәрини эшидәндә севинмиш, кечә сәһәрәчән ятмамышды. Күман эдирди ки, о да мәктәб гапысындан салам вериб, ичәри кечәчәк, о да скамяда опуруб әлиңә гәләм алачаг, китаб охуячаг, шәрги дейчәк, чәркәйә дүзүлчәкди. Ону да мирзәләр диндирчәк, өйрәдәчәкләр. Оун да мәктәб йолдашлары, оун да дейиб-күлән күнлори олачагдыр. Көрәсән олачагдымы?..

Ушаглыг! Иә ширин, нә тәмиз, нә көзәл аләмсэн!

Инсанлар сәнин сәмими аләминдән узаглашмаса, сәнә анчаг камиллик кәтириб артырса дүняда нә хош-

бәхтлик оларды... Ушаглыг дөвүр! Һәр кәсин өмрүн-дә ән тәмиз, ән гайгысыз аләм сән дейилсәнми?

Нә көзәлдир ушаглыг әйямы!

Ушаглыг һаяты!

Әтбала гуш ганадлар алтында пәрвәриш тапан кими сән дә исти ана гучагына сығыныр, бүтүн дүнянын сәәдәтләрини бу доғма юрда тапырсан. Сән бурада һәр чүр наз-нәвазиш, шылтаг вә әйләнчәләрлә эәкинсэн. Бурада сән мәғрур, тох, күчлү вә йүксәк-сән! Бурада кимсәйә боюн әйән дейилсэн. Ананын гучагында исиндикчә, мәһрибан әлләрилә тумарландыгча, доғма сүдү илә бәсләндикчә, нәфәснини дуй-дугча һеч бир шей сәнин үчүн горхулу дейил. Көйтәрин дә, ерләрин дә султаны сәнсэн!

Сән истәйәндә союг олур, сән истәйәндә исти олур. Сән истәйәндә ишыг яныр, истәмәйәндә сөнүр. Сән истәйәндә сусур, истәмәйәндә дилләнирләр. Һәр шей сәнин һүдудеуз көрпәлик һакимийәтинә табәдир!..

Бәли, Энтигә белә бир аләмдән гоупб эһтияжә чәтин сәһпәсинә тәзәчә дүшмүшдү. Көрпә гайгысызлыгы, наз-нәвазишләринин һәрәрәти дамагындан кетсә дә, ана гүдрәтинин бөйүклүйүнә, ана күчүнүн һүдудеуз-луғуна инамы давам эдирди. Инанырды ки, ана истәйән шейләрини һамысы яхшыдыр. «Анам һачынын сөзүнә разы олуб, мәни шәһәрә бурахыр, демәли бундан яхшы шей ола билмәз. Мән охумаға кедирәм. һачы мәни мәктәбә гоячаг... Мән дә охуячагам!»

Үстү чатмалы малакан фургону мәсчид габағында даянды. Агафан үзүнү юхары, дар күчә бою яп-яна сөйкәнән балача һәйәтләрә тутуб сәсләмәк истәйирди ки, әлиңдә чамадан олан гарапапаг, гара архалыгы, мисри чухалы, ортабой бир адамын тәләсик ашағы әндиини көрдү.

— Сабаһын хейир, Агафан!

— Аллаһ сахласын!

— Чохданмы гошмусан?

— Элә бир һовур вар чыхмышыг!

Ортабой адам «я аллаһ» дейиб арабая чыханда орадакылар салам вериб сыхлашдылар, ер әләнәк истәдиләр. Агафан онлара ишарә верди:

— Сиз раһәт олуп, Мирзә дадаш мәним янында әйләшәчәк!

Агафан буну дейиб гуру от үстүнү сәһманлады, гонага тәклиф этди:

— Мирзә дадаш, буюрун, раһәт әйләшин!

Таһирзадә «Нараһат олмайын» дейиб чәлд әйләшди, башы илә чамаата салам верди.

Фургон шәһәрдән чыгыб долайы йол илә йохуша дырмашанда күн еничә үфүгдән галхыб яшыл дагларын башына шәлә салмышды.

Даштыг йолун кәнарларында от-әләф элә учалмышды ки, дейбәрдн буралар хүсуси бичәнәк еридир. Бир аз юхарыла Ағсу йохушунда исә мәнзәрә тамам дөйиширди. Тәпәләр, ямачлар бою узаныб кәдән буғда, арпа зәмиләриндән, мөшәдән чичәк әтри кәлирди. Адам бою галхып, еничә саралмагда олан долу сүнбүләр баш-баша вериб санки бичинчиләрни орағыны көзләйирди.

Тәнәнин башында, кәдә¹ ерләрдә исә тәкәм-сейрәк гарачы көчү вә я чобан дүшәркәләрн көрүнүрдү. Боз чобан итләрни гудуз кими йүйүрүб фургонун дал-габагында һоппаныр, йүрүшүрдүләр.

Таһирзадә габагда әйләшсә дә ичәрида ики чәркә отуран миникләрә дигтәт стирирди. Буналарын чоху Бакыя кәдәнләрди. Дизләрини көһнә бир шала бүкүб отуран бир гарынын янындакы ағбәннз чаванын нахош олдуғу илк бахышдан мәлүм иди. Йогин ки, гарынын оғлу иди. Гары дәһигәдә бир онун һалыны сорушур, бардагдан су верир, ерини раһатлайырды. «Дагга» папағыны эһнә алмыш, башында ағ арагчын олан күмүш тоғгалы, гырмызы хәтли шишман бир киши исә тәкәр сәсләринә, курултуя бахмадан адамлара һәдис² данышырды.

Таһирзадә Агафанын ишарәсиндән билди ки, гырмызы хәтли адам һачы Рәсулдур. Мәсмәнин гызы Әһнәгәни бу чағырыб. Охумага бу апарыр.

Һачы Рәсул Таһирзадәнин суалы бахышыны көрүб әлламәлик бирүзә вермәк истәди. Ибарә илә сөзә башлады.

¹ Сүрүлмәши, хәч торпа.

² Дини нағыллар, рәһәятләр.

— Мәшәди, Сизә акаһ олмамыш олмаз ки, биз мүсәлманлар һәлә айылмамышыг. Ер үзүндә чәми милләтләр айылыб өз тәклифини гапыблар, ислам дининин мүбарәк әһкамындан файдаланыблар. Амма биз бәд-бәхт мүсәлманлар, дини-мөбинни, шәриәтин һагг, мүстәһим йолундан ки, азмышыг, һәмишә эләләтдәйик. Бахүсүс да ки, бизләр олаг, йәһни мәһз Гафғазия мүсәлманлары!

— Дүз буюрурсунуз, һачы!

— Буналары о бабәтдән дейирәм ки, охумағын, эһмин фәзиләтини аллаһ-тәәлә гуранда бизә буюранда, вачибәл-вачиб буюранда һәлә харичиләр аләми-вәһшәтдә идиләр. Биз о фәзиләти фәрамуш эләдик, онлар дәрәлли япышдылар. Биз галлыг гәфләтдә, онлар гәрәттигә чатдылар. Инди будур, бир һара, һаша бурдан, эһәмүһнас, дейир, йох, үнас тайфәсинә, йәһни зәһан хайлагына охумаг, эһм кәсб эләмәк куя чәйиз дейик. Вәһалонки, һейгәмбәр өзү буюруб эһм һәм үнасә, һәм зүкүрә эһни дәрәчәдә эләзәmdir. Үтлүбүл-эһм вә лов-канә бис-Сип. Йәһни эһм Хитайда да олса она талиб олун!

— һачы ага, охумағын файдасыны ким ганмаз ахы, ағлы олан...

Һачы Рәсул адамларын дигтәтини чәлб эдә билдйинә севинди, сипәсини арытды, сәсини учалтды:

— Хейр, хейр, әгл өз ериндә. Әрзимә мүлтәфит олун, охуюн! Бәшәрт һа, бәшүрүг һа! Оху эһм газан, амма дининдә, шәриәтиндә, сөвмү-сәләтында, оручунда, намазында даһа да ганм ол!

— Бу тутмады ки!

— Бәли, ганм ол! Камил ол! Гәзәтдә дә вар бу мәтләб. Ахунд Әбу-Түраб камилән языб. Мәкәр сабаһ бир гыз гуран охуюб мәрифәт кәсб эләсә пис олар? Хейр, даһа да габил олар. Бизим дә башымыз уча олар. Биз дә дейирик мүсәлман ханымларындан мүнәв-вәрләримиз вар. Чәһаб Тағыевин хейирхәһ тәдбирләри үмүмислам аләминә мәлүмдур. Дәстә илә гызлар онун мәктәбиндә охуюр, ахшы да эләйир ки, охуюр.

Таһирзадә деди:

— Ушағлары охутмаг үчүн узаг шәһәрләрә апармагданса, Шамакы кими ерләрдә мәктәби чоһалтмаг

лазымдыр. Начы, Багы аздыр, Шамагы, Агдаш, Агсу кими ерлерде мектеб ачмаг лазымдыр. Кендли ушагына мектеб лазымдыр. О, узага кедэ билмир!

— Элбетте, элбетте!

Фургон Агсудан өтүб Кирдман чайына яхышлашанда айры бир мэнзэрэ гаршыя чыхды. Сел дашыб көрпүнү учурмуш, йолу басмыш, баглары, тахыллары агзына алмышды. Көкүндөн гопмуш ағачлар, даш алтында эзилмиш коллар, алты оюлмуш, ярғана денмуш баг ерлэри көрүндү.

Таһирзадэ бахыр, бахыр, башыны булайыб дейрди:

— Бу чамаагын бир башбилэни, бу өлкөнүн бир саһибни йохдурму, илаһи! Мүбарак Нил чайы илдэ бир гурбан апарырды. Бу намүбарак чай илдэ йүзлэр илэ гурбан апарыр. Нэ кендлилэрин фэрядыны эшиден, нэ агсаггалларын мөслөһөтинэ гулаг асан вар!

Начы этираз этди:

— Аллаһын селинэ, афатына гарасаггал нейлэйэ билэр, агсаггал нейлэйэ билэр. Чаным, худаваңдалэмнн мөслөһөтидир. Истэйэндэ сел көндэрир, истэйэндэ зэлзэлэ я гураглыг көндэрир. Истэмэйэндэ көндэрмир. Белэ ишэ ирад элэмэк бәстилаһи-ваиз күфр сөйлә-мәкдир, Мәшәди!

— Начынын бир йүк бөззәз малы ахсайды, элбөт ки, айры чүр данышарды.

Начы Рәсул заһирән фагыр, сакит көрдүйү бу кишиден белэ чаваб көзләмәздн:

— Хейр мәним бөззәз малым Агсу йохушуна кәл-мәз ки, сел дэ апара! Мән тәклифими билән адамам, әмин олун.

— Тәссүф ки, кендлинин малы һәр ил бу эниш-йохуша кәлир, кәлмәйэ дэ билмәз. Сел дэ ону басыб апарыр. Кендлинин сөзүнү данышмаг исә күфр йох, әсл аллаһ ризасы сөздүр, Начы!

Начы Рәсул Таһирзадәнн даһа әсәби вә бөркдән данышдығыны көрүб, отурдуғу ердән гурчуха-гурчуха ирәлийэ доғру сүрүндү. Сүн и күлүмсәйәрәк тәсбиһини әлинә алды:

— Мәшәди, тәвәггә элэйрәм башгаларына әдбә

өйрәтмиһәсиниз. Сизин буна нә гүввәниз, нә дә сәләһийәтиниз чатар.

— Кендли гардашыма мөслөһөт көрмәк һүтуғуму ким әлимдән алыб, ай Начы?

Таһирзадэ сөзүнүн ахырыны. «Начы» кәлмәсини хусуси бир мәһна илэ, бөркдән деди:

Айй Начы!

Начы Рәсул да айры әдә илэ данышды:

— Кендлинин даһа яхын башбиләни вар. Дәвәни сарван чәкәр!

— Сарван айыг олмаса билмәз һара кедир. һәр сарван карваны сәләмәтлийә апармыр. Бә'зән һарами янына апарыр. Мән элэ һәмнн башбиләнә мүрачизәт эдирәм. Кендлинин гүввәси йохдур, амма баш биләнин гүввәси вар. Неч олмаса диван янында шикәйәт гәлдүрмаға нә кәлиб, эризә язмага нә кәлиб? Өзкәләр тәйярә салдырыб кәйә галхыр, биз диван әлнлэ бир көрпү дә сала билмәрикми?

Начы истәһза илэ әлини товлады:

— Боли, инди дэ диван илэ чамаатын арасына кирин. һөкүмәт илэ рәиййәтин арасына кенә рәхнә салын! Көрүн пунд иғтишашыны дирилдэ биләрсинизми. Халгын башы галмагалдан тәзә гуртарыр ахы... Фитнә-фәсад азалыб ахы!..

— Көрпү салмаға фитнә-фәсад демәк өзү фитнә-карлыгдыр!

Начы Рәсул неч буну көзләмәздн. Гулагларына инанмады. Рәнки гызарды, тәсбиһ әлиндән дүшдү, бир шей ахтаран кими нечә дөфә саға-сола дөйүкдү, һамынын она тамаша эләдийини көрүб топ кими ериндән галхды.

Ағафан ону сакит эләмәк истәди:

— Әйләшини!

Начы, чәлд өзүнү ерә атды:

— Белә мөл'унлар илэ мүсафирәт күнаһи-кәбирә-дир!¹

Таһирзадэ санки ону йола салырды:

— Хош кетдин, аллаһ сәләмәт апарсын!

Ағафан ону сәсләди:

— Ай Начы!

¹ Бөйүк күнаһдыр.

— Сүр кет!

Ҳачы, балача Һойбосини чийини атды, фургона ба-
ха-баха «тфу» дейиб тэсбиһ чевирән кими элаво этди:

— Лә'нәтуллаһ!

Фургондакылар чәкилиб Һачынын ерини тута-тута
күлүшдүләр.

Агафан өзүнү сахлая билмәди, тез атлара дәйди,
Таһирзадәйә разылыг эләди:

— Бизи мөвизәдән яхшы гуртардын, Мәшәди да-
даш. Фургону мәсчидә дөндәрмәк истәйирди.

Таһирзадә Бакыя, газы янына, имтаһан вермәйә
кедирди. Урәйиндә мин шүбһә вә тәрәддүд илә кедир-
ди. О, мәктәбдә дәрс вермәк ихтияры алмаг үчүн мол-
лалыга имтаһан вермәли, «шәриәт адабыны» билдийи-
ни сүбүт этмәли иди.

Бу тәләби өдәмәк чәтин дейилди, анчаг ағыр иди.
Мә'нәви чәһәтдән чох ағыр иди.

Гәрибодир: бүтүн гәләм гүдрәтинин моллалар, шә-
риәтмәдарлар әлейһинә ишләдән бир адам мәнз «шә-
риәт адабындан» имтаһан вермәлидир! Биләнләр, кө-
рәнләр буна нә деһәр. Охучулар билсә тәәччүб этмәзми:
«Ай шаир сәнин руһаниләрә вурдугун тазиянәләр һара,
үсүл-дин дәрсин һара?»

Гызыл килсәдән галхан зәнк сәсләри бүтүн шәһә-
ри ағына алмышды. Күчәләрдән кечәнләр санки бу
гәдим вә ваһимәли сәсин аһәнкинә тохунмамаг үчүн
сүкутла, чәлд өтүрдүләр.

Анчаг бир нәфәр, тәк бирчә нәфәр йохуш юхары
яваш ерийрди. Бәлкә бу сәсдән хошу кәлирди, бәлкә
даһа нә кими мәрәсим олачагыны көрмәк истәйирди?

Йох! О, тәрәддүд вә интизар ичиндә истәр-истәмәз
аддым атырды. О, бир мә'бәддән башгасына, килсә
янындан өтүб мәсчидә яхынлашырды. О, бурада, чүг
иннарәләри илә көйләрә йүксәлән ибадәткәһдә имта-
һан вермәли иди.

Бүтүн гәләм гүдрәти илә һәмишә дөйәчләдийи
ибадәткәһлар инди ону һөрүмчәк тору кими аралыга
алмышды. Санки онун мә'нәви гүввәтини сормаг, әги-
дәсини сүсләтмәк, ону тәрки-силаһ этмәк истәйирди-
ләр!

Таһирзадә белә бир һислә, дүшмәнләр әһәгәсинә
дүшән гәһрәмәнын әһтияткарлыгы илә аддымларыны
ейинләтди, гуясулары күчәсиндән, даш дөнкәләрдән,
тозлу, үфунәтли ерләрдән кечәрәк даш дөшәмәли йо-
хуш күчә илә дикләнди, мәсчид һәйәтигә яхынлашды.
Мәсчидин мөзар дашы кими союг, ағыр пилләләрини
чыханда Таһирзадәнин бир аягы кедир, бир аягы кет-
мирди.

О, бурада сорғу-суалдан гөрхмүрдү. Бурада чәтин
бир суал кәзләнилмир. Мир Мәһәммәд Кәрим ағанын
«эһми әһтияты» Таһирзадәйә мә'лум иди. Анчаг башга
бир суал ону ичәридән кәмирирди. Дахилдән, шаир
гәлбиндән кәдән мә'налы бир суал һәр ан онун зәһ-
нини кәмирирди:

— Сән һара, моллалыг һара? Сабир һара, әмәлейи-
мөвта, никаһ, тәлаг, әгд һара?

Ядыгча хаби-гәфләт илә милләтин сәнин.
Вәғф олду лайла сөйләмәйә хидмәтин сәнин.
Һәр күн кенәли дәрәйи-һөрмәтин сәнин,
Эл уғрадыгча фәгрә, шишиб сәрвәтин сәнин,
Милләт арыгладыгча көкәлди әтин сәнин,
Рушвәт һарамдыр, дедин, алдын, утанмадын!
Мәли-етимә—од—дәйә уддун да, ямадын!

Шәриәтмәдарлары ичинә вәлвәлә салан шаир ни-
ди өзү онлары ичинә кәлир, онлары чәркәсиндә ер
ахтарыр...

Таһирзадә, бир бычаг кими зәһинә батан бу суал-
лардан элә бир ағыр дуйду ки, даһа аяглары проли
кетмәди. Союг пилләкән үстүндә отуруб бир әлини
башына, бир әлини үрәйинә гоюб фикрә кетди.

Ичәридән исә, тәкбир сәси, айә кәтирәнләрини мү-
баһисәси эшидилирди...

Нә этмәли, тәрбийә мейданыны, балаларын жәл-
чәйини бу ағбашларә тәрк эдиб кетмәлими, йохса бу
мейдана йол тапмалымы?

Таһирзадәнин гаршысында бу суал дурурду. Она
элә кәлирди ки, бу саат бүтүн ушаглар, бүтүн вәтән
балалары чәркәләниб ондан хәнишә кәлибләр:

— Бизә дәрс, бизә доғру йол!

Ганунлар нсә бу һаггы Таһирзадәйә вермир. Онун биллийи, савады, габиллийәти, арзусу, һәвәси, вәтән эшиг олса да буна һаггы йохдур. Чүнки әлиндә моллалыг кагызы йохдур. Белә бир һүгүг алмаг үчүн мәһз бурада, ағбашлар гаршысында даяныб, чаваб вермәк лазымдыр! Башга чарә йохдур!

— Балаларымызын тәрбийәси, вәтәнимизин кәләчәйи үчүн, һәгигәт, әдаләт наминә һәр васитәйә әл атмаг кәрәкдир.

Таһирзадә буну дейиб мәсчид һәйәтинә кирәндә эйвандә бир нечә нәфәр отуруб чубуг чәкир, сөһбәт эдирди. Ики нәфәр һовуз башында дәстәмәз алыр, узун архалыглы бир киши нсә әлиндә чалгы һәйәти сүпүрдү.

Таһирзадә ахундун һүчрәсини сорушуб о сәмтә йәпәлди. Семент дөшәмәсинә баһалы халча салынмыш бир һүчрәдә, көй дөшәкчә үстүндә чөмәлтмә отурмуш арагчылы молла чәлд аяга галыб әммамәсини ба шына гойду, Таһирзадәйә тәклиф этди:

— Әйләшин!

Таһирзадә голтуг чибиндән чыхартдыгы әризәни ахунда верди. Ахунд чешмәйини көзүнә тахыб бахды:

— Хуб, хейли хуб—дейә мызылданды. Пәнчәрәдән әйлиб сәсләнди:

— Мәшәди Исмайыл, Мәшәди Исмайыл!

Әлагачы кими узун, арыг, башмаглы бир киши кәлди:

— Ағаны чагыр, кәлән вар!

Бир ан сонра абы әммамәли бир сейид, сонра да бир тирмә әммамәли молла кәлиб салам вердиләр, ахундун янында әйләшиләр. Тирмәли молла үзүнү Таһирзадәйә тутду:

— Имтаһана кәлән Мәшәди чәнаблары сизсиниз?

Ахунд Таһирзадәнин әризәсини сейидә узатды. О, гәләмданы ачыб күрсү үстүнә гойдуфу кагыза нсә язды. Үзүнү ахунда тутуб мүнτζәзир даянды.

Ахунд, Таһирзадәнин яшыны, ишини, пешәсини, тәһсилини сорушду. Сонра «Кәләмүллаһ»дан бә'зи әйәләр дейиб изаһыны сорушду.

Таһирзадә нечә имтаһанлардан чыхмыш, чох тәч-рүбәли бир адам кими сакит вә тәмкин илә даныша-

раг һәдис китабларындан охудугларыны дедикчә ахунд башы илә разылыг ишарәси верирди:

— Бәли, бәли кифайәтди!

Сонра кагыз-гәлтәни Таһирзадәйә вериб яздырдылар. Сейид онун хәттинә бахды:

— Бу кәшиләли хәтти сиз һарада өйрәшмисиниз?

— Бәндә Хорасанда ики дәфә олмушам. Хәтләрә бәләдәм.

— Зиярәт, я тичарәтәми?..

— Һәм зиярәт, һәм тичарәт. Голумларымыз вар иди. Йолум дүшүрдү...

— Шәриәт әһкамыны һифз йолунда иттифаг дүшүб-мү ки, сә'й әдәсиз, хидмәтиниз шайәд олуб я хейир?

— Кетдийим ерләрин һамысында әмр бә-мә'руф илә мәшғул олмушам. Инсанлары хейрә дә'вәт этмишәм. Дәрс дә демишәм. Нечә адама гураны сәһиһ охумагы өйрәтмишәм. Шаһидләрим вардыр. Адлары лазым олса верә биләрәм.

— Әһтияч йохдур.

Сейид Таһирзадәни ахунда тәгдим этди:

— Ахунд аға, Гәһизадә чәнабларынын буюрдуғу-дур. Мәшәди Әләкбәр Таһирзадә чәнабларынын мәса-или-шәриййәйә вағиф олдуғу вәзәһдир. Кәррат илә Чәһардәһ мә'суму зиярәт эләйиб, үләмайи-кәрамын рисаләләриндән бахәбәрдиләр. Мәсләсинә ариф ада-ма нә имтаһан Мәним мүншаритейһә гейри бир суа-лым йохдур.

Таһирзадә деди:

— Суалларыныза бәгәдри-гүввә чаваб вермәйи һазырам.

Ахунд Мир Мәһәмәд Кәрим аға Мәшәди Исма-йылын кәтирдийи гәяна бир гуллаб вуруб үфүрдү. Мүлайим бир төвр илә үзүнү Таһирзадәйә тутуб деди:

— Аға Мәшәди Әләкбәр, сизин кими камил бир вичуда шәһадәтнамә язмаг, бизләрә гайәт фәрәһ-әф-задыр. Фәрзәнди-милләти дини-мөбинә, һәшри-ма-арифә бәрафраз гылмаг үчүн сиздән әфзәл кими дә'вәт әтмәк олар. Гәһизадә чәнабларынын замәнәти тәмамән кифайәтдир. Буқун дә чәнабынызын тәһсилә комалыныздан вәзәһ олду.

Ахунд гаяны конара италэйиб дизи үстэ галхды, үзүнү гапыя тутду:

— Мәшәди Исмайыл, ай Мәшәди Исмайыл!

Мәшәди Исмайыл гапыны ачанда, ахунд гәләмданы она тәрәф узатды:

— Бунун нә килкәси вар, нә дә рәнки ериндәдир. Тәзәлә кәтир, мүһүм сәнәд рөгәм олуначаг, әчәлә элә!

Мәшәди Исмайыл чыханда ахунд тәкрар Таһирзадәйә тәрәф дөнүб ону яхына чағырды!

— Яхын әйләшин. Яхын әйләшин, аллаһын эвиндә нә утанырсыныз. Сиз инди бизим һәмкарымызсыныз, мәдрәсәләрдә шәриәт мүбәллиғи олурсунуз. Чәнабыныза мүхтәс чүз'и мәтләбим вар, яхын әйләшин!

Бу сөзләри демәк, Таһирзадәни өз һәмкары көрмәк ахунда чох кош иди. Она көрә дә бу истигамәтдә данышмагдан доймурду.

Таһирзадә бир гәдәр ирәли чәкилиб дизи үстдә отурду. Ахунд давам әтди:

— Мәшәди Әли Әкбәр, чәнабынызын нә шәр'и мәсаидә вүғүфинә, нә дә мүбарәк минбәрә даягәтинә зәррә гәдәр шәк-шүбһәмиз йохдур вә һаша да ки ола!

Чәнабынызын гәләм мәнәртини дә эшитмәзинш дейилик, һәзл вә мәзаһ чәһәтдән. Бу бабәтдән, рәнчидә хатир олмасаныз, истәрдим, бәрайи-мәсләһәт, нечә кәлмә әрз эләйәм. Әлбәт ки, бәрайи-мәсләһәт!

— Хейр, ахунд аға, буюрун, мәсләһәтинизә диг-гәтлә гулаг асырам, борчумдур!

— Бәли, бу бабәтдән ки, зәманәнин мәхшуш олмагыны—өзүнүз шүкүр дурбин адамсыныз—көрүрсүнүз. Бешинчи илдән, ихтишашлардан сонра чамаат арасында намәрбут, намүнасиб һәрәкәтләр артыб. Мәсчидә, минбәрә, үләмая, һәтта мәсаили шәриййәйә әттигад гисмән эифләйиб, кәмә'тиналиг артыб. Белә бир овзан-һөвадисдә һәм дин, һәмчинин дәвләт мүғабиллиндә бизим тәклифимиз чох-чох ағырлашыб. Әвамүнасы һагг йола дә'вәт—бизим үмдә тәклифимиздир. Әмр бә-мә'руф иши бизим һәр ан вәзифәмиздир. Сизин кими абдар сөз вә маһир гәләм саһибләринин дин-шәриәтә хейли зияда мүваинәти дәйә биләр, кәрәк дә дәйсин. Бәндә, «Фүюзат» мәчмүәсиндә чәнабынызын һәдисдән мәалән тәрчүмәниз нәзәримә дәйиб вә хейди

әһсән демншәм, мәмнун, хошхатир олмушам. Бәрайи-онки, мүсәлманлар арасында белә абдар әш'ар мүсәнифләри надирилвичуддур. Бидин, ламәзһәб, мүртәд мүбәллигләр мүғабиллиндә исламын мөһкәм вә мүстәһкәм, дәлил-әстисини учадан зикр илә тәблиг әтмәк сизин вә бизим дин вә милли вичдан вәзифәмиздир. Биз буну һәр кәсдән артыг сиз чәнабларындан, камил, мүнәввәр бир затдан тәләб-тәмәннада һагглыыг. Чүнки һагг йолунда, һагг йолунда чанисар олмаг мә'минә кәсби-кәрамәт, гүрби илаһидир!

Таһирзадә онун сөзүнү кәсди:

— Ахунд аға, бу нә сөздүр, һагг йолунда һеч бир мүзайигә йохдур.

— Афәрин, афәрин, һагг йолунда!

— Хейр, һагг йолунда бәндә чанымдан кечмәйә һазырам! Дилим, гәләмим, гүввәтним, ләзым олса чаным, ганым илә һагга хидмәт әтмәйә аид ичмишәм, енә дә ичә биләрәм:

Һагги халга билдириб дәфи залаләт әтмәли.
Күн кими табан эдиб пачали-зүлмәт әтмәли.
Набича бу ишләрин дәфинә гейрәт әтмәли.
Әй сүхәнданан, бу күнләр бир ишдәйәт вәғтидир!
Үлфәтү үсһийәтә даир хитабәт вәғтидир!

— Афәрин, афәрин, мән элә сиздән мәнз бу чавабы да көзләйирдим.

Сейид гамыш гәләми чызыглы кағыз үзәриндә чырылдадарәг кәшидә хәтлә Таһирзадәнин адыны, яшыны, шәһәсини сорушуб дүрүст язды. Үфүрәрәк кағызы гурутду, ахунда верди. Ахунд көзүнә чешмәк тахдыса да кағызы охумады, анчаг ахырына бахыб мөһр басды, яныдакы әммамәллийә верди. О да гол чәкди. Сейид кағызы алыб үзүн вә галын дәфтәри ачды. Кағызы гейдә көтүрдү. Дәфтәри Таһирзадәйә тәрәф кәгирди:

— Буюрун, имза эдин!

Таһирзадә гол чәкиб кағызы алды, разылыг илә баш әйиб чыхды. Гапы ағзында санки мүнәтәзио даянмыш олан Мәшәди Исмайыл илә габаглашды. Мәшәди Исмайыл чәлд ону тәбрик әтди:

— Аллаһ хейирләр әтә эләсин, нәзриниз гәбул олсун! Таһирзадә чибиндәки сон манаты Мәшәди Ис-

майыла вериб истинтагдан гуртармыш кими севинчэк
вэ чолд мэсчид хэйэтгиндэн чыхды.

Гапыда, сэрин хээри алына тохунанда һисс этди
ки, тэрлэмшидир. Дасмалыны чыхарыб үз-көзүүнү
бэрк-бэрк силди, сэрбөст, синэ долусу нэфэс алараг
йолунда давам этди.

Энтигэ һачынын эвинэ кэлэндэ яйып лап исти вах-
ты иди. Мүнэввэр ханым гапы-пэнчэрэни өртүб сement
дөшэмэнин сэрин ериндэ гычыны-гычынын үстүнэ
ашырыб карт фалы ачырды. Нийэйти дэ ондан иба-
рот иди ки, көрсүн һачы ону чох истэйир, я чэркэс
гызы Назилэти. Эвин сүкуту, сэринлийи, һардэнбир
ныгы ахтаран милчэкларин ээиф сөслэ учуб пэнчэра-
дэн кетмэси Мүнэввэр ханыма лэззэт верирди. О, күн-
лэрлэ чэиннэт кими ййтаглара, баглара кетмэкдэнсэ
иншэрдэ галыб тэһна отагында сөнөр-ахшам эрини
гөбул этмэйи үстүн тутурду. Бөзөн дэ күн галханда
сүпүркэ көтүрүб эрини вэ милчэклэри отагдан чыхар-
дандан сонра элэрини яна ачар, башыны юмшар
балынча гояр, түркмэн халчасынын үзэриндэ раһат-
фарагат элэ узанарды, көрөн дейэр чармыха чэкилиб.
Истинни бу вахтында гапылары өртүб кечэнин сэрин-
лийини эвдэ сахлая билмэсинэ бир һүнэр кими бахыб
хошланар, эринин, дүмүмэн кишилэрин белэ яхшылыг-
лары дэрк эдиб гиймэтлэндирмэмэсинэ тэссүф эдэрди.

«Ах, һачы билсэ ки, бүтүн күнү мэн онун үчүн, эвэ
гапыдында раһэт олуб агыз лэззэти көрмэси үчүн нэ
гэдэр сөй эдирэм... Нэ үчүн, билмэмиш дейли. Гиймэт
дэ гояндыр. Адамын үстүндэ аллаһ вар. Киши инсаф
ейэсидир. Амма ди кэл ки, дэрэнин лэчэри, Дагыстан
аздырмасы гоймур, мачал вермир, илан кими киши-
нин бойнуна долашыр, саггызыны огурайыр, йохса
киши инсаф эһлидир...»

Чэркэс гызы заһири һесаба көрө һачынын лап ахы-
рынчы арвады иди. Теймурханшурада олдугу заман
бир гачир эвиндэ көрүб бойонмиш, көтүрүб кэтир-
мишини. Мүнэввэр ханым, догрудур, эвин ханымы иди.
Һачынын вар-дөвлэтинин ихтияраты, сандыгларын
ачарлары онда иди. Амма Мүнэввэр һачынын эвлэп-
мэк мөсэлэсинэ гарышмагдан ачиз иди. Күман олум-

масын ки, Мүнэввэр ханымда гадынлара хас олан
гысганчлыг һисси ээиф иди. Йох! О да гадын иди. Эсл
мөһнасында гадын иди. О да эринин көзучу да олса
кэнара бахмасыны истамирди. Анчаг онун бир тэсэл-
лиси бу иди ки, гайэт көзэл иди. Мүнэввэр ханымын
шэкли-шэмайили һачыны лап эввэл күндөн чэлб элэ-
мишди. Инди, тойларынын он бешинчи илиндэ һэмни
тө'сирини сахлайырды. һачы онунла элэ рэфтар эдир-
ди ки, дейэрсэн бүкүн эвлэниб, кэлин кэтириб. Мү-
нэввэр ханым буну яхшы билирди, она көрө дэ һачы-
нын эвиндэ қүлли-ихтияр кими кэзир вэ мина кэрдэ-
ниндэ, мэрмэр синэсиндэ, фындыгчалы бармагларында
даш-гаш бэрг вурурду. Элини гызыл кэмэрли белинэ
гоюб эйванда тавус пушу кими аста-аста һэрлэондэ
дейэрдин көрөсөн бу һансы падшаһын баш һэрэмидир.
Ағ кэрдэнэ далга-далга төкүлөн гара зүлфүни,
алма янагына, гэлэм гаш алтында бадам көзлэрини
бир бахан һэсрэт чэкэрди ки, бир дэ бахсын!

Иккинчи тэрэфдэн дэ бу соадэт мүгабилинда һачы-
нын янында дили көдэк иди. һэмни дили көдэклик ол-
маса чэркэс гызы Назилэти астанадан аяг басмага
гоймазды. Дили көдэклийи дэ о бабэтдэн иди ки,
Мүнэввэр ханымын бинадан-башдан ушагы олмурду.
Бу он беш илин эзиндэ ер галмады—пир, имамзадэ,
очаг, зиярот галмады ки, Мүнэввэр ханым атлы, ния-
да кэзмэсин, һаким галмады кетмэсин. Өзү дэ һэр ер
көдөндэ файтон, араба долусу нэзир-нияз илэ келир-
ди. һэр сөфэриндэ Мүнэввэр ханым һачынын вар-
йохуну вермэйэ һазыр иди, тэки бир, тэк бир ушаг,
лап кор, шил, топал олса да бир ушаг саһиб олсун.
Һэмнишэ дөстөмазлы, агзыдуалы, пак нийэтлэ кетсэ
дэ бир нэтичэ вермирди. Санки дэркак гапылары мөһ-
кэм багланымышды. һеч бир ердэн элач-аман олмады.
Кэзиб долашдыгы мөбэдлэр, пайладыгы нэзирлэр,
врасы кэсилмэйи ибадэтлэр, ялварышлар Мүнэввэр
ханыма көмөк этмэди. О. һэрдэн, эвдэ тэк оlanda,
нөкэр-гуялгучудан хөлвэт оlandа узун, күчлү голла-
рыйла динлэрини гучаглайыб элэ яныгы ағларды ки,
даш эшитсэ эрийэрди.

«Илаһи, мэн нэ бөйүк күнаһын саһибийэм ки, мэни
эл ичиндэ, эв ичиндэ белэ хар, ээлил элэдин?»

Табиндир ки, көйдөн курултудан башга ипдийчөң бир кәсә бир сәс кәлмәйиб ки, Мүнәввәра дә кәләиди. Мүнәввәр һыгырыг вә фәрядларынын мөзар сүкуту ичиндә батыб кетдийини көрәндә билмәэди нә этсин. Ушаг сәси эшидәндә Мүнәввәрин һалы чоһ пис оларды. Пис оларды, дөйәндә йәһни лап дәйишәрди. Лүт, тап-туманчаг олса да, дәли кими өзүнү һәйәтә атарды. Билмәк олмазды ки, бу нийә белә эләйир. Ушаг сәси ону севиндирир я гәзәбләндирир. Әслинә баһсан һәр икиси вар иди. Нә гәдәр ушағы көрмәйиб, анчаг сәси я күлүшүнү эшидиб, Мүнәввәр ана пәләнк кими өзүнү стирмәк истәрди. Элә ки, сәс еринә чатды, Зейнәбин я Зүмрүдүн ушағыны көрдү, ериндәчә илан кими гывырларды, үрәк чырпытысындаң аз галарды синә тахтасы гөпсүн. Ушагларын үзүнә дә баһмаз, агзыны һавая тутуб агзыла кәләннә дейәрди:

— Гоймаз ки, итин күчүкләри гоймаз ки, хараба-мызда бир һовур раһат нәфәс алаг! Көрәсән бунларын саһибнә йохдурму, итириб-ахтараны йохдурму, ай мүсүрманлар!

Мүнәввәр бунлары дейиб күчә гапысыны ушагларын үзүнә элә бәрк чырларды ки, чәрчипәннин сувағы төкүләрди. Өзү исә гапынын далында, әлләри голтуғунда даяныб динләмәк истәрди. Сәсләр узаглашаңда ганады сыймыш кими, башы ашағы, ювасына гайыларды. Аһ-уф ичшилә дуруб-отурар, отуруб-дурарды. Яхасыны ачар, сийәсинә сәрин су чиләрди. Махмәр ясыг үстдә отуруб санки ханымынын кәдәринә шәрик олан, һәрдән бир «мйә» эдиб агзыны ачан ала пишиһини гучағына алыб хәялә кедәрди:

— Илаһи, бу мөхлүгча да йохаммы, мәнним гучағымын бош галмағыны нәйә рәва көрдүрсән илаһи!

Мүнәввәр ханымын һеч хәялына да кәлмәэди ки, ушағынын олмамасы һачыдандыр, бәлкә дә чаванлығыны һәрчайы кечирән кишиһиндәндир. Әксинә, күман эдәрди ки, нәсә өзүндән, өзүнүп аллаһ янында әксик түтулмасындандыр. Бәлкә дә буна көрә Мүнәввәр ханым һачынын әвләнмәк барәсиндәки сөһбәтинә мүгавимәт әтмир, сүкүт вә разылыгла чаваб верирди. Эвә күнү кәтирмәк барәсиндәки нийәтини һачы

Мүнәввәр ханымын гулагына элә долдурду ки, арвадын һеч руһи иччимәди:

— Мән нә дейирәм! Нечә мәсләһәтди элә дә! Нә биләм, аллаһ билән мәсләһәтди! Анчаг айры сахла, көзүм көрмәсин! Дәрд үстүнә дәрд кәтирәм! Дөзәммәрәм!

— һәлбәттә һәрәнин өз отағы олачаг. һеч ону сәнин янында сахлараммы, үрөйивин сыхылмағына разы олараммы, нә данышырсан гыз!..

Һачы Рәсул Мүнәввәр ханымы баша салды ки:

— Мәнним кими бир мө'тәбәр адам өзүндән сонра бир чыраг яндыран гоуб кетмәлидир. Мән элә белә адам дейиләм ки, юрдум кор галсын! Сабаһ башымы ерә гояндан сонра вар-дөвләтимин башына гарға-гузғун йыгышсын. һәрә яландан бир гоһумлуг, вәрә-сәлик гәбаләси кәтириб һәррач эләсин. Мәнним кәрәк юрдумда балам, белимдән кәлән өвләдим отура, эзиним! Кор олсун, топал олсун, майыф олсун, өвләд олсун! Мүнәввәр, буну мәнә ахунд да дейир. Буну мәнә газы да, тачирбашы да дейир. Буну мәнә тоншу да дейир, дост да дейир. Буна бәс сән нә дейирсән? Сән мәнним бу дүняда чаным, чийәрим, тәк бир истәклим, бәс буна сән бир сөз демирсән?

Мүнәввәр ханым, санки бу сөһбәтә чоһдан һазырланмыш, бу агибәтә чоһдан гол гоймушду.

— Нә дейирәм, нечә мәсләһәтди эләйәк дә, нә биләм, аллаһ билән мәсләһәтди!

Мүнәввәрин чавабы «элә», «әләйәк» һачынын үрәйинә ятмыш, кефини лап ачмышды. Ики һәфтә чәкмәди, чәркәс гызыны һалла-һалла илә¹, үч атлы мөхмәрли файтонда, зәр-хара ичиндә һачынын эвинә кәлин кәтирдиләр.

О күндән бәрп Мүнәввәр ханымын сәбри-гәрары әлиндән кедиб, һәр аддымда элә билир ки, Назиләт бу саат гапыны ачыб онун үстүнә гышгырачаг ки: «вер, сандыгларың, мүчрүләрин ачарларыңны, өзүм сахлаячагам!»

Амма Назиләт буну демир. Буһуңла белә Мүнәввәр ханым фал ачмасында давам эдир...

¹ Тәнтәнә илә

Энтигә бу эвә кәләп күп арвалларын һәр икиси һәйәтдә гуя башында отуруб аягларыны ююр, мәһәр-рәмлик тә'зияһинә, мәсчилә кетмәйә һазырлашыр-дылар.

Арваллар һачынын Энтигәни онлара көмәк үчүн бир кәһиз кәтирдийнә йәгин этдиләр. «Языгдыр, йох-сулду, гой бир тикә чәрәк есин, долансын, сизни дә элиниздән тутсу!»

Һачы, доғрудур, бу сөзләри демәди. Амма гызы ишәрә илә онлара тәғдим элдәдә, һөнәлы элини каһ гыза, каһ сүпүрүлмәли һәйәт-бачая тәрәф узадыб көс-тәрәндә бу мә'на онун үз-көзүндән яғырды.

Энтигә дә бурая кәлдийнә шад иди. Салам вериб әл әл үстә гоюб даянды, шәкилә бахан кими ханым-лара, онларын кейиниб-кечинмәсинә бахмагда давам этди. О, Шамаһыда да вары гадылар көрмүшдү, амма бу бәр-бәзәкдә көрмәмишди. Энтигә Назиләгин дикадабан чәкмәсинә дигәтлә бахырды ки, Мүнәввәр ханым она ишәрә эләди:

— Ведрәни көтүр аяғыма су төк!

Назиләт буну көрүб күнүсүндән керә галмалы:

— О чораблары көтүр, ләкәндә сыхчала, юкинән!

Мүнәввәр ханым эләвә этди:

— Мәним дә одур, о хыналы баш дәмәлымы кө-түр сабышла, исти суда ю! Ат шәридә гурусун!

Назиләт маңал вермәди:

— Гач бурдан, бу тини башындан бах көр, күн-бәзли ердән түстү чыхыр. Ағарәфи һамамы япыр я йох?

Мүнәввәр ханым мане олду:

— О гыз танымаз, набәләд ушагды, азар, гой бир аз исинишин һәлә!

— Азмаз, гой алышсын.

— Онданса, гой һәйәти юсун, сәринләтсин!

— Көрүрсән нечә мат-мат бахыр, нә ону эләйир, нә буу!

— Ди чәлд ол гыз, гуядан су чәк!

Ханымлар бир-биринин бәһсинә һей буюрдулар. Тәзә кәһизин бош дурмамасы үчүн иш ахтарыб тапыр-дылар. Мә'лумдур ки, буюран адам да йорулмаз. Доғ-рудур, илк күнләр Энтигә чашбаш галыр, кимин сөзү-

нә бахмалы олдуғуну дүшүнүб дурурду. Анчаг бу чох сүрмәди, дейиләнләри бир-бир ичра әтмәйә алышды, яман алышды. Энтигә бир дәгигә динчлик көрмүрдү. Сәһәрдән ахшамачан эвдә мәшгул иди. Ханымлар хөрәк ейәндән сонра мәчмәйдә бир шей галырса онун габагына атырдылар: «Гыз, е, габ-гашыгы йыгышдыр!

Һачы Рәсул, арвалларынын әмәлини көрүр вә яхшы баша дүшүрдү.

Энтигә һәрдән нәзүнә чүр'әт вериб ағасындан сору-шурду:

— Һачы дайы мәктәб һачан олачаг!

— Олачаг, дарыхма!

Һачы Рәсул, доғрудур, бу гызы ресторанда охут-маг үчүн кәтирмишди. Анчаг арвалларындан энтигә эдир, мәтләбини ачыг данышмырды.

Энтигәйә дә белә чаваб верирди:

— Сән кәрәк бир гәдәр охуясан, гонум-гоншуя сәс саласан ки, сәни көрүб танысылар, лайиг көрүб, сәнә мәктәбдә ер версинләр. Йохса һәр адамы охумаға гойсалар, шәһәрин, кәһинд бүтүн ушаглары һачы Зей-налабдинин гапысына төкүләр. Сән кәрәк бир фәрәсәт саһиби олдуғуну бирузә верәсэн, гызым, йохса сәни мәктәбә гоярлармы?

Бу бәһанә илә һачы Энтигәни ресторанда маһны охумаға разы салмышды.

Энтигә ресторанын бир күнчүндән дилләһиздә эшидәнләрин һамысыны һейрәт көтүрүрдү:

— Һачы аға бу гыз ким ола, нә мәләһәтли сәси вар?

— Бизим гонумдур, истәйир охусун, машаллаһ зәһ-ни вар, чох шәрги билир!

— Һачы аға бу сәс саһиби һейифдир, мусиги мүәл-лимнә верин!

— Бәли, мәтләбимиз одур. Истәйирик бир аз ачы-лышсын.

— Һейифдир, гоймайын ресторан күнчүндә чүрү-сүн...

— Сағлыг олсун, мәтләбимиз одур.

— Һачы аға дейәсэн нисбәтди сизә, һә?

— Бәли, элә касыб гыздыр, аллаһ ризасына кәтир-мишәм.

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

Н Ә Х Ә Б Ә Р Д И

— Бах эй, газы аға, аяд олсун о бизи ярадан аллаһа, сан экәр, мөним бу ишми ашырсан мөл'ун адам экәр башымы да сенин йолунда эсиржөйим!

— Бәрадәрим, мәнә сөния башын лазым дейил... Мәнә бу лазымдыр бах, бу!—Газы бу сөзлөри дейәндә сағ элини дә ердән бөйүк кәллә гәндә боюнча галдырышды юхары Сөзүнү дейиб гуртарды, амма элини чөкмөди. Бу һаләтдә сахлайыб диггәт илә бахырды Худаярбәйин үзүнә. Элини о вахт эндирди ки, Худаярбәй разылыг чавабы вердя...

Ч. Мәмәдгулузаде.

Й күнәши күнорта ериндән ашағы эниб өд төкәндә, даш биналарын диварларындан тәндир бүркүсү яйыланда «Исламий-йә» ресторанынын габағында бөйүк бир издиһам гаралыр. чамаат гарышга кими гайнашырды. Йол хәсилмиш, фәйтонлар даянымыш, полис нәфәрләри ишә гарышмышды. Зәркәрләр көзүндә чешмәк, гәссаблар голу чирмәкли, ашпазлар эли чөмчәли, дөшү өнлүклү чәдә төкүлмүшдүләр. Йолдан өтәнләр дә даянырдылар.

Кәнар күчәләрдән издиһамы көрән ушаг-бөйүк ахышыб кәлирди. Базар чамааты белә пулсуз тамашалара чох һәрис иди. Енә кимин исә өлдүрүлдүйүнү, гыз гачырылдыгыны я адам союлдуғуну, бәлкә дүкан ярылдыгыны күман эдирдиләр. Тез-тез баш ворән бу чүр сәһналәр һәмишә бир-бириндән фәргләнсә дә әсәсән әйни шәкилдә вә мәзмунда олурду. Чамаатын чохлуғундан мөл'ум иди ки, тамаша пис дейил, вахт итирмәйә, даяныб бахмаға, бир печә саат сонра исә дивара сөйкәниб башгаларына, комалашанлара ләззәтлә, мүбалиғә илә данышмаға дөйөр.

— Нә әһвалатдыр?

— Нә вар бурда?

Тамашая кәләнләр, әлбәт ки, чатан кими мәсәләннә өйрәнә билмирдиләр. Габаг тәрәфдә, чамаатын далға кими бүкүлүб-ачылдыгы, боюнларын узандыгы, нәзәрләрин дикилдийи тәрәфдә нәләр олдуғуну да көрә билмирләр. Һа бойланыр, даш үстә, кәнара дүзүлмүш көһнә ешикләр үстүнә, һәтта диварлара, телеграф ағачына, фәнар дирәкләринә дырмашыр, һәр өтәндән сорушурдулар:

— Нә хәбәрди, бачоғлу?

Бу суалы чохлары чохуна верирди.

Бир китаб сатана верилән бу суал кишинин ләш табиндән чыхартды:

— Әмоғлу нә хәбәрди?

— Чаным нә билим нә хәбәрди, нә зәһримарды, нә чорду. Мағазә габағындан чәкилсәннә, гойсаныз алверимизи эләйәк... Бизим нә тәтсиримиз вар, һәр һарамзадалыг көрәк элә бизим гапыда пейда ола? Ләһәг сәнә кор шейтан һа!..

Китабчы бунлары элә учадан дейир вә дедикчә этрафына бахыб күчәдә элә кәзинирди ки, далашмаға адам ахтардыгыны күман этмәк оларды. Доғрудур, далашмаға адам ахтармырды, амма өзүндән чыхмыш, вәһимәли кими дейинирди.

«Гойсаныз алверимизи эләйәк!» демәси дә бир бәһанә иди. Чүнки күнүн бу чызламасында китаб алан ким иди. Китабы архайын вахта сатмаг олмүрду, һанда галмыш бу вур-һәширдә.

Китабчыны горхуудан айры шей иди. Ону габ'дан чыхаран бу иди ки, галмагалын шэпэси¹ она да дэйт билэр. Полис кэлиб дэвэрэ көзүнү һэрлэйиндэ, бурада мүсэлман китабы сатан көрөндө, элэ-белэ өтмэйчэк-дир, бэлкэ лап ахтарыш да. апарачагдыр.

Китабчы бир дэ гышгырыб деди:

— Чамаат, бурада комалашмайын, бу гийлү-галы гырага чэкип. Көрөн дэйчэчк көрөсөн энэ нэ һүррий-йэтбазлыгдыр! Аллах хатиринэ! Гоюн башымызы долландыраг, хатая салмайын!

Һэлэ бешинчи ил диванынын агрысы чаидан кет-мэиш һансы мэрдимэзар оглу бу изднһамы бура йы-гыб, эксэриййот дэ мүсэлман! Элбот ки, «Николай адамы» буну өз башына бурахмаячаг: «Кэтирин көрэк этрафда ким вар иди. Нэ дедилэр, нэ демэдилэр», нечи, флан-фешмэжан! Де кэл араба кэтир мэррэкэ йүклэ! Чаным, гоисаныз алверинизи элэйэки! Бу истидэ нэ баса-басды!

Китабчынын сөзүнэ бахан ким иди. Күчэдэ адам артырды. Китабчы вэзиййоти белэ көрдү, тез гыфшылы эднэ алды, гапыларыны шагга-шаг чэкиб баглады, голуну чирмэйэ-чирмэйэ мэсчидэ тэрэф, куя чамаат шамазына кетди.

Һеч онун далынча бахан да олмады, мағазы габаны топлашанларын эһвалаты өйрөнмэк һэрислийи даһа да артырды:

— Гардаш нэ мэсэлэди?

— Нэ галмагалды энэ көрөсөн?

Бир-биринэ гарышан вэ тэкрар олан бу суаллар чавабсыз галмырды.

Чаваблар да намүэййэн, гыса, кичик олур, һеч кэси тэмин этмирди.

— Савашырлар?

— Бу чаванлар арасында нэсэ...

— Гыз ушагы...

— Гыз олан ер давасыз кечинмээ! Гызын иши узун-дур, бэри кэл көрэк!

— Ресторанчы, дэйэсэн шулухлуг салыб.

— Йох, пул мэсэлэси вар!

— Пул! Гара пул!

— Эвлэр йыхан гара пул, ганлар төкөн гара пул!

— Топ-түфэнк чыхардан гара пул!

— Алын нэдир дэрвиш, пул илэ ашыр һэр иш!

— Гардаш бу зэманэдэ йыхан да пулдур, тикэн дэ пулдур. Нэр дүйүнү ачан да одур!

— Киминин дэйирманы сел илэ, кимининки ел илэ ишлэйир.

— Фэлэйин дэйирманы да пул илэ ишлэйир.

— Дэйирман ийэ, гардаш, дүнявү-алэм гызыл үстүндө гурулуб да! Инкилиси инкилис элэйэн, япогу дирлэдэн, алманлары илана дөндэрэн, Вилһелимэ кэллэ верэн кимдир, нэдир, зэһримар пул дейлими! Эһирэфи, мэчидиййэ, имперял, бачахлы дейлими? Ал-туш яман шейдир. Көкү кэсылсин ер үзүндөн сары гызылын! Аг үзү гара, гараны аг элэйэн о дейлими?

Чаваб верэнлэрин өзү дэ чаваб ахтарырды. Чүнки онлар да бир аз эввол кэлмишдилэр. Вэзиййэти яхшы билмирдилэр. һадисэнин лап башлангычындан бура-да оланлар исэ илк чэркэлэрдэ идилэр. Онлара сэс, соргу-суал чатмырды. Онлар өзлэри дэ ишэ гарыш-мыш, тэрэфлэри сакит этмэк истэйирдилэр. Чамааты бир тэһэр ярыб габага кечэнлэр, ресторанын агзында бир нимдаш кейимли, башы ачыг, чарыглы оғланын балача бир гыз ушагыны гучагладагыны көрэ билир-дилэр.

— Вай сэнин күн, н күнорта чагы бу нэ бенамус-лугду, эйэ?!

Гыз ушагынын палтары сэйманда иди, башында абы калагайы, эйинидэ көдөк гофта вар иди. Дагыныг сачлары, ачылмагда олан гара һөрүклэри көрү-нүрдү. Үзүңү көрмэк олмурду. Чүнки оғланын синэ-синэ сөйкөнмишди, эллэри оғланын ири чийинлэринэ элэ илишмишди ки, дэйэрдни бундан нэ исэ көмөк, имдад көзлэйир. Үзүңү көстэрмэмэк үчүн башыны гал-дырмыр, чамаатдан утанырды. Доғрудан да, гызын һөнкүртүлэр ичиндэ, аглая-ағлая, боғуг сэслэ дедийш ялварыш сөзлэри бэ'зэн эшидилирды.

¹ Хатасы

— Кедэк, бурадан кедэк! Аманын бир күндүр, дадаш!

Чалсаггал, гара архалыглы, күмүш сапочгалы, чалпапаг, кедэк, көк бир киши дө ирәлийә ерийиб оғлана вә гызга нә исә дейрди, ачыгы-ачыгы данышырды.

Дөшү ағ өнлүклү ики чаван адам исә һәрдән чалпапаг кишинин габагына кечиб илтмәс эдир, ону гайтармаг истәйирдиләр. Чалпапаг киши дө гызыл үзүк бармагында этли, кедөк әлләри илә өнлүклү адамлары ян эләйиб чәлд саға-сола чөйрүкүр, санки ваһинә чөкирди. Полис нәфәринә изәһ эдир, тәлашла данышлыгча оғланы, гызы көстәйрди.

О, нә дейрди сә оғлан һәрдән учадан она чаваб верир, сағ әли илә гызын башыны тумарлайырды.

Бу мәрәкәйә тамаша әдәнләрин сайы исә анбаан чохалырды.

Чохалмая да билмәзди, чүнки доғрудан да, мейдан тамашалы иди.

Әввәлә она көрә ки, күчәнин ортасында мүсәлман гызы илә бир мүсәлман оғлунун гучаглашыб даянмагы мүсәлман дүнясында көрүнмәмиш иш иди. Өзү дө Бақы киши бир ердә, өзү дө онун Базар күчәсиндә. «Исламийә» ресторанынын лап габагында. Өзү дө күнүн күнорта чагы! Йох! Көрүнмәмиш иши!

Икинчиси дө она көрә тамашалы иди ки, «Исламийә» киши бөйүк бир ресторанын саһиб, мөтәбәр һачы Рәсул өзү ишә гарышыб, көр нечә әл-аяга дүшүб, өзүнү итириб ки, полис далынча өзү гачыб. Кәлмәбашы бармагыны силкәләйир, юмругуну дүйүр, мүгәсирләрә тәнбәһ олунмагы тәләб эдир.

Үчүнчүсү дө бу иди ки, чамат бу чаванларын белә чиркин һәрәкәтнин пис нәтичә верәчәйини билирди вә бу нәтичәни тезликлә көзләйирди вә һәр кәс көзү илә көрмәк истәйирди. һачы билирди ки, оғлана да, гызга да тәнбәһ олуначаг, көрәчәксән гарадавойлар онларын башына гара гамчы дөшәди ки, арыллары башына кәлди. Бу чәзаны һөкүмәт дө, шәриәт саһиб дө, милләт хадимләри, гәзәтләр дө тәләб эдәчәкләр. Амма бу тәнбәһин мәһз нәдән ибарәт олачагы һачыны марагландырды. һачы мүнәтәйр иди:

— Көрәк нә олачаг!

— Полис дейсән дәфтәрини чыхартды!

— Газаг чағырачаглар!

— Йох әши, онлары ериндәчә бир тәһәр әлиә-чәкләр!

— Дустаг апарачаглар!

— Йох, дуостагхана дейсән һеч бу ламәһзәбләрә гисмәт олмаячаг!

— Чәһәннәмә васил әлиәчәкләр!

Һачы Рәсул гызы ресторана, ичәрийә апаранда Бәндагы мане олмаг истәди. О, чомагыны чәлд әлиә алыб һачы Рәсула гышгырды:

— Ай дайы!

Һачы Рәсул мәнә вермәйиб гапылары чәкмәк, рестораны бағламаг, чаматты говаламаг истәди. Бәндагы ирәли ерийиб бир дө сәсләнди:

— Мәнә бах, ай һачы дайы?

Һачы Рәсул гыфылы әлиә алыб чыхмаг истәйиндә Бәндагы онун габагыны кәсди:

— Сәннәнәм, чәкил, гызы апарачагам. Гыз галмаячаг!

Һачы Рәсул чомагы кәндлийә әйри-әйри бахты.

— Бунун ишдәһына бах бир! Яваш е, боғазында галар!

Буну деди, гапылары чәкмәк истәди.

Бәндагы ири вә бәрк әли илә онун әтли, юмшаг чийиндән тутуб мүгәвва киши чәлд керн чевирди:

— А киши!

Һачы Рәсул анчаг инди, анчаг, бу сәсдәки ваһинәни дуянда, чобанын ири сифәтини, янан көзләриндәки алову ашкар көрәндә, һәрифин ән ағыр бир фәләкәт төрәтмәк әзминдә олдуғуна әмин оlanda баша дүшдү ки, «иш өзкә чүрәдир!»

Гапыны бурахыб чәлд алнынын тәрнини силди, голларыны яна ачды:

— Нә истәйирсән ай башына дөнүм, мән бәдбәхт оғлунун күнаһы нәдир, тәгсирин нәдир? Шәһәрин гара-вул-ясавулу бәс әләмир, сән дө гоюну башына бурахыб мәним рестораныма чуммусан? Ай мүсүрманлар ахы бу нә ишди, нәйә гоймурсунуз кәсбарымызы эләйәк. Аллаһдан, пейғәмбәрдән нийә горхмурсунуз. Ка-

рабамызда раһәт отурдугумуз ердә бу нә маңарады,
бу нә Шам мүсбәтиди. Тичарәт әһлинә бу нә зүлмдүр
әлувүр.

Архадан ким исә һачынын дилл илә шеир дейирди:

Нә сохулмусая арая, а башы балалы кәдди,
Енә саямысан бурая белә галмагалы кәдди!

Бәндалы, санки бунлары эшитирди:

— Һачы, һай-күй салма! Гызы апарачағам!

Һачы мат галмышды:

— Аллаһ әкбәр һа!.. әкбәр һа!

Бәндалы она гулаг асмады:

— Әкбәр дә варсан, әнтәр дә!

Үзүнү бачысына тутду:

— Әнтигә, кәл, кәндә кедирәм, гыз, бәри кәл!..

Һачы ялварыш әдасы илә Бәндаल्या дейирди:

— Өзү мәним яныма пәнаһ кәтириб, аллаһ риза-
сына ону сахламышам. Нә гәдәр хәрч төкмүшәм, әйин-
баш дүзәлтмишәм. Демишәм исламдыр, ислам бала-
сыдыр.

Чамаатдан сәс кәдди:

— Ислам сәнин белиндән вурсун. Мүсәлман гызы-
ны мүтрүф әләмәйин нә, ислам демәйин нә?

Һачы үзүнү издлһама тутуб сәсини учалтды:

— Чамаат, бир диләнчи ушағы кәтириб, едирдиб
кейиндирмишәм, нис иш көрмүшәм? Атам илә гәләт
әләмишәм?! Бу нәдир ахы?

— Нә данышырсан киши, мән өлмүшәм бәйәм ба-
чым диләнә! Иманын йохду? Саггалын ганына булаш-
сын!

Бәндалы буну деди, ири аддымыны рәсторанын
астанасына гоюб һачыны синәсиндән жери итәләди,
Әнтигәнин голундан тутмағы илә гызын ону гучагла-
мағы бир олду. Һачы Рәсул, Бәндалынын зәрбәсиндән
йыхылмамаг үчүн гапыдан бәрк тутду.

Дирсәйилә сөйкәндийи шүшәләр сыныб төкүлдү.

Әнтигә гардашынын уча чийинләриндән асылыб
һөнкүр-һөнкүр ағлаянда чохлары баша дүшдү ки, бу
яд адам дейил. Айры адам белә әләмәз. Бу, гызын я
гардашы, я әмисидир.

Анчаг гызын ағламасы һамыда бир риггәт доғу-
дур, һамыны онун фәләкәтинә инандырырды:

— Көрәсэн языға нә зүлм олуб!

— Бу зәманәдә сачызууну адам һесаб әләйән вәр
бәйәм?

— Дағылын ай чамаат!

— Нә йығылмысыныз гардаш, бир шей йохдур,
гоюн кедин ишинизә!

— Бир истәкан су верин!

— Утаныр!

— Кәсин галмагалы, чаным!

— Апар ичәри!

— Бир зәнан хейлағы чағырын, доктор!

— Гызым сакит ол, аллаһ кәримди, өзүнә тохтаг-
лыг вер!

— Шейтана лә'нәт!

— Иблисә йүз лә'нәт! Мин лә'нәт!

Бүтүн бу мәсләһәтләри эдәиләр, гызы танымаса дә
әһвалатдан хәбәрдар олмаса да вәзийәти юмшалт-
маг лүзумуну һисә эдир, тәсәлли верирдиләр.

Бәндалы Әнтигәни габагына салыб Сулу карван-
сарая тәрәф кедәндә бир хейли адам онларын далын-
ча үз гойду. Бәндалы гайдыб адамлара бахыр, сусур-
ду. О, демәк истәйирди ки, «әл чәкнн».

Адамлар кәһ комалашыр, кәһ кәнара чәкилир.
Бачы-гардаш ерийәндә исә издлһам да һәрәкәтә кәлир-
ди. Бәндалы гайдыб чомағыны көйдә һарләйәндә
чохлары даянды:

— Әһ, дәлиди нәди!

— Сән өләсэн бахмаячаг, көрәсэн кимин башына
чахачаг!

— Горхур, бахма!

— Гызы өлдүрчәк! Язығы баша салан йохду.

Бәндалы чамаатын әл чәкмәйчәйини көрүб тез
кәнара бурулду, халчачы дүканына кирди:

— Тохуйи лазым олмаз, сизә?

Халчачы Әнтигәни таныйырды:

— Тохуйи кәрәк дебил, вәр, амма Әнтигә кимн
бир охуйанын көзүмүз үстә ери вәр, гардаш!

Һачы Рәсул гарадавой чағырыб гызын далынча
гачырды:

— Чоңаб полис, мөним ресторанимдан ишчими, эмәләми чәкиб апарырлар. О гыза мән бир этәк пул төкмүшөм. Она күч-бәла илә ханәндәлик өйрәтмишөм. Мөним зиянымы вермәмиш Әнтигәни һара бурахырам. Истәйир гардаш кәлмәсин, лап гәбирдән дуруб атасы кәлсин, һара бурахырам?—Ата сөһбәтәни эшидәндә, һәм дә һачынын бу сөзү ағына алдыгыны көрөндә Бәндагынын гәзәбдән бәдәни әсди. һачынын башына бир чомаг әндирмәк истәйирди ки, Таһирзадәнин ону тутдуғуну көрдү:

— Бир даян!

Бәндагы, оңу көрөндә үстүнә су эләнмиш кими даянды.

Таһирзадә она тохтаглыг верди:

— Нә олуб Бәндагы, нә хәбәрди белә?

— Көрмүрсүңүз бу имансызлары, бу... бир парча ушағы оғурлайыб сатмаг истәйирләр. Адыны да һачы гоюб, Мәккә белиндән вурсун бунун!

— Тәәччүб эләмә. Бәндагы, пул олан ердә Мәккә, Мәдинә әбәсди. Әввәлдән беләдир, бу тәзә иш дейил! Кәтәк, мәнзилә кәдәк!

Бир һәфтә сонра әлләрдә «Молла Нәсрәддин», диләрдә исә гәрибә бир шеир кәзирди:

Нурн-чешманыммысан, ай пул эя чаныммысан!
Мәшәфини, Мәккәм, Мәдинәм, гиләм, әрканыммысан...

Һачы Рәсул, һөрмәт вә миннәтлә ичәри чагырыб әйләшдирдийи, габагына хәрәк гойдуғу мүштәрисинин чибиндән «Молла Нәсрәддин» чыхдыгыны көрөндә билмирди нейләсин, һанкы сөйүшләри яғдырсын. Журналы ачанлар да шәклинә бахмагла кифәятләнимир, охуюб гаһ-гаһ илә күлүрдүләр:

— Букун Молланын тачирләрәхүсуи саламы вар.

Һачы Рәсул давам кәтирә билмәйиб ирәли ерийир, хөрәйи мүштәрисинин габагындан көтүрүр, шәһадәт бармағы илә гапыны көстәрирди:

— Бура бах, әмоғлу, тәвәгге олунур бурада элә ләһви-ләәб¹ шейләри охумуясыңыз. Бура ресторандыр,

¹ һәрзә-һәдия.

баһанлар мәчлисә-зады дейил. Буюрун чөлә! Хош кәлдиниз! Нә сизин хейринизи истәйирик, нә дә «Молла Нәсрәддин» кими бабиләриң һәрзә-һәдияны! Фарс демишкән:

Нә шири шүтүр, нә дидары әрәб!

Тәвәгге олунур столу бошалдасыңыз, лазым дейил едийиниз хөрәйә бир гуруш да истәмирик, һәләлыңыз олсун. Апарын һарда кефинизди, һәдияныңыз охуюн, бурда йох! Биз килди пулу веририк, һөкүмәтимизин, шәриәтимизин йолунда да чан-баш илә варыг. Бизим ресторанда бабн сөһбәти олмәз! Бизә инаныблар, бәли, инаныблар, әтибар эләйибләр!

Мүштәриләр чыхыб кәдәндән сонра да һачынын һирси союмурду. Басылмыш пәһләван кими этәкләрини чырпараг дейинир, о ян-бу ян кәзинирди:

— Бишәрәф оғлу, «Молла Нәсрәддин»ә Түркүстандан тутмуш Нахчываначан һәр ердә үләмә ләһәт охуюр, она мүсүрман демәйи һәрәм буюрурлар. Бу да кәтириб мөним көзүмүн габагында мурдар әскини ачыр! Бәйәм мән беш шаһы пул үчүн динимдән, иманымдан әл чәкмишәм? Рәдд олсун мәчмуәси дә, газети дә, ону, һаша бурдан, охуюн ламәһнәб дә! Рәдд олсун! Көзүм көрмәсин!..

Һачынын һирси союмурду. Мүнәввәр ханым сүфрә ачанда, әри, санки ким иләсә савашмасынын ахырухуруну данышырды:

— Чамаат лап гудуруб әй! Мөним кими мө'тәбәр бир шиәнин янында отуруб, габагына ачыб о бидинни рисаләсини.

— Нә рисалә, а киши?

— Сән дә... «Молла Нәсрәддин»и дейирәм дә. Бирн кәтириб лап көзүмүн габагында ачыб охумаг истәйирди, гөвдум кетди.

Мүнәввәр ханым һачыны данлады:

— Элә элийирсән ки, шәклини чәкирләр дә! һеч олмәса дилини гарнына гой!

— Нә шәкил?

— «Молла Нәсрәддин» сәнин шәклини чәкмәйиб?

— О нә сөздү, ай гыз?

— Бәс о дейишән гырмызы сағгал мө'мүнләр кимди?

— А гыз, сэн нардан данышырсаң?

— Дүңөн Назилэтин элинде имиш. Ун кэтирэн
наммал бахырмыш.

— Сэнэ ким деди?

— Назилэт өзү көрүб. Наммал даш үстө отуруб
диччөлөндө дейирминн ки, кую «Молла эми Начы аҗач
саташыб. Охумаг билмирэм. Билмирэм нечэ саташыб.
Амма шөкленин эчөб охшадыб. Әллэри вар олсун!..»

Начы отурдугу ердэ доңуб галды. Бир тикэ дэ кө-
түрө билмэди. Богазы тикилмишди. Галхыб Назилэ-
тин янына кетди. Газетханага адам гачырдыб өз шөк-
лини ахтартды.

Алчач инди, аңчаг «Молла Нэсрэддин» кими ба-
билэрин көзө көрүмэз бир эйяр кими һэр ерэ, һэтта
үрәклэрэ дэ йол тапдыгыны көрөндө, дүңөн Дагыс-
тайдан кэлэн лэзки гызынын, ун тайы дашыян нам-
малын дэ «Молла Нэсрэддин» алдыгыны өз көзү илэ
көрүб, гулагы илэ эшидөндө биди вэ йөгини этди ки,
«Йох, зэманэ дэйишиб, яман дэйишиб. Мэн орда агзы-
ма ит башы алыб бабилэр илэ сөйүшүрэм. Сэн демэ
газетчилэр мэним эвимдэ гулуб ачыбылар. Шөклини чө-
көб шүшәкнигә гөюрлар...»

Бәли! Инди мәнэ акаһ олур ки, чобан кэдәсини
үстүмэ күшкүрдэн, мән эл ичиндэ бһнөрмөт элийән
ким имиш Йохса, Әнтигэ башыны ашагы салыб
охуюрду. Иш дэ, газанч да гайдасынча иди. Көр нэ
һийлэ гурдулар ки, гыз гардашыны көрөн кими гачды.
Бир дэ бу тәрәфэ үз чевирмэди. Нэ гөдәр зияна сал-
ды. Ит дэ кетди, ип дэ кетди...»

Начы о күн һэйт гапысындан кәнара кетмэди.
Алэм көзүнэ тар көрүндү. Огурду, дурду. Папиросу
папироса чалады. Бүтүн гөшшулар эшитсин дейэ, бөрк-
дән-бөркдән һей дейинди:

— Неч эйби йохду! Мән о ламзәһәби чәнаб начы
Зейналаддиниң һүзуруна чәкмәсәм, мән о бидини
император дөһртәрханаларына үзү үстө сүрүдүб кә-
тиртмәсәм, мән о бишәрәфи судлар габагында даңи-
дырмасам бу папах мәнэ һарам олсун!

Начы хурмейи рәккли бухара папагыны ерэ чыр-
панда Мүнәввәр ханым йүйүрүб көтүрдү:

— Ай бейнәва һейфдир, бир этәк пул вермисән
ахы, һейфдир!

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

БҮЛБҮЛ НИЙӘ СҮСДУ?

Касыбы дэвә үстүндә бува санчар

Аталар сөзү.

Таһирзәдә Бәндагыны өз мәнзилинэ апар-
ды. Бәндагы иш үчүн, Агафанын гонаг-
чысынын һәйәтинэ гуя газмаг үчүн кә-
ләндән сонра мө'дәнләрэ кетдийини, «Бен-үч шаһы
чылаплагыг» газанмаг үчүн һэр инэ гатлашыдыны
данышды.

— Ди қал ки, гөймурлар. Касыблыг эләмәбә гөй-
мурлар. Фәһләләрдән бир икисинини чәнуба, әнчүмән-
чиләрэ гошулуб фәдан кетдийини биләндэ бизи дэ
инчитдилэр. Кимини тутдулар, кимини говдулар. Әсә-
дуллаев упрәвляюшисинэ тапшырмышды ки, бир-бир
фәһләлэри чагырсын илтизам алсын. Чәк-чөврү көрүб
мән дэ рашот алдым. Кедирлим ки, гәһилдән гызы
раст кәлдим. Яхшы ки, раст кәлдим.

Таһирзәдә онун Бакыда галыб иш ахтармасынн
тәклиф этсэ дэ Бәндагы разы олмалы.

— Илтифатыныз артыг олсун, Мирзә дадан. Чох-
данды эвдән айрылмышам, амам тәкли. Гыз да чыхыб
кәләндән сонра язығын сәбри түкәниб йөгини. Өзүм-дә
безмишәм, келәчәйәм.

— Кедәрән орада нэ олар нэ олмаз. Гал, бура-
ларда иш тапарсан.

— Гызы көтүрүм кедим, дейирэм.

— Энтигэни дэ, Шэфигэ ханымын янына апарарам. Оуну гыз мөктөби вар. Начы Зейналабдиндөн илтимас элэр, буну да гэбул элэрлэр.

Бэндалы чарыгынын багыны бэркидэрэк, санки бу саат йола чыхан мүсафирлэр кими данышды:

— Сиз сэлэмэт галын, биз дэ кедэк о касыб комамызы үч-дөрд айлыг айрылыгдан сонра бир зиярот элийэк. Дост вар, дүшмөн вар. Гой билсинлэр ки, Бэндалы эсир-есир олан дейил, мэгам кэлэндэ өзүңү горуумагы башарандыр. Анам да тэк галыб. Көрөр бир тэсэлли тапар!

— Ахы кедиб, нэ эдэчэксэн?

— Мирээ дадаш мэнэ нэ вар. Мэн иш адамыям. Япышачагам о хышын элчэйиндэн, аг зэмнини гарал-дачагам, үстүндөн дэ алдым дөйөчэйөм. Башымын үстүндө улдузлу көйү, аягымын алтында шум торпагы көрөндө, гушларын сас-сөсө вердийини эшидөндө, һаһа бурдан, һачы Рәсул кими намөрдлөрдөн узаг олан-дэ элэ билирэм анадан гезэ олмушам. Доғрусу, Мирээ дадаш, гөрибсөмишөм. Эв-эшийн үрэйим истэйир. Лап бу саат бир гуш олуб учмаг истэйирөм. Гала билмөйөчөйөм. Гызын охумагы да һэлэ ки, галсын. һачы кими сөлөмкарларын миннэтиндэнсө, анасынын янында оту-рар, нечэ ки, мөн варам, бир тикэ чөрөк тапар. Бизэ нэ ярашыр охумаг...

Һэмни күн Бэндалы Шамаһы мейданына кэлди. Арабачыларын бирилэ данышыб сөһөр тездөн йола чыхды.

Гызы Бакыя кедөндөн сонра Мәсмэ һәм севинмиши, һәм гүссөләнмишиди.

Севинмишиди она көрө ки, инди о да бәзилэри кими даныша билэчөкди:

— Бизим ушаг да ушголда охуюр.

— Бизим ушаг нечэ айды дэрс далынча кедиб.

— Ушголдан кағыз кэлиб...

О да истэйирди өвлэдэ үчүн, неч олмаса ахырынчы өвлэдэ үчүн фәхр элэсин. Доғрудур, шөһөрдэ ушаг охутмаг, хэрчинини өһдэсиндөн кэлмәк онун һүнәри дейилди, белэ бир идди, неч онун охусуна да кирмээ-

ди. Амма бунлары сорушан кимди. Элэ дейчөклөр Мәсмэнин гызы охумагдады. Бу да она бәсди. «Аллаһ һачы Рәсулун иманыны камил элэсин. Мүсүрманын гейрәтини чөкөнди. О, апармаса Энтигэ пара, дэрс һара!..»

Бир күн файтончу Әһмэд Мәсмэни чайлагда, палас юян ердэ көрүб мушдулуглады:

— Мәсмэ хала көзүн айдын олсун, гызын гиямәтди.

Мәсмэ гызынын адыны эшидиб судан чыхды, элләриндөн су дама-дама яшмагыны агзына чөкиб яхына кэлди:

— Хейир хәбәр оласан ай оғул, Энтигэдән нэ вар, нэ йох?

— Билдийим одур ки, машаллаһ кәклик кими гаггылдайыр.

— Баша дүшмәдим.

Әһмэд сәсини учалтды:

— Энтигэ чох яхшы охуюр, өзүм көрдүм, яхшы охуюр!

— Чох сағ ол ай оғул, көзүн ишыхлы, дилин кәсәр-ли олсун, һарда көрдүн?

— һачынын янында көрдүм, Бакыда!

— һачы охудур?

— Бәли, һачы охудур, гыз да машаллаһ, охуюр.

— Ахы дейирләр бизим Мирээ Әлэкбәр дадаш да орада ушаг охудур. Көрәсэн бизим ушаға нечэ, дэрс верир я йох!

— Мирээ Әлэкбәр Балаханыда олур, онун ери шөһөрдөн узагды. Энтигэ лап шөһөрдэ, һачынын өз янын ладыр.

— Аллаһ ондан разы олсун, аллаһ... сәнэ бир сифаришдөн заддан... гызын сөзү-сову?

— Хейр, бир сөз демәди.

— Йәгин утаныб, анасы өлмүш.

— Йох, сөзү олса дейәрди.

— Гадан алым, орая кедэчөксэнми?

— һэлэ ки, бурадаям. Чай дашыб, файтонуму да ремонта вермишөм.

— Кетсән бир һалыны соруш, дейнән анавун үрәйн бир тикәди. Бир парча кағызга нэ кэлиб. Өзү дэ дейчән Бэндалыны эли чатса бир сорахлашсын. Бәлкә

көрө билди. Анасы өлмүшүн Энтигэдэн хэбэри йохду. Гыз сонра кетди. Һә, галаң алым, Бондалынын сөзүнү яддан чыхартма! Һәл-Һәлбәт!

Доғрудур, Әһмәд сифариш апармага сөз вермәди. Анчағ Мәсмә арвад өз алаһинда сифаришиндән дәрин бир йүңкүллүк вә раһатлығ дуйду. Энтигәнин «маш-алаһ охумағы» хэбэри аная бир севинч олдуса, гызына этдйин сифариш икй севинч. Бондалынын бачысы илә, букүн олмаса да сабаһ, данышмағ әһтималы даһа айры бир севинч олду.

Мәсмә арвад инди һәр күн оғлуна, әзиз баласыны көзләйирди. Бондалы һәмншә әвә кәләндә бир шәнлик, хошлуғ кәтирәрди. О, һәрдән «нәһләванлығына» салар, салам әвәзинә анасыны чәлд гучағына алыб һәйәтдә чөвлән вурарды:

— Сәнин ки, чапын буду, даһа нә артыг-әскик данышырсаң!

Мәсмә гонум-гоншудан, яшынын бу вахтында йүңкүллүк әләмәйиндән утаныр, оғлуна ғышгырырды:

— Әдә бәсдир, үрәк-көбәйим ғырылды. Бурах маһни, башым кичәлләнди, бурах! Күштә тутмамысан ки, мәннән, бәсиндир!

Бә'зән дә Бондалы кәлән кимн ичәри кирәр, чул кимн һалсыз дүшәрди.

Мәсмә биләрди ки, оғлу йорулмуш я нә «дейинтиси» олмушса һирсләмишидир. Су кәтириб Бондалынын аяғларыны юмағ истәйәндә, оғлан ачығланар, күзәни алыб һәйәтә чыхарды. Бондалы кәләндә, нәсә әв-әшик дә бир чүр олу, адамын үзүнә күлүр, дашдивар да дилә кәлир, дейәсән әркән оғлан илә зарафатлашырды...

Нә исә Мәсмәнин еканә, әзиз оғлу һаггында ширин хәтирәләрн түкәнмәз иди. Бәлкә дә ону яшадан, икн ушағын айрылығ фикрини унутдуран да әлә булар иди... «Аз галыб, сағлығ олса бу күн-сабаһ ушағ кәләчәк!»

Дейәсән гадынын үрәйинә даммышды ки, «кағыз, хәбәр» көндәрмәмәйиндән, көрүнүр тез кәләчәк! «Нә билим. Бәлкә анасы өлмүшүн чибн бәшдур. Фикир әлийәчәк кедим-кетмәйим! Геһрәттинә ашан гурбан ай бала!..»

«...Бондалы мәрифәтли, Бондалы гаһачағлы оғланды. Муздур олса да аға хасийәти вәр иди. Сәф-рлән гаһыдаһа һеч әли бош олмас. Бир алма, бир көкә дә олса, кәрәк әлиндә кәтирсин... Һәгин инди дәрәмәди, кәлири олмуяб, бечара хәчәләт чәкир. Кәлмәк истәмир. Бир иш таныб хәрчлик газанмағ, сонра бу тәрәф-ләрә дөһмәк истәйир. Ай фәләк, чархын чеврилсин, яғы яғ үстә төкән, йрманы яван гоян фәләк! Оғлуң өлмәсин языгсан...»

Мәсмә бу чүр хәяләтә бә'зән әлә чумурду өзүнүн дә хэбэри олмадан өз-өзүнә данышырды:

— Даһа демир ки, ана язығ һеч нә истәмир. Бир гаһымдан кирмәйини, гурбаны кәсидийим о гаһәти бир гучагламағы истәйир... һардасан ай бала, онуң-бунуң яһинда доланмағданса бир йордуна-ювана, апабачы яһына гаһытсана! Дәһсәңә бир вәтәнә:

Әзизим вәтән яхшыды.

Көһнәк кәтән яхшыды...

— А Мәсмә, кәңә ғызышыаб баяты дейирсән. Сәләм-әлейкүм!

Мәсмә юхудан айылмыш кимн дик атылды:

— Бисмиллаһ!

— Бисмиллаһ да, үстәлик бир аллаһ-әкбәр дә! Ери бир өзүнү сәһманә сал, чаршовуну бүрүн кәл, сөзүм вәр!

Ясавулуң гәһилдән кәлиши вә сөзү Мәсмәни санки еддинчи көйүн бир гатындан алыб ерә чырды, сәрникүн әләди. Гадын әлә тутулду ки, бир хейли динмәз даянды. һандан-һана чарғатынын учуну агзына алыб әли илә астаная сөйкәнди:

— Нә сөзүн вәр де, чаршов нә дәрдинә галыб сәнини! Нә белә ярах-ясағнан арвад хейлағынын үстүнә кәлмисән, Гәнбәр! Нә сөзүн вәр!

Ясавул өзүнү сылдырмады:

— Бондалынын далынча кәлмишәм. Биздән истәйирләр ону, һардалы?

— Бондалы сизни кимн һәрәмиләрни әлиндән кәтмәдими! Мән сиздән сорушмағ әвәзинә сиз мәндән сорушурсунуз.

— Арвад, өзүнү авамлыға гойма, Бондалы нечә айды келиб, һардалы, ерини де!

— Кедиб, кетдийиди, мэн үзүнү көрмөмишэм. Йолуну көзлэйирэм. Нэ вар, йохса кенэ ушағын үстүнэ ифтира дүздэлдирсиз?

— Нечэ йэ'ни, эвэ калмэйиб? Алэми гарышдырыб бэс харда гачыб кизлэниб.

— Нийэ гачыр, мэним оглум касыбкарлыгдан савий харда олачаг. Фэйлэ бабады!

— Сэнин көзүндэ элэди, чаматдан сорушанда билэрсэн! Элэ ушаг догмусан ки, динч отура! Эв-эшинини гоюб көрсэн хансы гапыларда күллэниб ки, халга да бир этэк зиян вуруб!

— Күллэниб дэ өзүнсэн, зиянкар да. Мэним оглум күл кими ушагдыр, бир гарышганын да аягыны басмаз. Нэ сарсахлайырсаң!

— Ай арвад, бизи элэ салма. Куя сэнин хэбэрин йохду? Куя диван адамларынын ону ахтардыгыны сэн билмирсэн?

— Билэнини атасына лэ'нэт! Дивана о нэ элэйиб ки, ахтарырлар, ай диванын тахты табута дөнсүн!

Гэнбэр чидди данышмаг истэди:

— Нэ элэдийини она дейрлэр. Сэн дэ мэни хам көрмэ, оглун хардады ерини де, йохса бу саат эв-эшийин ахтарылачаг!

— Бэндалы өлүб ки, онун эв-эшийин ахтарылсын?... Ә, экәпэр, утанмырсан кишисиз эвэ аяг басырсан, ай арваддан эскик. Биз мүсүрманыг ахы, нийэ ганмырсан? Ганына булашдырым сэни бу саат?!

Бэндалынын сэни хэйэтдэ бөйүк нэчат хэбэри, бир муштулуг кими сэслэнди.

Бэндалы кечиб ики элли анасынын чалмалы башындан тутуб алнындан өпөндэ гадын дэһшэтли вэ накаһани бир сөслэ «оглум! Сэсинэ гурбан!» дейиб өзүндөн кетди.

Гардашыны ясавул габағында, вурушмаг гэсдиндэ көрөндэ Энтигэнин көзлэри бөйүдү, ваһимэдэн ғышыгырыб напэ ярпағы кими эсди. Бир эли илэ анасынын башыны дизи үстэ алан Бэндалы о бири эли илэ Энтигэни багына басыб мейрибан диндирир, тэсэлли ве-рирди.

— Горхма, бачым, рэдд олуб кедэчэк, горхма, өз эвимиздэйик. Анамын да үрэйи севиңчдэн хараб олуб,

һеч фикир элэмэ. Бу саат аяга дурачаг, нэ аглайыр-сан, сакит ол! Су кэтир, отур апанын аягларыны ов, өзүнэ кэлсин! Отур! Отур!

Энтигэ «огру кэлиб эвимизэ, огру кэлиб!» дейэ икисэлли көзлэрини тутуб һөнкүр-һөнкүр аглайырды. О, башыны юхары галдырмаг истэмирди. Огру һагтын-дакы горхунч ушаг тэсөввүрлэри чапланыб дурмушду.

Һэйэтдэ ары пэтэйи сахлаан Мэсмэ бир сөһэр ду-руб пэтэклэрини ерини бош көрмүшүдү. Кечэ огру он-лары чийиннэ алыб узаглара, Дашлы дэрэйэ апармыш, балыны көтүрмэк үчүн ерэ чырпымышды. О сөһэр неча олмушдуса Энтигэ дэ тездэн оянымышды. Анасынын үчуг пэтэк ерлэринэ неча бахдыгыны, лэ'нэт охудугуну һеч бир заман унутмазды. Ювадан араланыб ток галан арылар боғуг сэслэ һэйэтдэ човлан вуруб пэтэйи ах-тарырдылар. Яш кэсэклэрин үстүнэ гонур, пешман олуб тез галхырдылар. Онларын сэсиндэки гүссэни Энтигэ дуюр, синэсиндэн союг һэсрэт вэ тэссүф ке-чирди.

Инди Энтигэ һэмни огруну көзү илэ көрүрдү. һэ-мин бу Гэнбэр ясавул одур! «Эвлэри, пэтэклэри, тей-лэлэри дағыда-дағыда кэлиб бизим эвэ чыхан огру будур. Ким көмэк олачаг, ким ону говуб апарачаг!..»

Ики күн сонра «Каспц» гэзетиндэ балача бир хэбэр чап олунмушду:

«Бэдэфкар һэбс олунду: Шамахы сакнин Бэндалы Кэрим оглу кечэлэрдэ «Исламиййэ» ресторанында шулуғлуг салыб асайини-үмүмиййэни бэрһэм этмиш,¹ ресторан саһибинэ 100 маната гэдэр зиян вурандан сонра фэрар эдиб нэзэрдэн напэдид олмушду.² Гэза приставы мээкур бэдэфкары дордэст эдиб һэбсэ ал-мышдыр».

Таһирзэдэ бу хэбэри охуяң кими фикрэ кетди:

Сэг сэлэмхор, сол пристав, ган соран дөрт бир тараф. Эй язы миллиэт, олурсан тира-баранэ һэдэф!

1 Поэмунь
2 Кизлэнишиди.

АЛТЫНЧЫ ФЭСИЛ

ЧЭМИЙИЭТИ-ХЕЙРИЙИЭДЭ

Азан, килсэ зэнки, саат сәси
бири-бирини тәгиб эдир. Һә-
рәси бир яна чыгырылды.

Мирзә Чәлилләһи иштиби

арсунканын курултусу чөрәкхананы ба-
шына алмышды. Күрәйә од пүскүрән
хранта яхынлашмаг чәтин иди. Күрәнни
дашлары пул кими гызармыш, диварлары говрулурду.
Алнында тәр дамалары сечилән Мәшәди Һүсейн голу
чирмәкли, дөшү өндүклү, хәмирхашадан күрәханая ке-
чир, даянмадан керн ганыдырды. Күман этмәк оларды
ки, күрә габагында даянмагдан, курултуя гулаг ас-
магдан хошу кәлир, атәшпәрәст кими ода тамаша
эләмәк истәйир.

— Гоччагымсан, ход вер даш гызсын, бүкүн вачиб
ер вар, келәчәйәм. Бир аз тез гуртарар! Чүмә ахша-
мыдыр.

Ярым саат әввәл Мәшәди Һүсейн шакирдинә белә
тапшырыг вермишиди.

Бәндалы, устасынын хәнишинә тез вә дүрүст эмәт
эләмәк үчүн әлдән-аягдан кедир, күрә габагында фыр-
фыр фырланырды. О, һеч вахт устасынын бир сөзүңү
мки эләмәзди; хүсусән дә ииди. «Уста тәләсир ахыр,
енә көрәсән нә данышыг вар!»

Бәндалы Мәшәди Һүсейни чох истәйир, чох да һәр-
мәт гоюрду. Она элә кәлирди ки, өмрүндә, индийәчән
бу гәдәр хошуна кәлән адам көрмәмишдир: нә кәндә,
нә шәһәрдә, нә гочалар, нә чаванлар, нә агалар, нә
фәһләләр ичиндә.

«Яхшы адамды!»

Бәндалы бу сөзү һей тәкряр әдирди. Достун да
янында, дүшмәнни дә янында дейирди. Мәшәди Һүсейн
нә үчүн Бәндаляя белә хош кәлмиши?

Бу суала, Бәндалынын өзү дә бирдән-бирә чаваб
верә билмәзди. Дейә билмәзди устасы нийә она белә
хош кәлиб. Бәлкә она көрә ки, ағыр күндә Бәндаляя
иш вә далданачаг вериб. Бәлкә она көрә ки, Бәнда-
ляя—гара фәһләйә күлдән ағыр сөз демир. Бәлкә үрә-
йи юхадыр, бәлкә мөһрибандыр, гейрәт чәкәндир. Бәл-
кә дә она көрә ки, Мәшәди Һүсейн «әслән» яхшы адам-
дыр. Бунилрын һансыдыр? Бәлкә дә һамысыдыр...

«Әслән» яхшы адам дейәндә Бәндалы устасынын
әсл нәчабәтини, нәслини я затыны-сүдүнү демирди.
Чүнки бу чәһәтләрдән онун бир хәбәри йох иди, ола дә
билмәзди. О, устаны бурада, хәмирханада бир шатыр
оларат танымышды.

Даһа Мәшәди Һүсейнин һарадан кәлдийини, ким-
ләрдән олдуғуну билмирди.

Белә бир шей ону марагландырмырды да.

«Шәр' заһирә һөкм элийәр!» Анасынын һачан, нә
мүнәсибәтлә исә дедийн бу сөз Бәндалынын ядында
иди. Ашкар көрүр, инанырды ки, уста «аллаһ адамы»-
дыр. Йә'ни яхшы адамдыр. Фәһләйә хор бахмыр.
Онулла габаг-габага отуруб он-он беш илин үрәк досту
кими ширинчә сөһбәт эләйир. Онун сөзүнә диггәтлә
гулаг асыр, чаваб верир, күлүр, тәсдиг вә изаһ эдир.
Онулла «ушаг кими» зарафатлашыр, сүфрәйә отурур,
бир табага әл узадыр, онсуз бир тикә кәсмир. Сәһәр-
ахшам әһвалыны сорушур.

Хүләсә шәһәрдә раст кәлдийн биринчи кәшкдир
ки, Бәндалыны «адам» еринә гоюр, онулла һәтта бә'ән
ишләрдә һәрдән мәсләһәтләшир дә!

Мәшәди Һүсейн саһил чөрәкханаларында, мәшһүр
уста, чамаат арасында беш кишинин бири, савад са-
һибн, гәзет-журнал охуян, «дүнянын ишләрини билән»,

Һәмкар фәһлеләр арасында сөзү кечән бир адам олса да дүниәни шәкирдә, кәнд ушағы, чобан Бәндалы илә лап ата-онул кимн дейиб-данышыр, арына да кәлмир.

Бәндаляя һәр шейдан чох гәрибә вә һәм дә хош кәләп бу иди. Буна көрә Бәндалы онун барәсиндә һәмнишә, һәр ердә, ағыз долусу данышыр, әсл «аллаһ адамы» кимн она дуа охуялды. Бәндалы устасынын йолунда өлүмә кетмәйә һазыр иди. Чох арзулайырды бир сәбәб, бир вәсилә дүшсүн ки, устасына гуллау, яхшылыг эләмәйә мәгам кәлсин. Амма һәсә, һәдәсә элә мәгам кәлмирди. Әксинә, һәмнишә устасы она яхшылыг эләйирди. Бәндалы да чох хәчаләт чәкирди. «Көйнәк-көйнәк әт төкүрдү». Кечиб ююлмаг истәйәндә Бәндалы су кәтирди, устасы разы олмурду. Папирос алмаг үчүн өзү кедирди, тахтын үстүнү өзү сүпүрүрдү. Бәзән нефти дә өзү алыб кәтирир, төкүр, күрәни дә өзү яндырылды. Бәндалы дура-дура һәр хырда ишә уста өзү кедирди. Әввәлчә Бәндалы күман этмишди ки, устасы она әтибар эләмир. «Дагыдар, башармаз» дейир. Сонра көрдү ки, йох, Мәшәди һүсейин лап гәрибә адамдыр. Шакирдинә элә һәрмәт гоюр, дейәрсән чобан йох, бәй баласыдыр. Бәндалы устанын мәнзилинә кедәркән нефт габыны көтүрмәк истәйәндә Мәшәди һүсейин мане олурду:

— Огул, һалә о гәдәр гочалмамышам, ишиндә ол, өзүм апарарам!

Мәшәди һүсейин «вачиб ер вар, кедәчәйәм» дейәндә Бәндалы билди ки, уста мәчлисләрә, көрәсән һанкы гәзәтчиләр, тачирбашыларла дейишмәйә кедәчәк.

Устасынын «гәрибәлийн» бу иди ки, Бәндалы бәлә адам көрмәмишди, она көрә дә тәәччүб эдирди. Ахы Мәшәди һүсейин касыб кәндли кәләси илә иһийә дидизә отурсун? Иһийә она салам версин, сәһәр-ахшам иһийә онун кейфини сорушсун! Бәндалыдан она бир гәпик хейир йох, зияндан савап! Гоһуму дейил, әграбасы дейил, бир шейн дейил. Кәләп күнүн сабаһи әвиндән сәһманлыча бир йорған кәтиртди, пулсуз-парасыз бир чүт нимдаш «батинка» верди. Неч нимдан да демәк олмас. Беш-он күн я кейялиб я йох! Неч «хөзейин»дән сорушмамыш ону чөрәкчиханая бурахды. Тахт үстүндә ер верди. Һәр сәһәр-ахшам да кей-

фини сорушур, гейдинә галыр ки: «Нечәди, хәмиркирлик сәнә агыр дейил? Йорғунлугун оландә де, утанма!»

Бир сирр иди. Бәндалы бу барәдә чох дүшүнмүш вә белә йөзмүшдү ки, «уста аллаһ адамыды. Билир ки, касыба көмәк эләмәк савабды».

Бир тәрәфдән дә о, көрүрдү ки, саваб сәһбәти дә дейил. Мәшәди һүсейин һанда бир шәриәтмәдар ахунлар илә диқ-диқ дейишир, онлара «мүфтәхор» дейир. Неч күнаһдан горхуб, чәкинимир, чох моллаларын сөзүнү лага гоюр. «Йох, уста саваб ахтаран адама охшамыр. Нәсә айры бир мөгәд вар. Йохса, белә меһрибанлыг олмас ки, бу кишидә көрүрәм!»

Бүтүн бунларын сәбәби Бәндаляя бир «сирр» кимн кизли, гапалы иди.

Чүнки о, хәялына кәтирә билмәзди ки, устасындан көрдүйү рәфтар, мәһз ади, тәбиц, инсани рәфтардыр. Элә белә дә олмалыдыр.

Бәндалы чаван олса да чох «яшамышды», чох көрүмүшдү. Нә кәндә, рәнчбәрликдә, нә дә һәр ил гыш вахты фәһләлийә кетдийи ерләрдә Мәшәди һүсейин кимсинә раст кәлмәмишди. Һансы гара иш галмышды ки, Бәндалы япышмасын. Нечә мәртәбәли дамлар үстүнә ведрә-ведрә гыр дашымышды. Һәйәтдә дә, кәһризләрдә дә гуя газмыш, палчыг дашымышды, көрпич кәсмиш, бичини бичмиш, араба сүрмүш, балыг тутан гайыгларда авар чәкмишди. Сон вахтларда, Таһирзәдәнин вәситәсилә кирдийи ишдә исә Мәшәди һүсейини шакирди олмуш, чөрәкчиханадә бәнд олуб галмышды. Мәшәди һүсейин онун кәндә чох мейл этдийини һисс эдәндә зарафат илә үзүнә вурурду:

— Адын Бәндалыдыр, өзүн бир пешәдә бәнд олмалысан!

Бәндалы хәялына кәтирә билмәзди ки, адам адама әвәзсиз, пулсуз бир хейир иш көрә. Бәндалынын заманында алым-сатым һәр шейн һакими иди. Инсан өзү дә, салам-кәлам да базар малы кимн алыныб-сатылдырды. Бәндалы устасындан көрдүйү бу хош рәфтары гаршы өзүнүн борчлу олдугуну, һәмнишәлик, мүтләг борчлу олдугуну йәгнн этмишди. Анчаг бу борчун нә мингдарыны, нә дә өдәниш вахтыны вә йолуну билмирди. Бир ону билирди ки, һәр доғигә Мәшәди һүсейин

шадэт, белэ шүчаэт, Эңчүмөн белэ кэлди, азадихах
элэ кетди, филан, беймэдан!..

Чаным, бир адам ки, өз догма юрдуна шулуخلуг
сала, гардашы гардаша гырдыра, ганы су еринэ ахы
сала, буна сөн Шүмр, Иби-Зияд демөкдөн, Ибни-Милчөм
демөкдөн башлайырсан агыз долусу тариф-гәсидэ
демөйө. Башлайырсан она һәлә и'анэ йыгмага. Бир
баша дүшмүрсөн ки, ай бәдбәхт оғлу, сөн исламын
белини сындырырсан. Ришәсинэ балта чалырсан! Сөн
дүняда шир-хуршид һөкүмәтинни, гилбейи-аләм һөкү-
мәтинни көлкәсини ғылынчлайырсан ахы!

Дава ғызышыб, йоллар бағланыб, кәлән-келәнни
аягы кәсилиб, шулуخلуг дүшүб, нә тачирин дәрәмәди,
нә мүлкәдарын тонгаһы галыб. Чамаат башынын һа-
йында. Үләма мәсчидләрдә гара чамаата нәсиһәт
дейиб һидайәт эләмәкдә. Әвамүниас бешачылан көтү-
рүб шаһпәрәстләрин үзүнә ағ олмагда, филан, беймә-
дан!..

Газет буну язмаг, чарә демәк әвәзинә фитнә яйыр,
орталыга салыр. һөкүмәти рәийәтдән, рәийәти пад-
шаһдан чәкиндирир. Көрәрсиз, ә'лаһәзрәт императору
биз мүсүрманлардан рәинчидә салачаглар. Бешинчи
илин пундуну тәзәләмәсәләр, базар-дүканы бағламаса-
лар әл чәкмәйәчәкләр. Бу әли гәләмлиләр гоймуячаг
халг касыблыгыны эләсин. Аллаһ-тәала гуранда яхшы
бүюруб. Говмәзәзалими лап әлэ бунлар, газет-мазет
изанлардыр! Өзкә ерә нийә кедирсән. Лап бунлардыр
говмәзәзалими!

— һачы аға, Сәттар хана ийнд дейән бир бизим
газетләр дейил, буну бүтүн дүня дейир.

— Дүнядан бизим нә хәбәримиз вар?

— Кәлир, телеграф кәлир, гәзет кәлир. Сәттар хан
тәк өз халгы үчүн бир иш көрмүр, гәдрини билән
олса...

Һачы Рәсул Мәшәди Һүсейини үзүнә әйри-әйри
бахды вә ришхәнд илә деди:

— Догру дейирсән, дүнянын һәр ериндә һәмшәри
вар. Амма һәмшәри дүня демөк дейил. Һәмшәринин
өз пәшәси вар: гой кәтсин йүкүнү дашысын, кәрпичини
кәссин, кәһризини гәтсин. Даһа башындан екә мәт-
ләбләрә, дүня ишләринә гарышмасын!..

— Һәмшәринин бири Сәттар хандыр, һачы аға, дүня
ишләринә гарышыр, аллаһ өмүр версин, һәлә ки, пис
дә гарышмыр.

— Көрәсән кинин фе'лине уюб, беш-он шаһы гара
пул алыб, Тәбризи бир-биринә вуруб.

— Пул һәрисн тачир-түччар олар. Сәттар хан мү-
чәһиддир, атан-вуран адамдыр. Пул көзүнә көрүк-
мәз.

— Бәс бу һай-күй нә үчүндүр?

— Сиз буну биләмәиш дейилсиниз һачы аға! Мәч-
лисләрин башында әйләширсиниз!

Һачы Рәсул, мүштәрсиндән даһа агыр сөз әшит-
мәмәк үчүн әлиндәки гәзети хышмалайыб овчунда
сыхды, пиштахтанын алтына, көмүрлүйә атды, үзүнү
күчәйә тәрәф чевириб әлини чибинә гойду, динмәз-
сөйләмәз даянмагдан башга бир әлачы галмады.

Мәшәди Һүсейн данышыглардан, гәзетләрдән би-
лирди ки, «Чәмийәти-хейрийә» йыгынчагында мәш-
рутәчиләрә, Сәттар хана көмәк мөсәләсинә бахылачаг.
Орая моллалардан, шәһәрин баш биләнләриндән дә
чох адам, мүмкүндүр ки, рәсми һөкүмәт нүмайәндә-
ләри дә кәләчәк. Она көрә тәләсир, мәчлисин әввә-
линдән орада олмаг истәйирди.

Мәшәди Һүсейн Исмаилийә бинасына чатанда
Һачынын Ага Мир Кәрим ахунд илә баһәм ичәри кир-
дийини, онлары кәтирән файтонун исә чәкилиб кәнар
күчәдә көзләдийини көрдү. Чәмийәт биринчи мәртә-
бәдә, пәнчәрәлери һәйәтә бахан киник залда топлан-
мышды. Адам чох иди. Чоху да, йәгин ки, союг олау-
гуна көрә, папаглы отурмушду. Көзләр габаг тәрәфә,
үстү көй маһуд илә өртүлү столун далында отуран-
лара диклимишди. Мәшәди Һүсейн ичәри кечиб күр-
сүйә тәзәчә янашмышды ки, гапыны өртдүләр. Аяг
үстүндә даянайлар тез кечиб отурдулар.

Чәмийәт ә'засындан бири, орта яшлы, учабой,
гәнүмәнд, әтли сифәт, чешмәкли, гара архалыглы, зәп-
чирли саатыны чыхарыб овчунда тутан бир киши аяга
дуруб кәләнләрә гушбахышы нәзәр саландан сонра
букүнкү мәчлисин мәрәмыни деди:

— Ағалар, чәмийәт сизә она көрә эһмәт вериб
ки, вачиб бир мәсәләни мәсләһәт, мәшвәрәтә гойсун.

Мэтбуатдан, телеграфлардан вэ хүсуси ирсал-мәрсулдан белә мә'лум олур ки, бу саат Аразын о тайында, сөрһәддән кәнарда, йә'ни Тәбриздә дава башланыб, гардаш гардашы ғырыр. Шейтан вәсвәсәси бир дәрәчәйә чатыб ки, күчәләр сәнкәр олуб, шаһ гошунлары илә мәшрутәпәрәст чамаат арасында нәинки атышма, һәтта бомба, янғын, талан-флан һәддини ашыб. Биз Гафгаз мүсәлманлары бу мүсибәтин фәчи' мәнзәрәсинә бир шаһид кими баха билмәрик. Бизи бу дилсуз фәчиә хейли мүкәддәр әдиб вә эдир. Тәбриз әһалисинә, дин гардашларымыза, һәрбзәдә, фәләкзәдәләрә гардаш көмәйи лазымдыр. Шәһәримизин баш биләнтәринин мәсләһәти беләдир. Ианә лазымдыр. Бу бизим дин вә ыгчдан борчумуздыр. Инсаныйәт борчумуздыр. Бәғәдри-гүввә! Юрдсуз, ғышын күнүндә ач-ялавач чәлләрә дүшән. Мәһәммәд Әли шаһ залымын, һачы Сәмәд ханын әлине әсир дүшән, Рәһим хан атлысынын аягы алтында галан бинәваларын аһ-наләси, фәрядә асиманә бүләнд олуб. Чәмаәт! Биз инсани вә ислами вәзифәмиз мөвчибинчә, бәғәдри-гүввә онлара биләтә'хир нанә верә биләрик. Онлар бизим дин вә милләт гардашларымыздыр. Биздән савай имдад үмидләри йохдур!

Оңу да чәнабларын нәзәринә етирмәк хәйишиндә йәм ки, бу иши бизим һәмвәтәниләримиз Тифлис чәмааты, Ираван, күрчү вә эрмәни дәстларымыз, Теймурхан Шура, Петровски, Владигавгаз вә гебри ерләрин әһалиси дә башлайыблар, һәтта Тәбриз фәдаиләринә Мисирдән, һинддән, бу яндан Русиядан, Румдан, Болгардан көмәк сәдасы кәлир.

Кими дил илә, кими пүл илә, кими фел', әмәл илә. Көмәк көмәкдир: я мадди олсун я мә'нәви олсун.

Мәгсудумуз будур ки, чәм олан мәбләги һиләли-әһмәр чәмийәти вәситәсилә фәләкзәдәләрә чатдыраг. Бу иш дә һәвалә олунуб Хейрийә үзвәлариндән флан, флан чәнаблара ки, мәчлисә тәширф кәтирибләр. Бу мәсәлә барәсиндә, чәнаблардан, исбати-вичуд буюранлардан тәвәггә олунур, буюрсунлар, адлары да бәрвәчһи-ати! гейд олунсун. Күманымыз вар ки, һәзәрәт

1 Гафгаз илә.

мүзайигә этмәзләр, бәғәдри-гүввә! Бәли, бәғәдри-гүввә Шәһид дейиб:

Барки сәбзәст төһфәйн-дәрвиш!
Чә кәнд бинәва, һәмин дарәд!

Һәр кәс иттидарына, мүмкүнәтына кәрә!

Сәдрин сөзүндән сонра мәчлисә мә'налы, ани бир сүкүт чөкдү. Әйләшәнләрдән бир нечәси габага кечмәк үчүн явашча аяга дуранда газынын, Мир Мәһәммәд ахундун сәси эшиндилди. Газы бир әлини әбасынын алтында кизләтдийи һалда, о бири әлиндә тутдугу бир гәзети күрсү үстүнә гойду вә сөзә башлады.

— Чәмаат, һәзәрәт! Әл ан вахт хейл киран вә һәмунәсибдир. Шәһри мәһәртәмил-һәрәм! Сейлүшүһәданын шәһадәтә етдийи мүсибәтамыз күнләр. Чәми әләми-ислам сәрәсәр матәм ичиндә. Дағлар, дашлар дә ган ағлайыр. Кәрбәлә мүсибәти бизим һаһмышыны гәлбин чәриһәләр әдибдир. Белә бир әйямда әлбәттә, Тәбриз һәвадисаты чох чү'н бир мәнзиләдә галыр. Бәндә бунлар мәнзурум дейил. Бәгейри ки, мәсәләни даһа мәс'ул бир чәһәти. Биз Гафгаз мүсәлманлары ки, Императури-ә'зәмләрә мүти, садиг рәһийәтләрик вә худаваһид-әләм адил падшаһымызы ерни-көйүн бәлиһ тындан² мәһфуз буюрсун иншаллаһ!..

Залдан «амин» сәси кәлди. Ахунд бир аз да сәсини учалтды, сөзүнә давам етди:

— Императури-ә'зәм нечә ки, Иран шаһәншаһи вәлатәбарини хәйишмәндлийи мөвчибинчә Тәбриздәки шулухлуғу бәрһәм әләмәйә дәрәнд әдиб. Императур һәзәрәтләринин формани-һүмаюнунун мәгсәди-алиси будур ки, Иран һөкүмәтинә вә о мәмләкәтин бәдбәхтлигә дүшән бичарә чәмаатына мүваһинәт буюрсунлар ки, бәлкә тезлик илә о мәмләкәтдә асайыш бәрпа ола...

Белә олан сурәдә бизим Дәвләти-Русийә рәһийәти олан зәвати-кирамын ки, бә'зиләри бу мәтләби хәтирдән чыхардырлар вә тәәсүфф ки, бә'зиләри фәрди

1 Дәрвишин төһфәси бир яшыл арпағдыр
Языг иһләсин, олары олур!

2 Балаларындан.

вахид дейил, бәлкә чәм'и кәсирдир, бизни тәбриздәкиләрә мавһинәтимиз хүсуусида нә нөв сәһбәт мүмкүндүр вә нә төвр мүмкүндүр? Бәндә зайигә тапшырмагдә хейли тәрәддүдәйбәм, әтираф әтмәлийәм.

Ахундун ниггини гуртармаг үзрә олдуғуну һис эдән адамлар һәрәкәтә кәлдиләр. Санки бу саат һамы данышмаг я аяга галхыб мәчлисн тәрк әтмәк шийә-тиндә иди.

— Чәмаат ахунд ағанын фәрмайишнә дүрүст мүл-тәфит олун! Сизә язылыи, пул йығын дейән йохдур. Нә тәләсирсиз. Бурда айры, вачиб мәтләб вар, бир һуш-кушла әшидин, көрүн ахунд чәнаблары нә буюр-рурлар!

Сәдр мәчлисн сакит әтмәк истәйәндә Таһирзадә аяга галхыб хайиш эләди:

— Әрзим вар!

— Буюрун!

Таһирзадә сүр'әтли алдымларла габаға кечәндә һамы сусду; о, үзүнү әйләшәиләрә тутуб әввәлчә мү-лайим, сакит вә сонра кет-кедә учалан бир сәслә деди:

— Чәмаат, чәнаблар! Чәнаб газы, сағ олсун, чох ширин данышды, биз дә нечә ки, лазымдыр, әшпгдик. Сәттар хан барәсиндә буюрдулар, сөййиди-шүһәдә мү-сибәтиндән дә дедиләр. Буилар һамысы вачибдир, биз кәрәк дүрүст дәрк эләйк. Дәрк эләйк кәрәк Кәрбала мүсибәти нәдир, Тәбриз матәмкаһы нәдир. Биз мүсәл-манларын да букүнкү мәс'ул күндә тәклифи нәдир!

Мән истәйирәм әввәл һөрмәтли «Молла Нәсрәд-дин»ни Тифлисдән саламыны сизә етирәм, онун мәс-ләһәтини охуйм, сонра рүхсәт олса—Таһирзадә сәдрин үзүнә бахды—рүхсәт олса, бәндәйи-һәгирин дә бир-ики кәлмә сөзүнү дейәм. Әлбәт ки, рүхсәт олса!

Мәчлисдә үмүми марағы андыран бир һәрәкәт һисс олунду, сьралардан пычылыты кечди. Сәс кәлди:

— Буюрсунлар!

Таһирзадә голтуғундан чыхартдығы «Молла Нәс-рәддин»ни ачды, мәчлиснн сүкутуну вә чәркәләрлән өзүндә доғру йөнәлән кәркин нзәрләрү диггәтлә сү-зәндән сонра учадан охумаға башлады:

«Нечә ган ағламасын!

Букүн дә «Молла Нәсрәддин» чәми охучуларына вә әзчүмлә Бакы мүсәлманларына салам кәндәйир, Мәһәррәмлик мөвчинбичә онларын матәмләриннә шә-рик олур вә ибәдәтдә онлара әчр кәрәмәт олуишағыны аллаһ дәркаһындан хайиш эдир.

— Амин ярәббәл-әләмин!..»

Отуранлардан амин сәси кәлди.

Залдакылар арасында мараг вә тәрәччүб даһа да артмагдә иди. Билән йох иди, бу зәиф вүчүдлу адам доғрудан да «Молла Нәсрәддин»ни сөзүнү дейир, я өзүнүн журналдакы язысыны охуюр.

Доғрудур, чохлары бу журналы охуюр, мәзмунуна бәләд олурду. Амма инди, бу мәчлисдә бәлә бир зәру-рәт олачағыны күман әтмәздиләр. Бир дә ки, Таһирза-дәнин әлиндәки нүсхә тәзәчә чыхмыш, һәлә яйылма-мышды. Одур ки, һәр кәс әтрафына бахыб журнал ах-тарыр, дейилән сөзләри орадан охумаг истәйирди.

— Буну ким дейир?

Таһирзадә зала бахды, чаваб верди:

— Буну һөрмәтли әдибимиз Мирзә Чәлил, йә'ни «Молла Нәсрәддин» дейир. Әлбәт ки, биз дә үрәкдән шәрик олурун!

Залда бә'зиләри күтүб пыггылдадыларса да ахун-дун горхусундан хырп кәсдиләр. Таһирзадә чиддиййә-тини позмады. Сәсини даһа да учалтды, үзүнү кәһ зала, кәһ стол далында отуранлара тутуб журналы учадан вә бир гәдәр дә аһәнклә охуду:

«Бу күнләрдә Иранда истибдәд илә әдаләт бәрк чарпышыр. Бөйүк бир миллиәтин дини, һамусу, һүгүгу, вәтәни тәһлүкәдәдир. Көмәксизлик учундан ола биләр әдаләт тәрәф басылсын. О вахт миллионларча мәзлү-мун дад-фәряды букүнкүндән, Кәрбала бүсәтындан даһа артыг көйләрә галхацагдыр. Букүнкү күндә бир удум суя һәсрәт галыб чан верән балаларын, күчәләрә төкүлән ана-бачыларын һалы мин үч йүз ил әввәл бәш вермиш Кәрбала вагә'әсиндән ағыр олачагдыр.

Таһирзадә залы сүздү, әлини һавада ойиадыб сон сөзү тәкрар әтди:

— Бәли, ағыр олачагдыр!

Букүн Кәрбала мейданы—Азәрбайчандакы вәтәи-

пэрвэрлик мейданыдыр. Һәр кимин үрөйиндә бир чүз'и олса дин, намус, вәтән һисси варса оранын гейдинә галмалдыр. Ахыгмалы гайларымыз, эһсан этмәли пулларымыз, әрзагымыз варса, кәлини орая—үрәкләр парчалаһи Азәрбайчан матәмкаһына верәк! Заһан биздән буну истәйир. Букүн ән бөлүк ибадәт, ән биринчи дин вә вәтәнипэрвәрлик, ән биринчи ислам йәһүддә чаһад орая көмәк эләмәкдир!

Йохса Тифлисни, Бакынын күчәләриндә гышгырагышгыра синә вуруб, баш ярыб харичиләри өзүмүзә күлдүрмәк биз азәрбайчанлылар яраһан иш дейил. Нәзәримизи гәһрәман Тәбриз мүчәһидләринә чевирәк, мәшрутә фәданләринә сәс верәк! Вар олсун һүррийәт!

Залдан алгыш, курулту гопду. Сәсләр учалды:

— Һүррийәтә сәс верәк!

— Яһасын Сәттар хан ингилабы!

Сәдр дә, газы да аяға галхды. Һачы Рәсулун сәсә эшидилди:

— Бидин ламәзһәбләр!

— Вәтән ханнини данышмагына бир бах!

— Импературлугун чөрөйи көзүнү тутсун сәйяи!

Таһирзадә, о ящда, балача, сәбирли киши билнвәди, бирдән-бирә һарадан чыхартдыгы дөстә-дөстә журналлары әлүстү мәчлисә сәпәләди:

— Молла Нәсрәддин сизә салам көндәрир!

Чамаат журналлары көйдә тутур, Һачы Рәсул исә сәдрдән ичазәсиз күрсүйә чыхыб данышырды:

— Ай чамаат Молла Нәсрәддинни, о мөл'унун фитвасына инанмайын! О чохдан күрчүләрә сатылыб, о мүртәддир. Мүсәлманлыга һаггы йохдур. Ону һахчыванлылар өзләри сүркүн эләйибләр. Чәнаб Солтан Әбдүлһәмид, Хәлифәйи-Руийи-Зәмин о мөл'унун ганыны һәләл буюруб. Очун сөзләри күфрдир, газети мурдардыр, әл вурмайын! Очун шаһри дә өзүнүн тайы, бидин, ламәзһәбдир, алданмайын, яхшы таныйын. Бизи сәрдарын яһында биһөрмәт, русвай эләмәйин. Һачы Зәйналабдин чәнабларынын гулагына чатар, бу бәд-һәрәкәтләр биз мүсәлманлара, Дөвләти-Русийә рәий-йәтинә яраһмаз ахы, бәсдир! Биз Императур һәзрәт-ләринин садиг тәб'әләрйик ахы?

Мәшәди Һүсейи прәли ерийиб сәдрдән ичазә ик тәди:

— Ағалар мән нә хейрийә үзвүйәм, нә дә ихтияр сәһибийәм. Мән чөрәкчи бир фәһләйәм, нә олар, мәним дә ики кәлмә сөзүмә гулағ асмағ күнаһ олмаз ки, чәнаб сәдр рүхсәт вармы?

— Гой десни!

— Кечин габаға!

— Сөз фәһләһиндир!

Сәдр гәзәбләнди:

— Ай чаным, бурада фәһлә, хозейин сәһботи йохдур. Мәсләһәт мәчлисидир. Һәр кәсин сөзү вар десни, даһа артыг-әскик шейләр нәйә лазым!

Сәдр үзүнү Мәшәди Һүсейинә тәрәф тутду:

— Данышы, сөзүнүзү дейиң!

— Гой көрәк бу шатыр нә дейиң!

— Мән дә чәнаб Таһирзадәнин сөзләрини эшитдим.

О, бурда чох тәзә сөз деди. Дүз деди, әйри деди ону фәһм эләмәк мәним кимисинә, белә ганшырам, ағыр олар. Очун охудугу, дедийи нә иди, сиз өзүнүз яхшы эшитдиниз, мән дә эшитдим. Оча гарышмырам. Амма Таһирзадә чәнабларынын тәк бир сөзү олды. Лап ахырда олды. О сөзү ки, ахырда деди, өзү дә лап бәркдән деди: о айры сөздү. Очу эшидәндә элә бил мәним үрөйим дилә кәлди. Чүнки о сөз букүнү күндә биз мүсәлманларын, биз фәһләләрин лап өз сөздү. Биз Бақы фәһләләри сөзүмүзү чәнаб шаһрин сөзүнә гатыб үрәкдән дейирик:

— Вар олсун һүррийәт!

— Вар олсун милләт мүчәһидләри азадхаһ гәһрәманлар!

Мәшәди Һүсейи алгышлар алтында кечиб ериндә отурду. Һачы Рәсул каһ саға, каһ сола кечиб санки көзләнилән һәйчәна мане олмағ истәйирди. Папагыны сол әлиңә алыб сағ әлини, тәзәчә һәна яхдығы, шәһадәт бармағында ики үзүк парылдаян сағ әлини эләм кими көйә галдырды. Бәркдән гынгырды:

— Газы аға, вәтәндашлар! Белә олмаз! Бир сөзүмә йүлтәфит олун! Чамаат, бизим мәчлисими хейрийә мәчлисис адланыр. Бурада карәк набәча сөзләр олмасын. Бу һәди, гәзәтчинин, бу чөрәкчинин данышыгла-

ры лап хэталы данышыгларды. Кэрэк биз бу һэдянын чавабыны верок: нечэ йо'ни Соттар хан! Нэ мүчәһид-базлыгдыр. Булар һәмшәриләрни ара гарышдырма-сыдыр. Чаным биз гафгазлыыг, биз ә'лаһээрәт Императорун мүти рәһийәттик. Бизим артыг пулумуз олар, өз ишләримизә сәрф эдәрик. Нечэ ола биләр ки, ә'лаһээрәт гошун чәкиб Тәбриз иғтишашыны ятыртсын, биз дә бу яндан тәрки-әдәблик эдәк, о чүр наләйиг сөзләр данышаг! Чамаат бу һәрәкәтләр пунд заманындан, эрмәни-мүсәлман даваһындан галма бича һәрәкәтләрдир. Бизи дөвләт янында һәзәрдән салмаг истәйирләр, бизи хәяһәтә чәкмәк истәйирләр. Чамаат буллара, нийә бу фитнәләрә мейдан верирсиниз, нийә лә'һәт охумурсунуз? Хейрийә мәчлис һара, бу һара, чаным!

Залдан сәс кәлди:

— Ләһәт сәнә кор шейтан һа!

Күлүш эшидиләр:

— һачы аралыга фитнә салма, гой кет ишинә!

— Императора һөкәрчилик эләмәк истәйиңләр кетсин вағзала!

Көзләнилмәдән вәзийәт дәйишиди.

Һачы Рәсул севинчәк дурду, артист киһи санки ойнайырды. Ики элини көйә галхызыб нәһи исә ә'лаһ эдирди:

— һәзәрәт сәкит олу! һәзәрәт әйләшин, әйләшин ки, бу саат милләтнин атасы бура буюрур, милләтнин ишһавасы шәхсән өзү тәһриф кәтирир. Сүкут! Сәс!..

Һамнын һәзәри гаһыя тәрәф дөндү. Дәрһал мо'лум олду ки, һачы Зейналабдинни файтону күчәдә даянмышдыр. һачы Зейналабдинни гырмызы хәтти, кеһиш, ярашыглы үзү чамаат арасында сечилди. Мәчлис саға-сола парчаланды. Адамлар аяга галхыб она йол вердиләр. Чохлары ишәрә илә салам вермәк истәдисә дә о бахмады. Башы ашағы, санки аягларынын алтына баха-баха яшына вә ади еришини хилафына олараг ейин аддымлары илә мәчлисни юхары тәрәфи-нә кечди. Сәдр чәлд керп чәкилиб һей'әтдә она ер эләди.

Һачы Рәсул гонагын әсасыны алыб дивара сөйкә-мәк истәди. һачы Зейналабдин әсасындан бәрк тутуб вермәли. Санки онун итмәйиндән горхур яхуд бу саат

ону силаһ киһи ишләдәчәкди. Отурмады да. Үзүну чамаата тутуб һирсли бир сәс илә деди:

— һәзәрәт! Биз гафгазлылар падишаһымызын йолунда чандан-башдан кечмәйә һазырыг. Буну чәма милләтләр билир. Биз гейрәтһимизи Тәбриз я Теһран күчәләриндә атышап кәдә-күдөләрә сәтмарыг! Билин, вәһа олун, Молла һәзәрәддин киһи ләһәһәтләр сизи башдан әйләйиб. Эшитһимшәм о Тифлисли тәләбәди, нәди. Нәриманды, Нәримановду, сиз башдан чыхардыб ә'лаһээрәт император һөкүмәтинин үзүнә ағ олмаға чагырыр, сиз дә она уймуһуз, Тәбриз гудурғанларына шәрик олмуһуз. Билирсиз булар нә бәд һәрәкәтди? Тифлис мүсәлманларынын ичиндә фитнәләр чоһдан вар. Каһ әлифһамызы дәйиширләр, каһ динһимизи мәс-хәрәйә гоюр, каһ вәрәгә-мәрәгә чыхардыб яйырлар. Айыг адам кәрәк бу фитнәләрни билә. Инди бу Нәриман да элә! Нәриман лүтүн бири, чибиндә бир яббасы пулу йохдур, кәлиб халга әгил өйрәләр. Мәним пулум иһә охуюрду, кәсмишәм. Элә адамлара бир гуруш да һәрч гоймаг һәрәмдыр. Гой кетсин зәһ-мәт чәксин, көрсүн ки, пул газанмаг нә чәтин фәгә-рәди. Кәдиб узаг шәһәрләрдә беш-он сосял-демок-ратдан дәрә алыб кәлиб арамза иғтишаш салмаг истәйир. Әглиһинзи башыһызә йығын! Инди айры э-манәди! Адыны Хейрийә чәмийәтп гоймуһуһуз, ку-рул-курул да пул истәһисниниз, музайиғә дә эләмәһи-шик. Инди бурла йығышыб хәбис-хәбис әмәлләрә гә-дәм гоюрсуз, башыһыздан да екә сөзләр данышырсы-ныз. Арамызда ябыр-һәя олсун, бары милләтнин адыны бәдиам эләмәйин, император һәзәрәтләринин янында аз-чоһ алам еринә гоюлаһымыз вардыса, сизин, бу дәләдузларың учундан о да кетди. Йәгинимди ки, Петербургда бу һәрәкәтләрни бизә бәгъишләмаячлар. Бир дәфә олар, ики дәфә олар! Ахырда адамы элә гулахлайырлар ки, адыны да ялыңдан чыхардар. һәр шейин эндәзасы вар! Аләм айылды, башыны ашаға салыб өз кәсбарлығына кетди, амма биз мүсәлман-нын ичиндәки хәбисләр сәкитләшмир! Яхшы дәйиһләр, ганмазын ағасы олмагданса гананың гулу ол! Биз дәһа тәһкә кәлмишик!

Сизин киһи наданлар илә һеч әфлатун өзү дә иңд

көрө билмээ. Нэ элэйям, алачым кәсиллиб! Соғаның ады бирди! Нара кетсәм сиздән кәнар дейиләм!

Мәчлис натиғи диггәтлә эшидирди ки, милчәк учса дуоларды.

Адамлар «бу саат нәсә бир шей олачаг» күманилә интизар чәкирдиләр.

Һачы Рәсул «милләт бабасы»нын сөзүнә гүвәәт верди:

— Бура Хейрийә чәмийәтидир. Бурада биз хейир ишдән, шәриәтдән, совми-сәләтдән¹, аллаһ кәламындан данышмаг әвәзинә көрүн нә хәта ишләр илә мәшгул олмушуг!

О, тахчадакы мэхмәр чилдли, зәр һашийәли китабы алыб ики әлли көйә галдырды:

— Будур, һачынын илтифаты илә кәламүллаһ-гур'ани-шәриф ана дилимизә тәрчүмә олунуб. Мин үч йүз илдир бу мүгәлдәс китаб вар, амма биз Гафгаз мүсәлманлары буну әрәб дилиндә көрмүшүк. Буқун һачынын сайәйн-мәрһәмәтиндән һәмин мүгәддәс китаб түркчәйә тәбдил олунуб. Нә олар беш кәлмә дә һәмин бу китабын сәһифәләриндән, мүгәддәс вә нәчиб сөзләриндән данышаг, руһумуза зия верәк. Гәфләтдә гаралмыш зәһнимизи ишыгландыраг.

— Бәли, дүз буюурсуз!

Һачы Рәсул чүр'әтләнди:

— Молла Тағы ач оху!

— һарасындан буюурсунуз!

— һардан олса оху, пур'ани-шәрифин һәр ери мүбарәк, мүгәддәсдир!

Мәшәди һүсейн аяға галхды:

— Ичәзә верин мән охуюм!

Сәдр, фәһләнин белә бир хейир әмәлә кегдийини йәгини ки, баягы сөзләриндән пешман олдуғуну, она нәснәһәтин кар эләдийини, Мәшәди һүсейнин һачынын нәзәриндә күнаһыны юмаг истәдийини зәһн этди, ичәзә верди:

— Мәшәди, нә олар, буюрун тилавәт² эләйин!

¹ Оруч-намаздан

² Охуюн

Мәшәди һүсейн гураны әлиңә алды. Әлини сәһифәләрә апарды, салават чевирди вә ачды:

— һүчәрәт сурәси, тәфсирини охуюмуму?

— Охумагдан габах, фәһлә гардаш гураны өпмәк кәрәк!

Мәшәди һүсейн газыя чаваб верди:

— Ахунд аға мән гураны чох өпмүшәм.

— Артыг өпмәйин нә эйби вар!

— Әпәрдим, амма бунун үзү мэхмәрдир, күмүш дүр, өзү дә чох чиркләниб!

Һачы Рәсул дарыхды:

— Мәсәлә өпүшдә дейил, әмәлдәдир!

— Буюр оху, чамаат гулаг ассын, мүнтәзирик!

— Бу әйәйн-шәрифә пейғәмбарин арвады Мариянын нөкәринини һаггында назил олуб!

— Чох әчәб, чох пакизә. Буюрун далысыны!

— Далысы беләдир: элә ки, һәзрәт пейғәмбарин оғлу Ибраһим вәфәт этди, һәзрәт чох аглайырды...

Залдан сәсләр эшидилди:

— Фәда олум сәнә, я пейғәмбәр!

— Я Рәсулаллаһ!

— Мүбарәк көз яшларына гурбан!

Мәшәди һүсейн сүкут истәйиб далысыны охуду:

Һәзрәтин арвадларындан бири деди ки, сән чох аглайырсан ушағын өлмәйинә. Неч ағлама. О ушаг сәндән дейил, Мариянын нөкәри Чәриһ Гүтбидәндир. Пейғәмбәр һәзрәт Әлини чағырыб буюрду ки, кет Чәриһ Гүтбинин өлдүр! О, мәнним арвадым илә зинә эләйибдир.

Залда тәкрар һәрәкәт башланды:

— Бу нә китабыдыр?

— Романа бәнзәйир.

— Чаным Гур'ани-шәрифдир!

— Бәлкә Парисдә чап олунуб?

— Я Истанбулда?

— Йохса «Долагдан гәлбә» китабыдыр?

• Гоюп далысыны охусун.

— Лап Бақы чапыдыр. «Каспи» мәтбәәсиндә!

Мәшәди һүсейн давам этди:

— Чәриһ Гүтбинин өлдүр! О, мәнним арвадым илә зинә эләйибдир. һәзрәт Әли гылынчыны көтүрүб кет-

ди. Чэриһи бағда көрдү, гапыны дөйдү. Чэриһ кэлди гапыны ачмаға. Лакин көрдү ки, һөзрәт гөзөбли һалдадыр. Дөрһәл күнаһыны билди. Горхуб гачды, гапыны ачмады. һөзрәт Әли әлейһүссәлам даһа да гөзөблик олду. Дивардан ашыб баға кирди. Чэриһ гачыб ағача чыхды, лакин ено гуртула билмәди. Көрдү һөзрәт она етишәчәк, өзүнү ағачдан атды ашаға. Архасы үстдә ерә дүшдү, туманы чырылды, өврәтейини ачылды. һөзрәт көрдү ки, онун һеч... кишилиһи йохдур. Чохдан ахталаныб, Сакитчә гайбыдыб өз эвниә кетди.

— Ахунд аға бу романы сиз һардан алмысыныз?

— Чаным гуранды, буну газы чәнаблары языб, һачы чәнаблары хейли мәсарифлә чап этдириб.

— Күфр данышмайын, гураны һеч бир газы вә я һачы яза билмәз. Бу булар романыдыр я да ки, ки-минсә көбин, әвләимәк мәчәрасыдыр!

Таһирзадә тәкрар ериндән галхды, санки мәсләһәт вәрән мүлайим бир дилдә данышды:

— Мүбаһисә этмәйин, бу бардә биздән габаг, чох да мө'тәбәр ердә язылыб. Колин охуяг!

Таһирзадә чаваб көзләмәдән баягкы журналы ачыб охуду:

— Чамаат, һәммин бу үздән ираг, мүгәлдәс сәтирләр Бақы падшаһынын пулу илә, аллаһ даһа да чох эләсин, чап олунур, бизим анләләрә яйылыр.

Личаг бизә мә'лум дейил ки, чәнаб һачы вә я газы аға бу сәтирләри өз гызларына охумаға разы оларлар, я йох?

Әйәр разы олуларса һеч! Әйәр разы олмазларса, нә сә' бә гуран адына белә һәрзә-һәдияны чап әдиб мүсәлман чаванларынын үзүнүн суюну төкмәйә чәһд әдирләр. Бах бу мәтләб мәнә мә'лум дейил! Элә билирәм чох адама мә'лум дейил!

Мәчлисдә сәс дүшәчәйини һиссә эдән, охумалы мәтләбин һамысыны чамаата чатдырмыш олдуғуну эәни эдән Таһирзадә газыдан сорушду:

— Чәнаб газы әфв әлөбин, сәрдәр һарада әйләшир? Сәдр Газыя маңал вәрмәди:

— Бу нә суалдыр? Ашкарды ки, Тифлисдә. Сәрдаришин-Гафғаз Тифлисдир, Бақы дейил!

— Тифлисдә Әлчүмән фәләкәздәләриннә һанә йы

ғылдығыны буюрдулар. Сиз буюрдунуз бәгәдри-гүввә! Мәним дә мүхтәсәр бир һәдийәм вәр!

— Чох әчәб.

— Аллаһ атапыза рәһимәт эләсин!

Таһирзадә голтуғундан ики гатланмыш кағыз чыхартды. Сәттар хан һагғындакы ше'рини учалап охуду:

Афәриним һүммәти-валәйи-Сәттарханәдир!...
Нигилаб оғлу, һүнәр кәни, йбил, мәрданәдир.
Чүн бу хидмәтләр әзизим бил, Азәрбайчанәдир,
Афәриним һүммәти-валәйи-Сәттарханәдир!

Чамаат аяға галхды. Адамлар бир-биринә дөйди.

Һачы Рәсул сәдрә ачыгланды:

— Мирзә нийә имкан вәрирсиз? Бу нә мәчлис олду?

Чаваб көзләмәдән дөнүб Таһирзадәйә бахды:

— Милләт ханләринә ар олсун!

Таһирзадә һәммин сөзү тәкрар этди:

— Ар олсун милләт ханләриннә!

Чамаатдан сәс кәлди:

— Сәттар хан вәр олсун!

— Һачы Рәсулу Мәккәйә апаран дөвәйә лә'нәт!

— Бәнд олмайын, Һачыя союг дәйиб, истираһәт лазымдыр!

— Әйибдир, һәя лазымдыр!

— Һәя Мәккә зиярәтиндән кәләнләрдә дә ола кәрәк!

Мәшәди һүсейини сәси әшидилди:

Шаир нә көзәл дейир:

Биз гоча гафғазлы йилд әрләрик.
Иш көрәчәк ердә сөз әзбәрләрик!
Киш нә дейәр биздә олан гәйрәтә?
Гәйрәтимиз бәлләдир һәр милләтә!

Таһирзадә кәнара чәкилиб сәсләнди:

— Чамаат һанә вәрмәк истәйәнләр бу яна, китабәг отағына буюрсунлар, сияһы тутулур!

Чамаат о тәрәфә ахышды. Чантраг, чәлд бир адам әлиндә кағыз языр, яздығыны да тәкрар әдирди:

— һүсейин Чәләбизадә ики дәст палтар, ләзки шәлындан.

— Зәһмәт чәкни буну да язын. Бир дул арвал көндөрөб һумаюн ағы!

— Дәрән Чарулла беш манат.

- Арабачы Кэрим үч манат.
- Дашчы Агабала бир манат, фəданлэр полунда!
- Рус-татар мəктəбинини мўəллимлэри 17 манат
гырх беш гəник.
- Мирзə яз мəни, он манат, Сəттар хан полунда!
- Мəшəди Сўлейман дэрзи, беш манат. Салман
оглу!
- Чəнаб Таһирзadə нанə мəтəли илэ мўмкүнсə яз
ики кисə Әдес уну! Яз Мəһсүнзadə Əли Әкбər!
- Начы Салманзadə Рүстəм үч кисə дүйү.
- Ирана дүйү нэ лазым?
- Лəнкəран дүйүсүдүр, һеч эйби йохдур!.. Һəдний-
йэни соналамалар!
- Яз!
- Яз!
- Яз!

ЕДДИНЧИ ФƏСНЭ ӘДАЛƏТ МƏҢКƏМƏСИ

Гузү—сəн билирсəн мəним яшич
эздыр.

Анадан олдуғум һəмин яздыр.
Гурт чаваб тапмады гəзəблэнди.
Гышгырыб чох ачығды сəслэнди:

— Туталым сəн о вахт олмаммысан.
Анадан я ки, һеч доғулмаммысан.
Вар имин ки, атан, анан о заман,
Нэ дейирсəн, бу доғрудур, я ялан?
Бу ерə чүн етирди гурт сөзүнү.
Тутду йыртды, дағытды ол гузуну.

И. А. Крылов

(Тарчүмэ А. Сəһһəтиндир).

Дүняда һәр кəс үчүн бу аддан тəмиз, мəһ-
рибан, мўғəддас, доғма нэ вар: Ана!
Ана! Сəнин түкəнмэз эмəйин, охшаш-
йычы шəфғəтин, бəслəйичи мəһəббəтин, гəлб үлвийи-
тин кимэ мə'лум дейил! Дүняда элэ бир инсан вармы ки,
сəнин һəят верэн гайғы вə шəфғəтлэринилэ исинмэсин,
доғма гучағына сығынмасын! Бизим илк фəрядлары-
мызы эшитмəкдэн йорулмаян сəнин пулагларын, илк
арзуларымызы өдэмəкдэн зөвг алан сəнин үрəйин, илк
ятағымыз, очағымыз, юрд-ювамыз олан сəнин мунис,
исти гучағын дейилми?

Дүняда бизэ һеч бир шей әсиркәмәйән, һәр шейи тәмәһнасыз верән вә илтифаты түкәнмәйән сән дейил- сәнми? Сәһни лүтфүи, мәнәһбәтти түкәнмәз дәннздири ки, бир дамласы, тәк бирчә дамласы да ән гәддлар инсанларын фәсаданы сөндүрә биләр.

Аһа! Сәһни чәлд вә зирәк әлләрин инди дә һәр биримизин башында мәнрибан-мәнрибан кәзир, сачы- мызы тумарлайыр, сифәтимиҙи охшайыр. Белә бир гәлби сәһиби күрәйини аяза, өмрүнү мәнәһгәтә, һәя- тыны изтираблара вериб бөйүтдүйү баласыны һәмшиш күмрәһ, бәхтияр иһтәр. Оһун ән бөйүк сәәдәти, дүня- дан умдуғу да тәкчә будур!

Һейһат! Гоча дүня, бә'зән өз кәрдишини сәрт бир сүкүт, даш бир үрәк, кор бир мәнтиг, данми бир аман- сызлығла кечирән гоча дүня кимсә илә һесаблашмыр. Зәман вәһши бир тәләтүм кими бүтүн сәһилләри ашыб һәр шейи ағзына алыр, күкүрәйән далғаларын сәһин- лән көйләр дә фәрядлары эшитмәз олур.

Ән мүдһиш фәлакәтә дүшәндә дә ана гәлби бөйүк- дүр!..

Мәсмә күман әтмишди ки, оғлундан әл чәкәрләр, кәсбикарына кедәр. Белә олмады. Зәманәт вахты битән кими оһу мәнкәмәйә чәкдиләр, һачы Рәсүлүн һәһһи күзү, һәтта мәнкәмә дәирәләриндә «чөмчә тутанлары» да Бәндаһынын һәһһи бәрк-бәрк бурмага чәһд әтди- ләр. Ясавул Ағабала Бәндаһыны габағына гатыб мән- кәмәйә апаранда Мәсмәһни нәләр чәкдһйини демәйә әһтияч йохдур. Буну һәр кәсдән тез оғлу дуорду. Кү- рәйинә дәйән түфәһк күпүнә дөзәрәк, кери дөнүб ғыш- ғырырды:

— Аначан гайыт! Гайыт! Гуртаррам, кәлләм иш- шаллаһ, сән ғыздан муғаят ол! Мәндән һияран олма! Горхма, гуртаррам, кәлләм ишһмин үстүнә. Сән кет!

Дустағлара тамаша эләйәнләрин һәмһысы, сөз йох, Бәндаһынын деһйини эшидирди. Бу сөзләри тәкчә бир адам эшитмирди ки, о да Мәсмә иди.

Чүһки Мәсмә арвад инди һеч өзүндә дейилди. Бил- мирди Бәндаһыны «диван аяғына, суд габағына» апа- рырлар, я оһун тахта сһәһһини ярыб яралы үрәйинә чәнкәл салыр, бир тәрәфә чәкирләр. Билмирди бу һән-

камә һәһһигәтди я вәһһимәди, оһан шейдир я хәялат- дур, ашкарды я йохдур!..

Мәнкәмә Юһары мәнәһһәһһини тһһһиндә, Муртузасәв- ләрин һәйәһһиндәки иһи мәртәбә, узун айһабәндли эвдә иди. Күчәдән, дәрвазасы нәдәнсә һәмһишә ачығ оһан һәйәтә кирәндә даш пилләкәнләр үстүндә отуруб көз- ләйәнләри көрмәк олурду. Сола дәнән кими иһһини гата чыхан кениш бир пилләкән башлашырды. Айһа- бәнддин дөшәмәси кет-кәлдән о гәдәр сүртүлмүшдү ки, тахтаһарын талашасы чыхмышды. Ири мыһларын ба- шы күмүш кими ағарырды. Далан боһунча кет-кәл, аяғ сәсләри кәһһилмирди.

Әһһи заманда иһи отагда муһакимә кедирди. Бирн гаһлылығ, эдәвәт үстүндә, адам өлдүрмәк үстүндә һәһһә аһһан иһи гардаһын муһакимәси; бири дә үмүһи асаһышы поэмағ, чамаат иһһинә шулуғлуғ сал- мағ үстүндә иһһиһам оһунан Көрһм оғлу Бәндаһынын муһакимәһи иди. Һәр иһһи иһһә марағланан адамлар һәйәт вә күчә тәрәфдә чоһ топланмышдылар. Күчә тәр- рәфә оһан пәнчәрә габағында даяһан адамлар һәрдән ичәридән оһан һәдә-горхуя көрә кәһһара чәкилир, сәһһи- һини о бири тәрәфинә адһайырдылар. Бир гәдәр сонра иһә яваш-яваш енә пәнчәрәһни габағында адамлар ко- малашы, фүрәт тапдығча ичәрийә бойһаныр я дик даяһы һитизарла пулағ асырдылар.

Нәсә һамы көзләйирди.

Тәкчә мәнкәмәйә дүшәнләр йох, онһарын гоһум- әгрәбасы, достлары, вәкилләри дә гайғылы иди.

Һамы бойһу зәнчирли, кешинсифәт, узун, чалсағ- гал, гарәпалтар киһһини ағзындан чыхачағ һөкүһи нә олачағына мүнтәзир иди. Һәһһини заһһирнә, гуру, арығча сифәһинә, әһһалча һәрәкәтләринә баһырсан, гочалара мәһһус назик, тутғун сәһһни эһһидирән, де- йирән бунун башы кора титрәйир, һеч тоһоғ башы кәс- мәйә үрәһи кәһһәз.

Аһһа бу сәһһ тәсәввүрдүр, бәһкә дә о, мәнз белә бир тәсәввүр ярада билмәһһинә көрә бурада отурмуш- дур. Элә ки, бу чалсағгал киһһи көй өртүлү «столун да- лына кечди, даһа үзүң көрмә!» Элә ки, гара гайтанлы чешмәһи саралмыш вә бычағ тһһәһһи кими иһи бурһунә миндирди, «суд машыһыны хоһа салды», һөкүм мүнтәзир

оланлары аяг үстө көрдү. башлайырды бир баш «э'ла нэзрэт император» адындан, онун «мүгөддөс ганунлары, йүксөк эдалэти» адындан данышмаға, адамлары бир-бир, беш бир һәбсә, сүркүнә, бәлкә дә өлүмә көндәрмәйә, аналары ағлар гоймаға.

Һаким бу ишләри элә сакит, архайын, союгганлы көрүрдү ки, дейәрдин чанлы адамлара иш кәсмкр. Сәлигәли столушун үстүндә көрдүйү вечсиз кағызлары бир-бир чырыб сәбәтә атыр ки, «эл-аяға долаш-масын».

Бу «вечсиз кағызлар» исә гуртармыр. Һаралар-данса эсэн күлөктәрин кәтирдийн я көйдән төкүлән кими һәр сәһәр бир аз да чохалыр, һакимләрдән даһа зирәк, даһа ейин тәрпәнмәйн тәләб эдир...

Бәндалы да көрүнүр, һәмнин бу «вечсиз кағызлар-дан» бири иди. Амма һаким нәсә ону асанлыгга кыш-малайыб сәбәтә ата билмирди. Сүмүкү тикә боғазда итишиб галан кими онун иш голуғу да арадан чык-мырды. Кедир-гайыдырды. Һәр дәфә бир аз да ишииб гайыдырды. Күман кәлмәйән ерләрдән она һавадар чыханлар олурду. Ким дейәрди ки, лүт бир рәишбәрә иш кәсмәкдә гәзә мәһкәмәси бу гәдәр көтүр-гой элә-йәчәкдир.

Ясавуллар онун яхасындан япышанда, һамы деди ки, «Мәсмәнин эви йыхылды», «Языг арвадын чырағы сөндү!»

Элбәт ки, бу эһтимал бир адамын сөзү дейилди. Мәсмәнин өзү дә фәлакәтә, даһа доғрусу ени бир фәлакәтә дүшдүйүнү анламышды. Амма бу иши еритмәк о гәдәр дә асан олмады. Доғрудур, Мәсмәнин нә һәсәб-һәсәби, нә дә «судялара вермәйә» шулу вар иди. Онун иши эл ачыб көйләрә ялвармаг, нәзир демәк иди.

Иши ләикидән, долашыға салан «мүгәссир» Бәндалы өзү иди. О, мәһкәмә габагында кимә, нәйә арха-ланырдыса бәрк даянырды. Прокурор да, вәкил дә дөнә-дөнә изаһ эдирдиләр ки, «доғрусуну ач сөйлә, суд сәнин тәгсирини йүнкүлләдәр, инад эләмәк исә чә-заны даһа да ағырлашыдыр!»

Бәндалы дедийини дейирди:

— Мәним түк бойда да күнаһым йохдур!

Бәндалы «тәгсирини» э'тираф этмәдийн үчүн тәзә шаһидләр чағырылмышды. Буна мүгабил мүгәссирин өзү дә бир нечә шаһид көстәрмишди. Мәһкәмәнин бү-күнкү ичласында һачы Рәсулуи шаһидләриндән ики нәфәр диндириләндә, бир нәфәрин ачыг-ачыгына ялан данышдыгыны көрәндә Бәндалы өзүңү сахлая бил-мәди.

Утүлмүш кәллә кими гуп-гуру вә боз сифәтлә га-баға чыхан бу шаһид Телли оғлу Рәзә иди. Онун пул илә ялан шаһид дурмасы маһалда һамыя мә'лум иди. Һәтта кечән ил һәмнин бу шәһәрин һакими ону таны-мышы!

Гоюн оғурлуғуна анд ишә бахырдылар. Телли оғлу Рзанын ады шаһидләр чәркәсиндә охунанда йүйүрүб габаға чыкмышды. Һаким, шаһидлийә белә һәвәс көс-тәрән боз адамын үзүнә бахан кими бир дә сорушду:

— Имя?

— Рәзә, Мәшәрзә!

— Фамилия?

— ...

— Атасы ады?

— Телли оғлу!

— Как?

— Телли оғлу!

Һаким бу ады эшидәндә бирдән-бирә көһнә досту-на раст кәлмиш кими чешмәйини чыхарыб шаһидин үзүнә дик-дик бахды.

Телли оғлуңун севинчлән аз галды чичәйн чырт-ласын:

— Госпадин судя!..

Һаким башыны ашағы ейиб хырмандан тоюг гова-лаян кими шаһидин үстүнә чымхырды:

— Мошенник, Гамузум ялан!

— Аға судя, мән һәлә данышмамышам...

— Иди, уходи! Кет, кет!

Һаким әли илә ишарә эдиб гапыны көстәрди.

Дилманч да она көмәк элди:

— Мәшәди Рәзә эшиһә чых! Чых судяны һирелән-дирмә ки, душтага дүшәрсән!

О заман Телли оғлуңун мәһкәмәдән говулмасына адамлар севиниб күлмүшдүләр. Күман этмишдиләр

ки, бу һясыз адам бир дэ мѣһкѣмѣ габагына чыкмаз. Нѣ эдѣсэн ки, инди, һакимин дѣйишдийини кѣрѣн, һачы Рѣсулун чагырышы илѣ, флан гѣдѣр пул кѣчѣнѣ, о енѣ Бѣндалынын ишиндѣ шаһидлик эдирди.

Бѣндалынын этиразына исѣ гулаг асмадылар. «Гѣһумун дейил, дѣшмѣнни дейил. Иһиѣ шаһид олмасын, ганун йол верир!»

Телли оғлу адѣти үзѣрѣ габагчадан эзбѣрлѣдийини данышанда Бѣндалы өзүнѣ сахлая билмѣди:

— Аға судя ялан данышыр ахыр!

— Сус!

— Кѣй һаггы яландыр! Ер һаггы яландыр! О бой-да шѣһѣрѣ нечѣ шулухлуг сала билѣрѣм. Нийѣ шулухлуг салым. Нѣ олду буну шѣһѣрин тачирлѣри, дѣканычлары билмѣди, кѣнардан кѣлѣн билди? Мѣн бачымы кѣтүрүб апармышам, вѣссалам!

— Бѣс екѣ ресторан гапыларыны ғыран ким олуб?

— Һачы өзү олуб. Ғызы тутуб бурахмаянда гапы шѣшлѣри сынды.

Һаким «мүгѣссирин» ериндѣн данышмагына гѣзѣблѣнди, дѣнүб дилманча явашчадан нѣсѣ деди. Сѣрт бир нѣзѣрлѣ Бѣндалынын үзүпѣ бахды. Дилманч яхши ерийиб «мүгѣссирин» баша салды:

— «Мүгѣссир» Бѣндалы Кѣрим оғлу, чѣнаб судя дѣйир бура сѣнин үчүн гоюн ятағы дейил. Даг-дѣрѣ дейил. Бура айры ердир. Бура һѣкүмѣтн дѣфтѣрханасы, судудур. Законханадыр. Бурда ғышгырмаг, эл-аяг атмаг олмаз. Бурда ичазѣсенз динмѣк-данышмаг олмаз. Бунлар олар кѣчѣдѣ, мешѣдѣ, ямачда! Бурда сакитчѣ отуруб гулаг асмаг олар. Сѣзүн оlanda элини галдырарсан, шайѣд судя чѣнаблары рѣхсѣт версѣ сорушарсан. Йохса белѣ апарсан өзүнѣ судда сѣнѣ артыг чѣза верилѣчѣк, баша дѣшдүн? Судя сѣни габагчадан баша салыр. Баша дѣшдүн?

Бѣндалы голларыны яна ачмаг истѣди, бунун да кѣман ки, гадаған олдуғуну дѣшүнүб даянды, билмѣди нѣ этсин, һѣм сѣсини, һѣм дѣ һѣрѣкѣтнни боғуб ичиндѣн аловланмыш кини говрулду, өзүнүн еканѣ тѣсѣллиси олан вѣ инди даланда кѣзлѣмѣкдѣ олан шаһиднин хатырлаяраг гапыя тѣрѣф бахды, башыны ашағы салыб ериндѣчѣ отурду. Отурду, фикир ону кѣтүрдү.

Телли оғлу Рѣза «мүгѣссирѣ» тѣнбиһ олундуғуну, кѣрүб дил-дил ѣтдү.

Бѣндалынын эж бѣйүк тѣсѣллиси Таһирзадѣнин бу ишѣ гарышмасы, шаһид дурмасы иди. Чохлары кѣман эдирди ки, Таһирзадѣ Бақыда, мүллимликлѣ мѣшгүлдур, кѣлѣ билмѣйѣчѣк, кѣлмѣйѣчѣк.

Онун мѣһкѣмѣ залында кѣрүнмѣси мүгѣссирин нѣ гѣдѣр севиндирдисѣ, һачы Рѣсул тѣрѣфин о гѣдѣр мѣйѣс ѣтди. Белли иди ки, мѣһкѣмѣ Таһирзадѣ кини мѣтѣбѣр бир шаһиднин ифадѣсини асанлыгла аяглая билмѣйѣчѣк.

Таһирзадѣ яйда, һачы Рѣсулун рестораны гарышсында олан һадисѣни кѣрдүйү кини данышанда һаким онун сѣзүнү кѣсди:

— Бѣндалы шулуғлуг саланда бѣс сиз нѣ дѣдиниз?

— Бѣндалы йох, һачы Рѣсул шулуғлуг салмышды.

Сѣзү һачы Рѣсула демѣк лазым иди. Чүнки о, гардашыны кѣрмѣк истѣйѣн етим ғызы рѣторанда һѣбс эдиб бурахмаг истѣмирди.

— Шѣшлѣри сындыран ким олду?

— Һачы Рѣсул өзү олду!

Һаким күлдү:

— Шѣшѣ сѣлиби һачы Рѣсул өзү, өз шѣшѣсини иһиѣ сындырсын. Бѣс мѣнтиг һарда галды?

— О сындырмаг истѣмѣзди, гапыны чѣкиб Энтигѣни ичѣри салмаг истѣйѣндѣ шѣшѣ сынды.

— Бѣс Бѣндалы тѣлик илѣ сындырмады?

— Хейр, һачы бүтүн кѣчү илѣ гапыны басанда шѣшлѣр тѣкүлдү.

— Ғызы гачырдан ким олду?

— Ғыз гачырдан олмады, Энтигѣ гардашына тошуллуб эвино кетди, вѣссалам.

— Шѣһѣрдѣ гардашынын эви вар идини?

— Дѣйѣ билмѣрѣм. Һѣр һалда далданмага бир ер таппамыш олмаз.

Һаким нѣсѣ енѣ сорушмаг истѣйѣндѣ Таһирзадѣ тѣѣччүблѣ голларыны яна ачды вѣ бир гѣдѣр дѣ истѣлѣза илѣ деди:

— Чѣнаб һаким бу иши һаһаг шиширдиб кѣтриблѣр, сизн дѣ башынызы ағрыдыблар. Бурада бир ушағын эж гардашына мѣһѣбѣтнндѣн, өз эвинѣ гайыт-

маг мекзидэн башга һеч нэ йохдур! Тээччүблү, гейри гануни нэ вар ки? һачы зор илэ ханэндэ сахламая-чаг ки! Императорлугун гануцу дейир һэр кэс ихтияр салһибидир. Әһтигэ дэ элэ. Тәһкимчилик чохдан дэгв олуб. Зор илэ нөкэр я ханэндэ сахламага ганун йол вермир. Буву идначыя баша салмаг олар.

— Бэ һачынын төкдүйү хәрчи-мөсарифи һара кетсин?

— һачы һэр ердэ хейрийнэ ишләриндэн данышыр. Әкэр ушағын охумагына гөпик-пуруш хәрч чөкибсэ нэ энби вар.

— Ганун гаршысында төлөб гоймага һаггы вар!

Һачы Рәсул ериндэн галхды:

— һачы Рәсул күчөдөн пул тапыб ки, кәтирә Шамаһынын етим-есиринэ дағыда? Биз демишдик һәм охуяр, һәм дэ беш шаны хейир верәр. Нэ биләк ки, юмуртламамыш фалыны да ичәчәк. Нэ биләк!

— һачы өз хейрини пис билмир. Етим-есир үчүн йох, газанч үчүн чалышырды, көрүнүр баш тутмайбы.

— Яхшы газандым!

— һәмишә газанмаг олмаз ки, бир дэфә дэ зиян ола биләр. Алверин гайдасыны һачы чох яхшы билир.

— Аллаһ кәссин белә алвери!

Һаким һачыны оусдурду, Таһирзадәйә бир зечә башга суал верди:

— Сиз дейирсиниз Бәндаһынын тәгсири йохдур. Ресторан гапысына тәпик вуруб сындыранда ону көрөн шаһидләр вар!

— Олмаян бир һадисәйә нечә шәһадәт вермәк олар?

— Верәнләр вар!

— О ялан олар, чәнаб һаким!

Мәһкәмә сәдри залын бир күнчүндә отуран Телли оғлуна габага чағырды:

— Телли оғлу, сән көрдүкләрини бир дэ даныш!

— Белә олду, мән ону көрдүм ки, һәмин бу чобан Бәндаһы, адыны онда биямирдим, һүчүм чөкиб әввал чомаг илэ, сонра да чарыхлы тәпийи илэ гапыны сындырырды һачы да «көмәк!» дейиб полис чағырды. Сонра ки, ара гарышды.

Мәһкәмә сәдри Таһирзадәнин үзүнә бахды

— Әһитдиниз ки!

— Әһитдим, тээччүблү әһитдим чәнаб һаким!

— Нәйә тээччүб эдирсиниз, рәһчбәр гудуранда гагы да сындырар, әв дэ учуар!

— Хейр, мән белә аг ялан гурашдыран адама тээччүб эдирәм. Ичазә верин шаһиддән сорушум!

Мәһкәмә сәдри разылыг верди. Таһирзадә сорушду:

— Сиз майын нечәсиндә көрмүсүнүз бу һадисәни?

Телли оғлу дөйүкдү, чаваб верди:

— Майын әввали, дөрдү я беши!

Таһирзадә чибиндән чыхартдыгы бир кағызы мәһкәмәйә тәгдим этди:

— Чәнаб һаким һәмин күнләрдә Телли оғлу Кәңчә мәһкәмәсиндә шаһид олуб, иш дэ беш күн чөкиб. Вердийим сәнәдә баха биләрсиниз! Ордан да әлли манат пул алыб!

— Һалә ярыксыны алмамышам!

Телли оғлунын гейри-иради дедийн сөзләр һамынын күлүшүнә сәбәб олду. Таһирзадә өзүнүн чиддий-һитини позмады:

— Аларсан иншаллаһ, пул бир шей дейил. Иш ондадыр ки, майда сиз һеч Бақыда олмамысыныз! Кәңчәдә, Күрдәмирдә мәшғул олмусунуз...

— Мәним тәгсирим йохдур!

Бәндаһы дүз дейирди ки, «мәним тәгсирим йохдур! ганун вар, вәкил вар, сүбүт, әшяй-дәлил вар!»

Бунлар һамысы вар, доғрудур. Амма бу да вар ки, мөтәбәр бир адам бармагы илэ ишарә эләди, гуртарды кетди, ялан я доғру, фәрги йохдур!

Һачы Рәсулуи сөзү йүзбашы Мәһәрә, ондан да пристава чатды, Бәндаһы үчүн иш ачылды, мәһкәмәйә чағырылды.

Бәндаһынын бу ишә «гарышмасына» һачынын ишарәсиндән башга бир сүбүт йохдур. «Ишарә» исә бөйүк сүбүтдур.

Хәбәр Мәһәрәдән пристава, приставдан да прокурора, мәһкәмәйә келәндә бу «сүбүт» бөйүкүб лап баркиди. Аз гала гануна миниб дилә кәлди. Чамаат бир зәман көзүнү ачыб көрдү ки, шәһәрләрә шулуғлуғ саллаһын бири дэ рәһчбәр Бәндаһы имниш. «Сән демә

дул арвадын олму, күндүз көйшөндө хышын элчөйиндөн тутуб «өвһа» дейин кэдэ, кечалар илана дөнүб өзүнү ора-бура вурумуш. Көрүрсөнин кафири?»

Юхарыларда, мө'төбэр ерлердэ бэркийён бу сүбүту рөдд эләмэк үчүн һүнэр лазымдыр, күч лазымдыр, адам лазымдыр, нүл лазымдыр. О да һаны Бөндатылда! Ону күчү анчаг буна чатыр ки, һэр ердэ, һэр кәсин яһында анд-аман элөйир:

— Мәним хәбәрим йөхдур, һачыя бир гәһиклик зиянын дөймөйиб. Бу иши мәним үстүмә атан дүшмәндәримди, һейиф алмаг истәйирләр. Мән Әнтигәнин одуна дүшмүшәм. Өзүм яхшы билирәм. Хәһиш элөйирәм эдаләтнән бахасыз. Күлфәт сәһибийәм, кәсбкәрымдаям. Өмрүмдә мөндән бир хәтә баш вермөйиб. Әнтигә барәсиндә дө ки, догма бачымдыр. һэр кәс ола дөзмәдди, мәним төклифим нә иди. Бачымы көтүрүб эвә кәлмөйимә нә сөз! Нә шәриәт сәһиб, нә ганун буна бир сөз дөмәз!..

Мәһкәмә мүшавирәйә кедәндән сонра һамы бу фикр дө иди ки, Бөнданынын иши сүбүтә етмәди. Тәһти оглундан савай онун зиянкар олдунуу дейән олмады. Йөгүн иши ләгв эдәчәк, Бөнданыны да дустандан бурахачаглар.

Мәһкәмәшин һөкмү нсә әксини сүбүт эдирди. Бөнданыны үч ил һәбәдә сахламага һәрар вердиләр.

Кәтиб өзү дө тәәччүб эдиб бу сирри сорушанда һәким деди:

— Дүздүр сүбүт йөхдур, анчаг элимизә кечән дикий азытдыр, инди лагытмаса да сабаһ шөһәри дагыданын бири олачаг. һазыр элимизә кечмишкәй даһа бир дө һийә бурахаг. Бураһырсан, силаһ көтүрүб дагадаша чыхырлар. Буналарын элә кечонини мәһкум этмәсәк бачармаг олмаз! Тәчрүбә көстөрир ки, бу кәндин тайфасынын чилоуну бошладын, даһа сахламаг чәтин олур. Үч-дөрд ил әввәл дүняны һарышдыранын бири дө буналар иди. Мәһкәмә ишиндә буну унутмаг олармы? Ганун буна габагчадан буюрубдур.

Кәтиб өзү һәкимини сөзләриннә тәәччүб этсә дө сүсүб ериндә отурду.

Чәзә һөкмүнү, эшиндиләр дө, Бөнданы да тәәччүблө һарышлады. Анчаг онун суал этмәйә бир кәси йөх иди. Бу һөкм она, көзләриндән гара өртүйү гаалдыран әл кими олду. Анчаг инди дәрк этди ки, шаһид, сүбүт, мүһәккә... һамысы заһирн бир шейдир. Бүгүн бу язы-позу гуру бир тәһрифәтдыр. һәкимини истәдийинә манс ола билән һеч бир гүввә, ганун йөхдур. Тәһти оглунун сөзүчү сүбүт саян, адамларын тәлен илә, ашыг ойнаач кими, ойнаач чалсаггал боз киши бир иблис кими Бөнданынын көзүндә чанланды.

Бөнданыны ясавул габагына гатыб һәбсханая апаранда вурулмуш кими динмәз-сөйләмәз, башы ашагы ерийирди. Ерийирди, анчаг фикрләширди. һачанданса Таһһирзәдәдән эшитдийин сөзләр анчаг инди она сүбүт олмуш кими һәһигәт вә һәм дө күчлү бир һәһигәт көрүнүрдү: «Бизим зәманәдә инсан инсанын чолладыр. Кимин ки, әлиндә ихтияр вар, нә дөсә догрудур. Ким ки, мәзлумдур, нә дөсә яландур.

Ишрәт мәчлисиндә сәрхош олуб һәһигәти дейән вәкилин әтирафы пулагында сәсләнди:

Һагга һаһаг сөйлөйиб гом-әгрәба ағлатмышам!
Мән һәрәм илә һәләлы бир-бириндә гатмышам!..

Бөнданынын синәсиндән бир аһ гопду, буховланмыш аслан кими дизләрини гучаглайыб даш үстүндә отурду. Өзү-өзүнә деди: «Белә дейил ки, белә олсун! Йөх! Белә дейил ки, белә олсун!»

О, башына кәләнләри белә көрәндән, тәзийгин күнү-күндән артдыгыны дуяндан сонра бу зүлмә дөзмә-йәчәйини, дөзә билмәйәчәйини йөгүн этмишди.

Она көрә дө һеч кәсдән, нә анадан, нә гоһумдан, нә шаһрдән һеч бир көмәк көзләмирди. һәрдән әлләрини көзү өнүнә кәтириб бәркмиш бармагларына, габардан бозармыш пәнчәсинә баһырды «Нә гәдәр ки, бу әлләр сағдыр, зәнчир алтында галмаячагам. Гой күлләләсинләр, гой сүрсүйләр! Сибирә кедәнин һансы мөндән әскидир. Белә дейил ки, белә олсун!»

Инди Бөнданы һәр шейдән—ганундан, гурандан, шәриәтдән, газыдан тамам әл үзүмшдү. Она элә кәлирди ки, дүняда бүтүн бу курултулу адлар, рүтбәләрин һамысы ганун дейилән ағыр бир мәһкәмәнин сахламаг

үчүндүр. Баш тэрпэдэнлэрин бойнуну вурмаг, һәр кәси күчүн габагында әсир-есир эләмәк үчүндүр.

«Йох! икид дә бир гашыг ганындан горхармы? Мән намус йолунда чанымы әсиркәмәрәм. Сибир мөшәләринә кәдәрәм, амма бурада, көз көрә-көрә бойнума шәр йыхмасынлар. Мәнә зиянкар дейиб судларда рүсвай эләмәснләр. Йох! Белә дейил ки, белә олсун!»

СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ

ИКИ МҮСАФИР

Һүррийәтти ганадлары
лазымдыр үчмәгә!..
М. һади.

Бакынын иглиминдәки мухтәлифлийн һамы дейир. Бир күн исти, бир күн союг, бир күн күләкли, бир күн дурлун, бир күн ачыг, бир күн тутғун һава! Бә'зән ән союг күнү, ән исти күн тә'гиб әдир. Бә'зән әйни күндә һәм яйы, һәм ғышы, һәм язы, һәм паһызы андыран әлван һавалар олур.

Истин гуртармагына доғру кәдән бу күнләрдә ичтиман иглимдә дә әйни зидд гүтүбләр көрүшүрдү. Шәһәрдә, зиялылар арасында ики мүсафир һаггында сәһ-бәт кедирди. Бириндән ашкара, бириндән исе кәлтвәт данышырдылар.

Бунлардан сәләмә бир шәхсийәт кими йох, мүййән фикир истигамәтнини, кәләчәйә анд мейл вә нийәт-ләрин тәрчүманы кими данышырдылар.

Бунлар ади данышыг дейил, мүбәһисә, бә'зән дә кәскин мұнағишә һалында кедирди. Мүмкүндүр ки, мүсафирләрин өзләри һәмнин мұнағишәләрдән хәбәр тутмүр я тута билмирдиләр. Анчаг бу, ишә тә'сир әтмирди. Мүгабил тәрәфләрин һәр бири үрәйинни әйни ағшини сөндүрмәк үчүн әйни касадан ичир, һәмнин адлар үзәриндә дөнүб-долашырды. Бириндән севинч-лә, бириндән кәдәрлә, бириндән варлылар, бириндән

исә ән чох фәһләләр, ишдән хәбәрдар фәһләләр данышырдылар. Һәр ики мусафир, вағзал галыларындан һәр күн кириб чыхан ади мусафирләрдән, тачир-түч-чардан, сәйяхдән, гонагдан, һәрбийһәлдән, кәндләнән, әснафдан фәргләһиран.

Бу мусафирләрдән бирини Бақыда, охумушлар арасында тәк-тәк адам олар ки, танымасын. Гәзет вә журналларын чохунда бу адамын ады тез-тез тәкпар олу-пур, чох ердә дә мұхтәлиф курултуду әһитетләрлә тәк-пар олунурду.

Бу мусафир «Каспи» гәзетинин, «Фюзат» журналынын баш мұһәррири, «Сиясәт вә Фүрусәт» әсәринин мұәллифи вә Загафгазин мұфтиһинин оглу, харичдә камил тәһсил алмыш Әлибәй һүсейинзадә иди.

Әлибәй һаггында шифаһи вә я азылы данышыгларын нечә иллик тарихи вардыр. О, тәһсилдән гайы-данан, өз вәтәниндә мәтбуат, әдәбиһәт ишләринә әл гатандан сонра чох данышыгларә сәбәб олду. О, инди өз халгынын, өз торнагынын тәәсүбүнү чәкмәкдән ядыргамышды. О, үзүнү Султан Түркийәсинә, арха-сыны исә фәһлә Бақысына чевәрмишди. Мүәллимләр, мұһәррирләрин сәһни фәйда вермәди. Ахырда күлли мәсарифини вә зәһмәтләрини нәтижәсиндә истәдадлы бир адамын корланлығыны йәгин едән мөтәбәр бир жур-нал үрәк агрысы илә язды ки: «Каш Әлибәй чәнаб-ларынын гычы сыһайды, о Истанбула кетмәйә иди, сонра да бизим дилимиз, мэдәниййәтимизин гәйюмлу-гуна гуршанмая иди!..»

Бу агыр һөкмдән сонра данышыглар бир гәдәр сейролмишди: «Бәлкә бир дүшүндү, бәлкә пешман олду доғру йола гайыгды». Элә ки, онун вәтәнинә арха чевириб кетмәк хәбәри йогинләшиб йайлды, сәһ-бәтләр тәзәләнди.

Онун Бақыдан кетмәйи мұнасибәтилә тәчили бә-йүк тәһтәһли зияфәт дүзәлмишди. Бу зияфәти «Сәә-дәт» мәдрәсәсинин рәһбәрлийи, «Ени фюзат»ын мүди-риййәти, мусафирини мәсләк достлары һазырлайырды. Бақы руһаниләри, мусафирини таныш-достлары, мұһәр-рирләр, шаирләр, гисмән мұәллимләр хүсуси дәвәтна-мәләрлә бурая чагырылмышдылар.

Дәвәтнама алан һәр бир кәс, бу мөтәбәр, мөһтә-рәм мәчлисдә иштирак үчүн һазырлыг көрмәкдән, аиләдә мәсләһәтләшмәкдән, мұнасиб либас һазырла-магдан, мусафирә, узаг йола чыхан әзиз мусафирә, бәлкә лайигли бир һәдиййә, құбарлар мәчлисидә ады чәкилмәли бир һәдиййә дүшүнмәкдән габаг, өзүнә борч билрди ки, бу сәфәр һаггында данышсын.

Һамы данышан ердә сән нийә сусасан? Чүнки бу сәфәр мүййән дәрәчәдә ялныз Әлибәй үчүн йәх, Бақы үчүн, Бақы зиялылары үчүн әләмәтдар бир сәфәр иди.

Әләмәтдар иди, әввәлә, она көрә ки, Истанбулдан гачат дүшмүш бир мүйһәррири инди Истанбула гайы-дырды. Икинчиси она көрә ки, вахтилә миллионлары әтибар әдиб нәшрийәт, мәтбуат әләминдә ону өзүнә баш вокил тәһйин едән Бақы падишаһи—Тағйев чәнаб-лары инди она әһтијә һисс әтмир, онун кетмәсинә мане олмур, оксинә бир аз да севинирди. Бәлкә дә башын-дан әләмәк истәйирди. Үчүнчүсү бу иди ки, Әлибәй Бақыдан кетмәйи чохларыны марагландырырды вә бу марагын өзү дә чох мұхтәлиф иди.

Османлы мұһачирләри бу сәфәрә чох севинирди-ләр: «Әлибәй кими бир Зәти-али Истанбула, түрклүк мәркәзинә пәнаһ апарырса, Анадолуну, Чини таныды-лары гәдәр дә танымаян Азәрбайҗан мүнәвәртләри үчүн бу бир дәрси-ибрәтамиздир!»

Әксәриййәти тәшкил едән ерли зиялылар да севинирдиләр. Она көрә севинирдиләр ки, «османлыпәрәст-ләрин бири азалырды. Каш бу адам һеч вахтилә Ис-танбула кетмәйә иди, кетсә дә гайытман иди!..»

Дөрдүнчүсү дә бу дур ки, о дөврдә һәр кәс ичтиман үфүгләрлә көрүнмәк истәйирди. Бири бина тикдирип, гәзет нәшр әдир, пулу илә көрүнүр. Бири узун гәзет сәһифәләрини долдурур, язысы илә көрүнүр. Үчүнчүсү «шоллар сур» әтрафындакы мұрафиәләрә гарышыб сәс-күй гопармасы илә, бир башгасы мәһәррәмлик буса-тында баш яранларын өнүндә дирижорлуғу, бири падишаһа әризә язмасы илә көрүнүр. Бири думия сеч-лир, вәкил кедир. Чохунун исә белә кенши имканы вә фүрсәти олмур, чари мұһакимә, мұкалимәләрдә мумкүн фүрсәтдән истифадә әдир. Һеч олмаса белә мұнасибәтләрдә көрүнмәк истәйир.

Хүдасэ Әлибәйни кетмәйинә бири тәссүф әдир, бири һейран олур, бири севинир, бири үмид бағлайыр, бири шүбһә әдирли.

Эләси дә вар иди ки, бир нечә саатда көл суларында үзүшөн өрдәкләр кими бири-биринә зидд олан бу әһвалти-руһийһәләрини һамасына дүшүб чыкырды.

Дә'вәтнамә алаһтар өз мүнәкимәләрини дедикчә кәһәр адамлары да сөһбәтә чәлб әдир, бундан куя һөз алырдылар...

Шәһәрин Чәмбәрәкәнд тәрәфиндә, күләктутан бир дикдирдә ерләшөн мәдрәсәһини габағында дәстә-дәстә гонагларың кәлдийини, көрүшүб данышдығыны, шәһәрлийи аңдыран бир издиһамы көрмәк оларды. Букүн чүмә күнү иди. Дәрә йох идисә дә мәдрәсәһини габағында чачаатың көрүмәйи, әлбәт ки, бир мәрасимни и бир фәвгәл'адә һадисәни аңдырырды. Мәктәбин сийфи отаглары ачылыб бирләшдирилмиш, бәзәнмишди.

Зияфәтһин емәк-ичмәк һазырлығы һачы Рәсулуң мәшһур ресторанында апарылмышды. Дүнәндән бәри орада көрүлән тә'чили һазырлығың һәмчини, вәсфини демәккә баша кәлтмәз.

Сәһәрлән рестораның ағына стол гоюлмуш, пән-чәрә шүшәсинә япышдырылан аууснов ағ кағыза яшыт һәрфләрлә «Букүн ресторан хүсуси зияфәт шәрәфинә алынмышдыр» сөзләри язылмышды.

Һачының өзү дә, ашпаз вә хидмәтчиләр дә, файтонхусу, һәтта аялә үзләри дә бу шәрәфли зияфәт үчүн әлдән кәләни этмәк, һачының тәбиринчә «гүш сүдүндән тутмуш чәһһәт хурмасына гәдәр» һәр шәйи мүнһәйи этмәк чәһһиндә идиляр.

Соютма кими һазырланмыш чәйран вә нузу эти, бүтөвчә гызардылмыш бөйүклү-кичикли балыглар, газан-газан пловлар, нөвбәнөв хурушлар, туршулар, мәзәләр, пәндирләр, кәса гатыглар, көйәртиләр, күрүләр, әтирли шәрбәтләр, мә'дән сулары, эв чөрәкләри, лавашлар, сәнкәкләр, зәйрәкли көкәләр, файтон-файтон кәлән турач, кәклик, гыргавулуң һесабы йох иди. Кәһәрда, хөрәкдән сонра тәгдим олунмаг үчүн бұллар габларда үзүм, алма, һейва, һар, мандарини, япон хурмасы, кәсәтиб диямләтмиш Чарчо говуңлары, чилтә үчүн сахлапмыш шәмжир гарпызы, әлван мүрәббәләр,

шүшә вә шәффаф габлар ичиндә һәр көрәнә «кәл-кәл» дейир, иштаһ ачырды.

Дөшүндә ағ өңлүк олан чаван бир оглан гапыда даяныб гонагларә ер көстәрирди:

— Буюруң, буюруң!

Ресторан ишчиләри гәссабханалардан әт, гәһинаты дүканларыңдан чүрбәчүр пахлава, шәкәрбура, һоғул, гәзалардан мейвә, амбарлардан азугә, мағазалардан шүшә-кашы, мейдандан одун, көмүр дашымагдан йә-рулмушдулар.

Букүнкү бөйүк зияфәтһин шәрәфини һәр кәс өз өһдәсинә көтүрмәк үчүн габыгдан чыхмаға һазыр иди.

Тағыев чәнабларының разылығыңдан сонра «Сәә-дәт» чәһһийәти мәсарифи өз өһдәсинә алмаг истәйирди. Гәзет идарәси дә бир тәрәфдән «эв сәһһи» кими данышырды. Һачы Рәсул исә һеч бирини гәбул этмир: «мүсафир өзүмүң, гонаглар өзүмүң, һәр мәсариф дә өзүмүңдүр!.. Белә бир вүчуд йолунда вар-йохундан кечмәйиң гурумсагды!..»

Амма буна бахан ким иди! Газалахлар, файтонлар, һей әрзаг дашыйыб, мәдрәсә һәйәтһини дал-габағыны газанлар, ешкклар, торбалар илә долдурурдулар. Һачы Рәсулуң ишчиләри буңлары алыб ербәер эләмәйә ма-чал тапмырдылар.

Һачы Рәсулуң бу зияфәтә икинчи бир һазырлығы да вар иди. Йәк күңләрлә хәбәр билән кими дәрән Чәһһәккири яһна чағырыб сифарини вермишди: «Яшыт мәндуләдән бир дәст әләмаркә палтар истәйирәм сәһһә!»

— Һачы нә фасон буюрурсунуз?

— О фасон ки, тайы-бәрабәри олмасын. Нечә алыр-сан, ал, амма әһһиндән чыхан ишә «бәһ-бәһ» десинләр!

— Баш үстә, бәгәдри-гүввә!

— Бәгәдри йох, һөкмән! Һөкмән! Уста элә фәрз гыл ки, ә'ян ичинә мән йох, сән өзүн чыкырсан! Гой чәмаат мәнә бахсын, сәнә афәрин десин!..

Букүнкү зияфәтһин башга бир мәһһийәти дә вар иди. Даһа доғрусу, мәһһийәти тамам башга иди.

Доғрудур, башга зияфәтләрә охшәһә чәһһәти чох иди. Бурада да емәк, ичмәк, демәк, күлмәк, охумаг, бурада да итгиләр, нәзакәтләр, көрүшләр, тәрифләр

варды. Аичаг бүкүнкү зияфэтин эсэ мэзийэти башга шей иди. Нүсөйизаде чэнабларынын Истанбула сэфэринэ Бақы эяны вэ шэриэгмэдарлары чох бөйүк мөна верирдилэр, һеч бир һачыны һеч бир заман Бақыдан Мэккөйө я һеч бир вэкили думая белэ йола салмамышдылар.

Бөлү, Әлибэйи Истанбула йола салырдылар

Әлбэтте ки, бу сэфэрда һамыдан чох севинчән Әлибэй өмү иди. Чүнки о Истанбулу чох севири, бөлкө дө өзүнө эсас вэтон сайырды. Икинчи тэрэфдөн да орада чохлу көһнө, тэзэ достлары вар иди. Нечэ иллэрди ки, онлар илэ көрүшмөшиди, дөрүшнө билмөмишиди.

Эн чох севинчинэ сөбөб олан чөһэт бу иди ки, мүсафир орада «Аләми-ислам» үчүн фэалийят мейданынын кениш олдугуна, орада снәси һәрәкәт үчүн, гөләм гүдрәти үчүн һәр тэрэфли шэрант олдугуна мөһтөм ишанырды.

О, ишанырды ки, «Иттиһад вэ тэрәгги» фирғәсинин һөкүмәти элэ алан «чаван түрктөрин» мөшруте истейән ордусунун «парлағ истигбалы» вар Әлибэй ишаныб этигад эдирди ки, тәкчэ османлы дөвләтинин йох, бөлкө «бүтүн аләми-исламын» тален бу снәси мәркәздән асылы олачагдыр. Бөлкө һөзрәти Өмәрин, Тариг-ибн Зиядын истила, ишгал йүрүшләрини берпа этмәк мүмкүн олачагдыр. Өзү дө донгарлы дөвләтләрдө йох, илдырым сүр'әтли гатарларда, гүмлу сөһрәларда йох, абад дөмир йолларында, нөһөнк кәмиләрдө йүрүмөк мүмкүн вэ асан олачагдыр!

Бөлкө дө жыыл байраглы ислам сүвариләри тәкбир чәкәрөк бурадан шэргө, гәрбә чапачаг, гуран айәләрини эсрин эп мүгөлдәс гауулары кими гылынч илэ языб яячаглар...

Әлибэйин әгидәси белэ иди.

Мүсафирин севинчи бурая топланан гонагларын чохунда вар иди. Әлбэт ки, онларын севинчи дө, мүсафиринки кими хәялэ, арзуя эсасланырды. Онлар, мүсафирин мөктәб вэ гөләм достлары Әлибэйин Истанбула кетмәйиндө бир адамын сэфэри, шәхси иш кими йох, «мәнафен-миллийәнин», «тэрәгги-төмөддүнүн» «вачиб төдбири» кими бахырдылар.

Онлар Әлибэйи Истанбулда Гафғаз мүсәлманларынын бир консулу кими тәсәввүр эдир, она чох арзулар, үмидләр бәсләйирдиләр. Әлбэт ки, «милләт мәсәләси» чохларыны дүшүндүрмүрдү. «Милләт» дейә һәр кәс өз ишини-тәсәррүфатыны, шөһрәтини, тичарәтини нәзәрдә тутурду.

Истанбул шэрг илэ гәрб арасында, Дарданел агзында бөйүк тичарәт шөһәридир. Авропа илэ Асиянын көрпүсүдүр. Орада фирәнк тачирини көрдүйүн кими япон, американ фермерини дө көрө биләрсән. Орала Бақы күрүсү, Губа халчасы, тәэки шалы, Бухара дәриси пула кедән кими, ситрус маллары, Чин ипәйи, самсон түтүнү, һинд чайы, Мараға кишмиши, Ираг хурмасы да... учуз алынар. Нә исә Истанбулда бир «әл ери», бир «унван» сахламаг һәр кәсә, хүсусән Бақы кими узаг ердән олан һәр тачирә мүйәссәр иш дейиди.

Инди исә фүрсәт вахтыдыр. Әлибэй һәмшиәлик орада галачагдыр. Бәзиләри онун васитәсилә Истанбулда тичарәтини сәһмана салмаға, бәзиләри өвладыны «үсули-чәдид» илэ охутмаға, түрк ордусунда забит эләмәйә, бир чохлары исә мүсәлманларын гайғасыны чөкдийи үчүн һәмшиә она архаланмаға, вахтилә ордан гачыб Гафғазда баш кирләйәнләр исә бөлкө мүнасиб вәзифә я пешә элдә эднб орая кетмәйә сәй эдирдиләр.

Бақы зиялыларынын мүһүм әксәрийәти Әлибэйин кетмәйини үрәкдән истейәнләр иди. Булар Әлибэйин сэфэринә йох, мөһз кетмәйинә севинирдиләр. Бу зиялылар өз мэдәнийәт вэ дилләрини севән, османлы императорлуғуна вэ үмүмән императорлуғуна нифрәт эдән зиялылар идиләр. Әлибэйин кетмәйи, Бақыда мүсәлман тәәсүбүнү, түркпәрәстлик чөһәсини хейли зөһфләтмиш олурду. Буна көрө халг зиялылары да о бириләрә гарышыб бу сэфәри алгышлайырды. һәр ики тэрәф севинирди.

Бу севинчин объект бир, сөбөби, шийәти исә башга-башга иди.

Мөшәди Нүсөйи дө белэ адамлардан иди. Сәһәр тәздән һачы Рәсулун ресторанында башланан һазырыг дөскаһи әтрафа яман сәс салмышды. Мөшәди

Үсөйиндэн бу күнкү чөрөйин кейфийятини сорушан-
тар чох олмушду.

Чөрөйи ресторандан мэдрасэя я газалаг илэ я
бо'ён дэ ишчилэр гучаг-гучаг дашыйырдылар.

Даш бинанын дөнизэ бахан бөйүк вэ ишыглы пәнчэ-
рлэри боюнча дүзүлмүш сүфрэлэр отрафында тэмиз,
рәсмн либаслы гонаглар чөркэ илэ, сакит, мунтэзир
эйлэшмишдилэр. Нэзэрлэр юхары башда эйлэшэн-
лэрэ диклимишди.

Мир Мәһәммәд Кәрим ага шабалыты рәикли, гол-
суз абасыны чийиндән эндириб аяга дурду. Дурду,
лакн ерини мүнәсиб, раһат көрмәди. Мәнбэрэ алыш-
мыш адамын чамаат илэ бир сырада дуруб даныш-
масы чәтин оларды. Сейид буну дуйдугу дүчүн «я ал-
лаһ!» дейиб чораблы аягыны күрсүйө гоюб галхды.

Букүнкү зияфәтин шәрәфиндән, мүсафирин угурлу
сәфәриндән «аләмн-исламын» тәрәггисиндән, маарифин
фейзиндән узун-узакды, тәнтәнэ илэ данышды. Үсөйин-
задэ чонабларыны тарихдэ колиб-кедән сәркәрдәләрлэ
мүгайнсэ этди:

— Бәли, бәндэ сәркәрдэ дедикдэ адн, һәрби мә'на
зәни эдилмәсин. Мә'нәви сәркәрдәликдән, көнүлләр,
зәһинләр, дүшүнчөлөр фәтһ эдән сәркәрдәләрдән, әгил-
камал мүлкүнэ рәхнэ вурмаг истәйән, зүлмәт ләшкә-
рини тармар эдән мә'нәви сәркәрдәликдән бәһс эдилир.
Үсөйинзадэ чонабларынын али-миглар фәзиләти, иштэ
бурасындадыр...

Газы эйлэшән кими Иран һөкүмәтинин Бақыдакы
«Шәһбәндәри»¹ Мир Үсөйин хан Сәиддәвлэ китаб ки-
ми ясты башына чәлд һәрәкәт верәрәк гызлар кими
назик бир сәслэ нитгэ башлады. О, шәхсән азәрбай-
чанлы олса да мә'муру олдугу һөкүмәти тәмсил эдә-
рәк, фарсча данышди. Үсөйинзадэ чонабларынын си-
масында мүсәлман руһуну тәчәссүм этдирән үч хүсу-
вийятин: түрк-рәшадәти, фарс зәрифлийи вэ әрәб әл-
минин мүстәсна вәһдәтинин бәйәниб тәриф этди².

Үсөйинзадэ чонаблары мүсәлманларын тарихинэ,
мәншәтинэ, динн-исламын эһкамына камилән вагиф
бир алим вэ әлибдир. Онуң дарүл-үлүм олан Истанбул-

дакы коләчәк мәсаисн¹ вэ фәалийәти дэ сәәдәт вэ
тәрәгги истигамәтиндә олачагдыр...

Консул үмид этди ки, мөһтәрәм мүсафир Истанбул-
да аләмн-мәтбуатда, мәдарисдә, үлүмда вэ сәнәтдә
изһар эдәчәйи «гейрәтләрлэ» ислам аләмнин тәрәгги
вэ тәалисинэ али хидмәтләр көстәрәчәкдир.

Консул отурандан сонра мәчлисн баш тәрәфиндә
эйлэшән агбәниз, дәвәрәкөз, шүшгулаг, тикан кими
ити вэ узун быглы бир әтлибоюн, маская бәнзәр гыр-
мызы сифәтли бир киши аяга галхыб сәрчә кими о ян-
бу яна чәлд дөнән башы илэ «һәзәрата» мүрачнәт этди.

— Агалар, һәзәрәти-кирамин! Букүн биз Гафгаз
мүнәввәрлэри дүчүн пәк мә'уд, һәм дә мүәййән дәрә-
чәдә мә'юс бир күндүр. Мәмнуниз, чүнкн Үсөйинзадэ
чонаблары бизим дә'вәтимиздә һәссас бир мүнәсибәтлэ
мәчлиснимиздә исбаты-вичуд эдийорлар!

Отуранлар әл чалыб шүшгулагын янында эйлэшән
орта яшлы, гысабәй вэ кичик көзлү, сакит бахышлы,
крахмал яхалыглы адама тәрәф дөндүләр.

Үсөйинзадэ ериндән галхыб тә'зим ишарәси верән-
дә шүшгулаг гышгырды:

— Әзиз сәрмүһәрриримизи, әдибимизи сәмим-гәлб-
дән тәбрик эдийоруз, әфәндиляр! Әвәт! Гафгаз кәнди-
ләриндән кәндиләри исә Гафгаздан разы галараг
Истанбула кедийорлар!

Һамы әл чалды. Шүшгулаг сүкүт истәйиб давам
этди:

— Мә'юслуғумуза еканә бир сәбәб исә, бизим әзиз
вэ пәк мөһтәрәм рәфигимиз, мәсләкдашымыз, түрк
милләтинин парлаг истиғбалы угрунда мүтәмәдиййән
гейрәтләр көстәрән һәмни затын—Үсөйинзадэ әфәнди-
мизн букүн бизләри тарк этмәсидир, Истанбула...

Шүшгулаг чүмләсини ярымчыг гойду:

— Әфәндиляр рича эдийорум кәндими доғру анлая-
сыныз Мән һич бир дәрәчәдә бәй әфәндиляринин
Истанбула сәфәринн кәдәрлэ бағмыйорум. Әсла! Вә
зәни эдийорум ки, һеч бир кәс кәдәрләнмәз. Чүнкн
бир түрк, бир ислам мүнәввәри үчүн шимди, гилбә-
каһн-токамүлүмүз олан Баби-алиһи вармаг ив бөйүк

¹ Ковсулу

¹ Сәйләри.

сөвнич вә нә бөйүк сәадәтдир! Мә'юс олмагымыза бир сәбәб варса о да бизим, биз Гафгаз мүнәввәрләриниң пәк әзиз достумуздан галиба фиргәтә дүшмәсидир. Тәбнидир ки, бу фиргәт чисманн олса да руһани олмаз. Хайыр, олмаз! Зира бизләр һәһимиз мә'һән, руһән һәммишә оунулайыз!

Һүсейизадә чәнаблары пәк зигиймәт асары илә түрклүк вә исламлыг һәмнини фәзалара ючалтмышдыр. Кәндисиниң мәшһүр философанә әсәриниң, «Сиясәт вә Фирүсәти» шимди фарс вә әрәб лисанинә тәрчүмә әдиһорлар-

«Мәчһун вә Лейлайи-ислам» әсәриндә Һүсейизадә чәнаблары тарихи фәтуһатыны гайб әтмәкдә олан заваллы вәтәнимизниң мүбтәлә булундуғу мә'һәви мәрәзләри камалынча көстәриһор вә онлары логмани бир тәбиб кими мүәличәйә галхышыһор. Түрк кәңчилиһи мөһтәрәм философумузун пәк зигиймәт әсари үзәриндә етишмәк, тәрбиһә танмаг исиһор. Тәәсүф ки, бүкүн сүр'әт гатары мүшарилейһи Гафгаз достларындан айырмаг мәчбүриһәтиндә галачағдыр! Биз дост вә аргадашымызла чисмән айрылсағ да, тәкрар әдиһорум, фикрән, руһән, гәлбән айрылмышһоруз вә әбәдийһәтә гадар айрыламайыз!

Биз онуила, о бизимләдир! Шаир көзәл демшидир:

Нерә варсан сәһинлә бәл дә варым!
Сәһини зигинлә бунча дәрбәләрим!

Мәәмафиһ кәндим Һүсейизадә әфәндимизниң гаршыдакы мүсафирәтләринә пәк бөйүк үмидләр, гайәләр бәсләйор, чәнаб һағдан мүшарилейһи үчүн, һәм дә әләми-ислам үчүн, түрклүк үчүн пәк бүйүк һаһийәтләр тәһәнна әдиһорум, әфәндим!

Рича әдиһорум. Бу мүмтаз вә мөһтәрәм затын шәрәфләринә эшг олсун!

Күрсүләр тәрпәнди. Һамы аяга галхыб чәник чалды. Шүшгулаг исә Һүсейизадәйә янашыб, ону гучағлады, өлдү.

Һүсейизадә тә'һим ишарәси верәрәк дәсмалыны чыхарды үз-көзүнү сидди.

Енә башга бирисн. һазик хәтт гоймуш, башыны дигдән гырхдырмыш ләббадәли бир шаир мүсафирин эл-

миндән, мүсәлманлыг йолунда фәәлийһәтиндән һитг деди. Соһра минбәрдән дейилән гәһидәләр, рәчәзләр аһәнки илә әзбәрдән ше'рини охуду:

АМАЛИИСТИГБАЛ

Һәмварә баһар ол бизә эй күлшәһи-әмал!
Аләм сәһин илә олийор һаһийи-игбал!
Сәһсәһи гылан һисаһлары азадәһи-зилләт
Мәһиләр яша эй мәлбәһи-әһвари һидайәт!

Тәһлим әдиһорсан бизә мә'һаһи-һәһти,
Зүлмәткәдәйә һурла сәһырсан ләмәәти
Үмидиһә үмид илә үмид әдәриз биз,
Исминлә дили-гәһзәдәдә эйд әдәриз биз!

— Мәрһәба, мәрһәба!

— Пәк бәркүзидә кәлам!

Шаир алгышладылар. Ким идисә хәһиш әтди:

— Тәрчүмә олунсун!

Анчаг билнимәди һансы дилә я һансы дилдән тәрчүмә олунсун. Чохлары бири-бириниң үзүнә бәхды. Мүһәррирләрдән бири дә хәһиш әтди ки:

— Мүмкүнсә вериниз чәридәмизни ярыкы сайысында басырайым!

Шаирдән габаг шүшгулаг чаваб верди.

— Чәнаб мүһәррир, әфви әдәрсиниз, һәммиш әһ'ар «Фюзәтдә» басылмышдыр. түгфән охуманызы рича әдәрим.

Мүһәррир үз истәйиб, шаирдән даһа бәлә-белә ени шеһрләр вермәсини хәһиш әтди.

Мәчлис, горуғлугдан тәзә чыхмыш, һамалы отлага бурахылмыш сүрү кими сүфрәйә дарашиды Кимсә, кимсәйә бахыр, һамы доғу бошгаблары габағына чәкиб эфәранлы пловдан овуч долусу ейир, мәчлисини баш тәрәфиндә отуран натигләри динләйирди.

Шүшгулаг ериндән галхыб ашағы тәрәфә кәлди. Таһирзәдәниң гулағына нәсә деди. Таһирзәдә дә она нәсә деди. Шүшгулаг тәәччүб әдирмиш кими голларыны яна айырды, гашларыны чатды, Таһирзәдәниң үзүнә бахмағда давам әтди. Таһирзәдә ондан үз чевириб графиндән стәкана су гөкдү. Шүшгулаг әз еринә кәлмәли олду.

Чох чөкмөдн, сөзү Һусейнзаде чөнабларына вердинләр. Намы сүфрэдән чөкилдн, күрсүнүн архасына сөйкөндн. Мөчлисн дәрнн бир сүкут бүрүдү. Намышын диггәти баш стула, онун габагында сакит даянач кырда көзлү, дүрүн вә мөчһул сифәтлн ортабой, гаракәтлн адама дикнлдн. О, әлиндәкн чөнкәли бир аз кәнардакы бөшгабын янына гојду, мөчлисн диггәтлә сүзүлү вә башлады:

— Газы һәрәтләриннн кәндим һаггында сөйләдикләриннә пәк миннәтдар вә мүтәшәккирәм.

Әһмәд Камал чөнабаары, Шаһри-мөһтәрәм Мирзә Һәсиб чөнаблары бурада мүһүм бир нөгтәйә, гәлбимән чәриһәдар бир кушәсиннә зәрбейн-әннн тогундурдулар:

Үммид!..

Натиг бу сөзү дейәндән сонра, санки әкс-сәдасыны әшитмәк үчүн хейли мүддәт сүсүдү, бир нөгтәдән көзүңү чөкмәдн. Сәсинн бир гәдәр учалтды:

— Әвәт, үммид!

Бәни нөв'н бәшәринн ничаты иштә шудур!

Һусейнзаде башыны юхары галдырыб сәгфә бахды. Санки диггәтләри чөлб әтмәк, дейәчәйи мөтләби көйләрдә көстәрмәк истәйирдн. Сәсинн даһа бир гәдәр учалтыб деди:

— Үммид инсан үчүн пәк бөйүк вә пәк мүгәддәс олан бир истинадкаһи мәтиндир! Әһбияләр, әвлияләр, үләма бу нөгтәйә нәзәр етирмиш! Инсанийәт бир шә'ри үлвипәрваз әдд олунса үммид онун фәзайин-үлвиййәтидир.

Чәмийәти-бәшәриййә бир сөйли-хүрушан әнн әдилтә, әмәл, үммид онун мөһрасыдыр.

Әһли-әләм бир күррәйн затил-әчза фәрз олунса, үммид онун һәрәкәти мүтәмадийи-дөвриййәсидир!

Фәзайи-лайәтәһәһиннн-әләмдә әчраһи сәмавиййәдән һәр һанкы булунар булуңун...

Адамлар бири-биринә ишарә әдиб натигин әдмдә нә гәдәр дәрнн вә әәнкин олдуғуна һейрәтләнир, гисмән Таһирзадәйә бахыр, снә стула дирсәкләниб диггәтлә пулаг асырдылар. Чохлары Таһирзадәйә һисс әтдирмәк истәйирдн: «Шаир белә олар, йохса ки!..»

Һусейнзаде мәчлисн хамуш көрүб вәчдә кәлирдн: — Кәндим бу һагга «Мәчһун вә Лейлайи-ислам» әсәримдә кифайәт гәдәр бәһс әтмишәм. Мәрәзә мүбтәлә булуңумуш әсри-һазри-ислам һөкүми-һазиг ара-йор. О дейор: бән ислами-дини дейләм, ислами-сияси, даһа доғрусуу, ислами-чоғрафийәм! Бәни хилас әдиннә! Бунун үчүн бизләрә иттиһад әлзәмдир! Үммиди-истигбал вачиб вә әһәммдир! «Тәһин» чәридәсиндә бәра-дәрн Абдуллаһ Чөвдәт бәй зыыйорлар ки, Истанбулда «Нәшри-лисани-түрки» чәмийәти артыг тәшкил олунараг гейри милләтләр арасында түрк лисаныны нәшр мөгсәдини даныйор. Биз Гафгаз үдәбасы да дәрси ибрәт алмалыйыз...

Шәрифә ханымын кәлишн мәчлисдә һәрәкәтә сәбәб олду. Һусейнзаде дә иттигинн кәсәрәк она ер көстәрди вә тәжин ишарәси верди.

Белә бир мәчлисдә «түрк ханымларынын» «исбативүчүд әтмәси» чохлаары үчүн хош идлисә, бир чохлаары үчүн дә тәәччүблү иди: «Зиқур мәчлисиндә гадын?..»

Охумушларын бир гисми гадынларын ачыг-сачыг кишиләрә гарышмасыны, ичтиман әләмә кәлмәсиннн шәриәтә, гурана зидд вә динә бид'әт сайырды.

Бунлар о адамлар идиләр ки, гадыннын анчаг нәр-дә далында сахланмасыны, «исмәтиннн, зәрифлийиннн горунмасыны» тәләб әдир, буңунла куя «франсыз позилуғунун өнүнү алмаг» истәйирдиләр. Бир гисми исә һәр нә гәдәр олса гадынларын иштирак әтдийн ичтиман ерләрдә хүсуси бир шәраитин һазырланмасыны, һеч олмәзса белә ерә харичиләрин бурахылтамасыны идна әдирдиләр.

Анчаг һамы өз мүддәасыны гурана иснад әдир, айры нотичәләр чыхарырды. Кимн дейирди мүсәлман гадынн өртүнмәлидир. Кимн дейирди ачыг кәзмәлидир. Бә'зиси дейирди анчаг намаз үстә өртүнмәлидир, мүсәлман ичиндә исә ачыг кәзә биләр.

«Молла Нәсрәддин» бу суаллара белә чаваб верирди: «Орда әлә, бурда белә!.. Иштә ойлә, иштә бойлә, иштә шойлә вәссәләм...»

Анчаг букүнкү һәйәчан вә һәрәкәтинн сәбәби башга иди. Шәрифә ханым өзү илә бәрәбар бир мәктәблин, он-он ики яшлы бир гәз ушагы кәтирмишди.

Мэчлисдәкиләрни чогу, о чүмләдән мүсафир чәнаблары бу гызы танымаса да бәзиләри танийырды. Танийырды вә һәмин гызын бурая кәлмәсинә тәәччүб эдирдш.

Бу гызы охучулар да танийыр.

Әнтигә һачы Рәсулун әлиндән чыхандан, апасынын яшына кедәндән сонра Таһирзадә онун мәктәбә дүзәлмәсинә чох сә'й этмишди. Бир мүддәт өз мәктәбинә чағырмыш, онун сәс исте'дадыны нәзәрә алыб Үзәйир бәйә, онун васитәсилә Шәрифә ханыма хәһишә кетмишди. Чох исрардан сонра Әнтигәни гыз мәктәбинә, пансионә гойдурмушду.

О заман, Әнтигәнин үстү-башы чох төкүлмүшдү. Мәктәбдә онун вәзийәтини көрүб бә'зи гызлар икраһ әтдиләр. Гәтта илк кечәләр она отагларда йох, хәли-мәһин яшында ер вердиләр.

Анчаг Шәрифә ханым Әнтигәни мачәрасыны биләндән, сәсиндәки мәләһәти көрәндән сонра она аналыг гайгысы көстәрди. Мүнасиб бир мөгам ахтарыб онун һаггында Тағыев чәнабларына да данышмаг истәди.

Бәс Әнтигә һачы Рәсулун тәшкил әтдийи мәчлисә нә әчәб кәлиб? Онун нә һачыдан, нә мәчлисдән хәбәри вар. Ону бурая кәтирән Шәрифә ханымдыр.

Мүәллимә бир тәрәфдән тәрбийәсинлә мәшгул олду-гу стим ушагыи ә'лә мә'рифәтини, үмид вердийини көстәрмәк, икинчи тәрәфдән исә, һөрмәтли мүсафирини мәчлисини белә бир кәнч исте'дадын саф, бакир тәрә-нәләрилә шәһләндирмәк истәйирди.

Һачы Рәсул һазыр иди ки, Шәрифә ханымы кәнара чағырыб шакирдини «бурадан рәдд әләсин». Анчаг бу-на фүрсәт олмады. Мүәллимә ханымы мәчлисдә һөр-мәтлә гаршыладылар, гызы да мүәллимәсинин янын-ла, лап һүсейнзадә чәнабларынын көзү гаршысында әйләшдирдиләр.

Аталар яхшы дейиб ки, сән сайдыгыны сай, көр фәләк нә сайыр!

Һачы Рәсулун һеч юхусуна да кирмәэди ки, шөвг вә зөвг илә һазырлашдыгы бу шәрәфли мәчлисә өв-гәттәхлик кәләчәкдир.

Зияфәт башланан күн, сүбһ тездән Чәһанкир она сөз вермишди ки, «донуңузу кеймәйә буярун!»

Һачы, вә'дәләшдийи кими «буяорду» да. Амма нә фәйда, буяормаса ондан яхшы иди! Һачы көрдү ки, дәрзи онун палтарыны, шәһәрдә чохларынын чохдан кеймиш олдуғу көй мәндуләдән тикиб. Бир бу олсай-ды, дәрд яры иди.

Фасон да әлә көтүрүб ки, «нә архалыг кими арха-лыг, нә дә сертух кими сертух!»

— Уста бәс данышдығымыз фасон һарда галды?

— Һачы аға бу фасон шәһәрдә лап биринчидир.

— Нечә биринчи, әллисинин әйниндә көрмүшәм!

— Сизинкинин яхасы кәнар, дүймәси гайтан, чиб ағызлары тикмәли, голлары бүзмәли... Бир диггәт вер-рин!..

— Уста бунлары мәнә демә, кәндли-күндлү тапма-мысан ки?

— Һачы мән сиз дейәнә гулаг асмышам!

— Мән нә демишдим?

— Тайы-бәрабәри олмасын!

— Тәзә бичим олсун!

Һачы архалыгы овчунда хышмалайыб әски кими көйә галхызмышды:

— Мән белә демишдим?

— Бәс нечә?

— Яланчынын атасы ит илә ятсын!

Дәрзи гайчыны стол үстүндән көтүрмүш, енә гой-мушду, һирсини бир тәһәр боғмаг истәмишди:

— Мә'рифәтлә данышып, атанын бурада нә күна-һы? Сөзүн вар, сөз даныш!

— Мән буна гәпик дә вермәрәм!

— Хош кетдин!

Һачы палтары дәрзини үстүнә атыб гайыдәндән, хүсусән зияфәтә кәләпләрин әйшиндә һәмин парчадан көзәл кейимләри көрәндән сонра чин башына вур-мушду. Салам верәни дә сөйүб бнабыр әләмәк истә-йирди.

Әнтигәни бу мәчлисә кәлиши исә Һачы Рәсулу лап тәб'дән чыхартмышды. «Бу һара, ә'яв мәчлисә һара! Бура ушголду, стимханады?»

Эпитетини бурая кэлмшини Таһирзаде дә көзлә-
мәздн.

Узун гәһвәйн дон кеймиш, аг һашһиәли абы кала-
гайы өртмүш, нурани сифәтли мүүллимәнин яһында
гызчыгазы көрөндә Таһирзаде чох севинмишди.

Шәрифә ханым шакирдинә гәрәәт илә гуран оху-
дандан сонра Таһирзадәнин тәклифи илә Эпитгә Сейид
Әзимин мусиги һаггылакаы мөһһүр гәзәлини чаркаһ
үстүндә охумушду.

Куш гыл әй ки, билирсән өзүнү вағифи-кар!
Акаһ ол, көр ки, нәдир иләйи-ней, нәгмәйн тар.
Ки, сәдасында онун гәрәт олур сәбри-гәрар,
Ачмасан пәрдәни һәр пәрдәдә вар йүз әсрар...

Әһмәд Камал исә Таһирзадәнин гонаглар ичиндә
олдуғуну көрүб әввәл тәәччүб этмишди. һачы Рәсул-
дан сорушанда о да чийинләрини чәкмншиди: «Ону ким
чагырыб?»

Таһирзаде мәчлисин көзә дәймәз бир ериндә дая-
ныб мүүллимләр илә сөһбәт эдирди. Зияфәт башла-
нанда исә дигтәтлә гулаг асырды. Онун бирдән-бирә
аяға галхыб «Агалар, ханымлар!» дейә хитаб этдийи-
ни көрөндә чохлары тәәччүб этмишди.

Доғрудур, һачы Рәсул бу тәсәдүфдән чох мә'юс
иди. Анчаг газынын бу ишә разы олдуғуну дүшүнүб
сакиләшмишди: «Әлбәт белә мәсләһәтди, газы ага-
нын аяғы биләни бизим башымыз билмәз. Әлбәт бир
һикмәт вар ки, бабиләр дә мүсәлман мәчлисиндә оту-
ра кәрәк!»

Таһирзаде дилләһән кими сүкут бәрпа олуиду.
Стәл архасында дик даянан, бир әлини дөшүнә голн,
о бири әлилә мүсафири көстәрән, тәмкинли вә мүлайим
бир сәслә данышан гартал бахышты нурани кишини
истәйиң дә, истәмәйиң дә динләйирди:

— Агалар, ханымлар! Букуң бурада һүсейизаде
чәнабларынын итгини, һөрмәтли мүһәрриримзини
итгини мән дә һушикушла эшитдим. Эшитдим, доғ-
русуңу дейим, мә'юс олдум. Чох мә'юс олдум. Чүнки
мән билмәдим ки, илли һарадаям. Бақыда, әзәрбай-
чанлылар арасындайм, йохса османлылар ичиндә,
Анадолуда, Истанбулдайм. Әлибәй чәнаблары Гаф-
изаде хейли чалышмышдыр. Онун хидмәтләри «Фю-

зат»да, «Каспи»дә вә һәһайәт «Сәәдәт» мәдрәсәсиндә
олмушдур. Тәәссүф ки, бу хидмәтләр дә бизләри,
маарифдән касыб олан гафгазлылары һәрәкәтә кәтирә,
ирәли апара билмәди. Чүнки Әлибәй чәнабларыны
чохларымыз баша дүшмәдик, илли дә баша дүшмүрүк.
Османлы дили вә әдәбийятынын беш йүз иллик тәч-
рүбәйә малик олдуғуну дәфәләрлә эшитмишик. Бәс биз
нечә, тарих йолларыны аддымлаяраг ийирминчи әсрә
аяг ялын, әлибош кәлмишик, йохса бизим дә мәдә-
нийәт дүнясында аз-чох һаггымыз вар? Бизим итти-
раблар чәкмиш халгымызын мубаризә гүдрәти, дил вә
әдәбийятымызын тәчрүбәси мәкәр аздирмы? Мән дейи-
рәм чохдур? Күман әдирәм ки, буну һеч кәс иңкар
әтмәз. Бәс нә үчүн өз ана дилимиздә, әзәрбайчанлы-
ларың ширин, сәдә, айдын дилиндә данышмырыг?
Мирзә Чәлил буна доғру чаваб верир:

«Горхуруг сәдә данышсаг, сәдә язсаг, бизә әвам
дейрләр».

Әлибәй чәнабларынын анлашылмаз олмасына бир
сәбәб будур. Мән дигтәтлә эшидирдим.

Әлибәй чәнаблары «Нәшри-лисани-түрки» чәмийәти
һаггында дедиләр. Өзкә милләтләр арасында түрк
дили яймаг фикриндә олан бу чәмийәт, һәлә өз ады-
ны түркчә язсын, сонра баиғаларына дил өйрәтсин.
Йохса адама күләрләр, нечә ки, мәдәни өлкәләрдә
күлүрләр.

Әһмәд Камал бәй, мәним һәмкарым, фәхр илә сөй-
ләди ки, «Сиясәт вә Фирусәт» әсәри әрәб вә фарс
дилино тәрчүмә олунур. Әлбәт ки, буна кәрәк севинәк.
Чүнки әрәб вә фарс гардашларымыз да Әзәрбайчан
әдбииниң китабыны охуюб хәбәрдар оларлар. Амма
мәни дөшүндүрән айры шейдир. Мән һәсрәт чәкирәм
нә дейирәм нә олайды, фарслар, әрәбләрдә олан кими
бизим арамызда да бир нәфәр олайды, һүсейизаде
чәнабларынын һәмни әсәрини Әзәрбайчан дилино тәр-
чүмә элә иди. Әзәрбайчан охучулары, мүсәннифини
һәмвәтәнләри, диндаш вә дилдашлары да охуюб көрә
идиләр ки, онун әсәриндә нә вар! Биләйдиләр ки, Әли-
бәй нә дейир вә нә демәк истәйир! Бәли, бизә бу ла-
зымдыр!

Һачы Рәсулун сәси эшидилди:

— Агалар, бу лап күстаклыгыдыр!

Әһмәд Камал она сәс верди:

— Таһирзадә Сиз нәләр сөйләйрсиниз? Газы ага бу иддиалар шәрәфли мәчлисимизә мугайирдир!

Башга сәсләр дә буну тәсдиг этди:

— Ону бурая көндәрән вар!

— Әлмдән биһәбәр адамлар әлмдән данышырлар!

— Сабын сатанын үрәфа мәчлисиндә нә алыш-верши?

Газы сүкүт истәди вә бир нөв йохлама верди:

— Хейр, ону һимайә эдән чәнаб Гәнизәдәдир. Мүәллимлийинә зәманәт вермиш, өзүңү дә мүмкүн мәгамларын һамысына төвсийә эдир. Тәәссүф ки, шәхсән бурада иштирак әтмир.

Таһирзадәни күлмәк тутду:

— Газы ага мәни шәриәт хадими кими тәсдиг әдиб шәһадәт верән сизсиниз! Нә тез унутдуңуз, йохса сөзләрим хоша кәлмир? Мәкәр мән дини әһкама мугайир бир сөз дейирәм?

Таһирзадә үзүңү бүтүн мәчлисә тутуб сорушду, дәрһал өзү чаваб вериб, изаһ этди:

— Мән һәм шәриәт, һәм милләт, һәм һәгигәт һәмнә демәк истәйирәм ки, көзүңү Истанбула тикәнләр бизим кәләчәйимизи вә мәдәнийәтимизи истәмәйәтләрдир! Азәрбайҗан фәһләсини, кәндлисини Истанбулда нә иши вар, онун чәһит кими вәтәни, гәдим мәдәнийәти, түкәнмәз дә сәрвәти вар. Бизим йолумуз кечмишә йох, кәләчәйә, әсарәтә йох, һүррийәтә догрудур. Бу һәмни йолдур ки, сосял-демократ мәсләкнин биһасыны гоян Маркс алтмыш ил бундан габаг көстәриб, Авропа фәһләләри дә гәбул эдибләр. Бу йол Ленин дәйән йолдан, рус фәһләсинин азадлыг йолундан айры дейил! Инди нә замандыр, чаным? Рус фәһләсинин һүррийәт йолуну, Мирзә Чәлил Иран, Әфган, Мисир фәһләсинә, чәми Шәрг аләминә төвсийә эдиб дейир: «Чүмлә чаһап фүгәрайи-һасибәси бирләсин!»

Бу заманда бизим османлы пашаларына көз дик-мәйимиз нә гәдәр әгилли һәрәкәтдир? Кимә лазымдыр?!

Тәвәггә эдирәм мүңәввәрләримиз мәни диггәт илә эшитсинләр. Хәтә зәни әтсәләр дә эшитсинләр. Сәди

рәһмәтлик әдәби биәдәбләрдән өйрәндиһини дәфәатлә дәммишдир. Гой Таһирзадә әвам олса да һәмвәтәндәринә, гәлам һаһибләригә үрәк сөзүңү десич.

Мән көрүрәм ки, бу мәсул бир вахтда Әлибәй чәнаблары кедир. Кедәни габагыны сакламаг олмаз!

Кедәнә яхшы йол! Амма һәмни аләмимдә халгына, торпагына хидмәт әтмәк истәйәнин ери кәнарда йох, мәһз халгын өз ичиндәдир! Әлибәй чәнабларынын тәһәләрини чох эшитмишик. «Әлмдән биһәбәр адамлар әлмдән данышырлар!»

Бәли, биз алим дейиллик, аз билирик. Амма бир һәгигәти дүрүст билирик: чох билиб халга аз хидмәт әтмәкдәнсә, аз билиб чох хидмәт әтмәк мин дәфә мәсләһәтдир. Әлибәй гой Истанбула кетсин. Мән дә оху мушларымыза мәсләһәт көрүрәм ки, шәһәрдә, кәнддә һәрәси беш һәфәр савадсызы өйрәдиб көзүңү ачсынлар, халг маарифләнсә тәрәгги, һүррийәт йолуну мәнәси-сәһси дә тапар вә бу йолда даһа чүр'әтлә кәдәр. Йохса Истанбул я Мәккә сөвдасы чохдан кәһнәлиб кетмиш вә зиянлы бир сөвдәдир! Алим адамын бу орта әср хәяләтына уймасы чох тәәссүфлүдүр! Мән бунлары уча сәслә дейирәм! Чүнки дүшүнчәм беләдир, әтигадым да бунадыр?

Һәмни күн Бақы вағзәлындан икинчи бир мусәфир йола салынырды. Анчаг бу шәнлик, тәнтәнә илә йох, полис муһафизләринин горху вә тәләшы илә, ону гаршыламага кәләнләрин тәғиб вә һәдәсилә йола салынырды!

Бу ени мусәфир Тифлис гатарилә кәлән, һәштәр хан вилайәтинә сүркүн эдилән һәким, мүәллим вә мүһәррир Нәриман Нәриманов иди.

Гафгаз полис идәрәси кизли мәктубла бүтүн бөйүк стансиялара, дәмир йол полис мәмурлуғларына кизли бир хәбәрдарлыг көндәрмиш, «бу тәһләүкәли мәһбусун» әтрафында данышыг вә һәрәкәт имканыны әввәлчәдән дүшүнүб гәт әтмәйи тапшырмишды. Бақы полис мәһмуру һүсәйизадәнин мүшайәтнини мушәһидә алтына алмагга бәзи мөтәбәр адамлары тәһрид әтмәк. Нәриман үчүн, әһтинал ки, тәртиб олуначаг гаршылама

мәрасимини позмаг әмрини алмышды. Бунун үчүн исә һәмин күн күман әдилән адамлара нәзарәт етирмәк истәйрди.

Мәһбусун сүркүн еринә көндәрилмәсн үчүн ән мүнасиб ил әлбәт ки, дәннз йолу иди. Ону Бақы стансиясында дәшүрмәк, йүк кәмиләриндән биринә миндирмәк лазым иди. Полис идарәси рәслийи бу маршрут рәдд әтмиш, мәһбусун Бақыда вагондан дәшүрүлмәснин «ән ахмаг бир тәдбир» кими гадаган әтмишди.

Бақы, фәһләләрин һөкүмәтә гаршы гәзәбләндиий, ингилаб хадимләринин ән чох кизләндиий бир ердир. Бақы инди өз тәб'әлик вәзифәсинә әтина әтмәк истәмәйән, узаг бир шәһәрдә—Тәбриздә кәдән вурүшмалара көмәк әли узадан гиямчы бир ердир. Ән нәһайәт, Бақы мәһбусун вәтәни, Азәрбайчанын мәркәзидир. Орада Нәриманы полисин әлиндә сахламаг үчүн бөйүк гошун да иш көрмәз. Әлә әтмәли ки, кечә вахты, әл ятлышкән мәһбусун орадан кечдийини һеч билән олмасын. Шайәд билән олса да ону гаршыламаға чыханлары узаглашдырмаг, көрүш имканыны чох мәһлуд әтмәк лазымдыр. Ичәри шәһәрләрдә, шимали Гафгазда исә ону һәнтәрхан тәрәфә көндәрмәк даһа мүнәсиб вә ағыллы һәрәкәт олар.

Полисин Таһирзадәни зияфәтдән чағырдығыны Мәшәди һүсейнә хәбәр верәндә, уста санки бу хәбәри чождан билирмиш кими, тәсәлли ишарәси вериб деди:

— Так о дейил. Букүн чохлаарыны илзәйирләр ки. артыг-әскик данышмасынлар.

— Нә олуб ки?

— Бир шей олмайыб. ағаларын чанына үшүтмәк дәшүб.

— Йохса кенә тә'тил-зад вар?

— Тә'тилдән дә горхулу ишләр вар!

— Инди кимдән горхурлар?

Устасы Бәндалыннын мараг долусу суалларыны көрүб гапыны өртдү, тахчадан бошгаб алтындан бир шәкил чыхарды.

Яхшы кейимли, кеннш сифәтли, сакит бахышлы бир мүәллим шәкилдә сакит даяныб Бәндалыннын үзүнә бахырды:

— Бу кимдир, таныйырсанмы?

Бәндалы диггәтлә бахды:

— Йох, көрмәмишәм, һүсейизадәни йола саланларландыр?

— Йох, бунун өзүнү йола салырлар.

— Бу да Истанбула кедир?

— Бунун йолу айрыдыр. Бу һүсейизадә йолу илә йох, өз йолу илә кедир.

— Бир нағыл вар, әрмәни гызы илә мүсәлман оглунун нағылы, эшитмисән?

— Баһадыр илә Сонанын нағылы!

— Баһадыр вә Соһа!

— Эшитмишәм, ширин нағылды. Анам ону Таһирзадәдән эшитмишли. Оғлан өзүнү өлдүрүр. Әләмә? Китабы да вар дейирләр.

— Китабы сар. һәмин китабы билирсән ким языб?

— Билмирәм, әрмәни языб дейәсән.

— һәмин бу мүсафир, букүн сүркүнә кәдән мәһбус языб.

— О ким ола?

— Нәриман Нәриманов!!

Бәндалыннын марагдан көзләри бөйүдү.

— Нәриман, доктор дейилми?

— Доктордур, һәм дә мүәллимдир, язычыдыр.

Доктор бир адамы, бу исә өз халгыны мүаличә әтмәк истәйир.

— Онуң янына Шамахыдан пахош апармышдылар. Данышырдылар ки, лоғман кими дава-дәрман верди, өзү дә гәпик пул алмады. Нахошлара пулсуз бахыр, һәмин Нәримандыр?

— Өзүдүр, о, адамлары һәм чисмән, һәм дә руһән мүаличә әтмәк истәйир. Ингилабын рәһбәри шәргдә фәһлә ишләрини она тапшырыб. Фәһләләр ичиндә ону ганымаян йохдур.

— Нә үстүндә сүркүнә кедир?

— Әлә бунун үстүндә. Николай ондан горхур. Деийр чамаат ки, сәнә пулаг асыр хәта чыхарарсан, Си бирә кет! Беш-алты ил орада гал, сонра бахарыг!

— Бәс чамаат нә дейир?

— Фәһләләрин дә һәлбәт демәйә сөзү вар. Ин-

шаллаһ эшидәрик. Бу ахшам һарда олачагсан? Ун тай-
ларының ичиндәми?

— Һарда лазымса олум да!

Мәшәди Һүсейн бир гәдәр сүкүтдан сонра деди:

— Башарсан, сәрнишин залына, билет кассасының
тәрәф кәләрсә!

— Кәлләм!

— Билирсән һачан?

— Һачан кәлим?

— Ап-ахшам!

— Баш үстә.

— Ахшам, азандан бир саат кечмиш! Лап гаран
лыг дүшәндә!

Бәндалы истади устасындан тәфәилаты илә соруш
сун. Мәшәди Һүсейн маңал вермәди:

— Ди кет, гапыны ачырам, кәлиб-кедән олар!

Бәндалы һәмнин сааты мин бир интизарла кәзлә
йирди. Билмирди нә мәсәлә вар. Анчаг билирди нәсә
гейри-аля бир шей вар. Һәр ишдә агыр, тәмкинли,
һәр сөздә эһтияткарлыг севән устасының ону белә
горхулу ерләрә чагырмагда, мүтләг бир фикри олма-
мыш дейил! Көрәсен вә вар?

Төз кими нарын ягыш чисәләйирди. Элә ягырды
ки, ягыш һисс олуимурду. Санки һаванын өзү бу саат
союг судан чыхарылмышды. Нәйзә тохунурдунса союг
вә рүтүбәт кәтирирди. Һәр тәрәф яш, думан кими бәз
бир тутгунлуг ичиндә иди.

Вагзал гапыларындан кириб-чыхан исә азалмыр-
ды. Тифлис гәтарының кәлмәйинә бир саатдан чох
галырды.

Мәшәди Һүсейн Бәндалы илә ишарәләшиб вагзал
сәкиләринә чыкканда полис нәфәрләринин гапыларда
варкәл эләдийини көрдү. Доғрудур, полис нәфәрлә-
ринин она күмәни аз келәрди. Амма Мәшәди Һүсейн-
нин полисләрдән шүбһәси чох иди вә әсәслы иди.

Мәшәди Һүсейн Тифлисли бир достундан кағыз
алмышды, һәмнин бу гатар илә Нәриманын көндәрил-
дийини әйрәмишди.

Мәктубда гатарын вахты вә мәһбус вагонунун ерй
дә гейд олуимурду.

Полис идарәси фәһләләрден даһа чох зиялылардан
шүбһәләнирди. Мә'лумдур ки, Нәриман мөтәбәр бир
һәким, бир әдибдир. Бақыда да ишләмишдир, мүсәл-
манлар арасында бөйүк һөрмәт сәһибидир. О да мә'-
лум иди ки, Нәриманын истәр һәбси вә я сүркүнүндә
Һачы Зейналабдинин—«Бақы падшаһы»ның ишарәси
аз иш көрмәмишди. Инди «Бақы падшаһы»ның үстү
ачылан ишләри чамаат арасында пычылтты илә дө-
са данышылырды. Һәтта гәзет, мәчмуәләрә дә дү-
шүрдү.

«Бақы падшаһы» мүһәндис Бәһбудовун ачыгына
бүтүн Гарабағлылар диван тутдуруп, Петербург пад-
шаһындан дәрә алараг маарифә вердийи масарифи
кәсир, хейрийә чәмийәтини дагыдыр, гәзети бағла-
һыр, полисин эманәти олмадан охумушларә инәй-
мыр, ишә көтүрмүр. Данышылырды ки, «Бақы падша-
һы» османлы солтаны Әбдүлһәмидә һәдийиә көндәрилб
вә әвәзиндә хәлвәти тапшырырлар алыб. Тапшырыг
алыб ки, солтана, шаһа саташан адамларын, фәһлө-
ләрә гошуланларын «дәрәнә бахсын» я «бахдыр-
сын». «Бақы падшаһы»ның эвиндә, пәрдә далында
баш верән бә'зи-бә'зи ишләр һаггындакы хәбәрләр,
Бәһбудовун мәһкәмәләрә вердийи әризаләр эл арасын-
да саггыз кими чейнәнирди.

Бақыда фәһлә, зиялы йохду ки, Нәриманы таныма-
ын, севмәсин. Хәбәр тутсалар, айры шейзә бахмаячаг
ләр, Нәриманы гаршылаячаглары йәгиндир.

Она көрә дә ахшамдан бәри полис нәфәрләри ваг-
зал гапыларында көл өрдәйи кими чыхыб-батыр, һәр
түб кедәнә «дурбин гоюб» хүсуסי көз етирирдләр.
Анчаг мәсәлә, һеч дә көзләнен кими олмады. Охумуш-
тардан көрүнән аз иди.

Узун вә гаранлыг йолларын йоргуилугундан көзү
гызармыш кечә гатары станция яхынлашанда ердән
чыхмыш я көйдән төкүлмүш кими адамлар да дәстә
илә дәмир йол хәттинә йөнәлдиләр.

Күман этмәк оларды ки, һәр кәс өз адамыны гар-
шыламаг үчүн гатар аягына кәлиб. Амма гатар дая-
ныб нәфәс аланда, өскүрүб-әсгиранла мә'лум олду ки,
башга вагонларын габагында тәк-түк адам вар. Лап

ахырда, гатарын гуртарачагында гаранлыг вэ кичик бир вагонун габагында исэ хейли чамаат комалашды.

Полис кизли сайдыгы мөсөлэ, сөн дема, чохла-рына мө'лум имиш. Адамлар бири-биринэ мачал вер мэдэн сон вагонун дэмир гэфэсли пэнчэрэсинэ баха-баха ирэли еридилэр.

— Эзиз мүсафир хош кэлиб!

— Ингилаб мүчаһидинэ угурлар олсун!

— Гоча шэргин Нөриманы вар олсун!

Полис нэфэрлэри ирэли кечиб адамлары кэнар этмэк истэдилэр:

— Ай чамаат, комалашмайын!

— Дагылын, платформаны бошалдын!

Фэһлэлэрдэн бир нечэси вагонун гапысында мөһ-кэм даяныб тэлэб этдилэр:

— Мэһбусла көрүш истэйирик!

— Даянын!

— Даянмага вахт йохдур, вагон йола дүшэчэк.

Мэһбусу чагырын!

Вагонун бармаглы пэнчэрэсиндэн йорғун, һәм дэ һэйчәнлы бир сәс эшидилди:

— Бакылы йолдашлар салам!

Нөримаң бойланых кэлэнлэри бир-бир сейр эдир-ди. Мэшәди һүсейн Нөримана эл вермөк истэйендэ полис мане олду:

— Кери чәкил!

— Ичазэ йохдур!

Мэшәди һүсейн «Молла Нэсрәддин» журналынны ачыб көстәрди, вараг-вараг силкәләди:

— Күлмәли мөчмүэ кәтирмишәм, охусун, дарых-масын! Бурада сияси нэ вар ки! Һөкүмәтин ичазәсилә чап олунмуш мазәли сөзләрди!

Нөриманың сәси эшидилди:

— Мэшәди һүсейн сиз мәним янымдасыныз. Һә-мишә янымдасыныз!

Мэшәди һүсейн эрзаг долу бир бағламаны поли-сә верди. Оун даламча фэһлэлэр исти палтар, дэри папаг, элчәк, папирос, мейвә долусу зәнбил, ширнийат кәтирдилэр.

Полис нэфэри алдыгы шейлэри йохламага мачал талмадан вагонун гапысына атыр, кәтирэнлэри гейд эдирди:

— Адын, фамилин, шейлэр...

— Чәнаб мө'мур, язмагла гуртара билмәзсиниз, һамымыз бирдэн язын!

— Язын Бақы фэһлэлэри, Нөриманың үрәк дост-лары!

— Йолдаш Нөримаң, азалдыг мөһәббәти сиз иң-дан мөһәбәтләрннэ дучар эләди!

— Бу йолун һамар олмадыгыны мән билирәм. Азалдыг һеч вахт, һеч ердә верилмәз, о анчаг алы-нар! Дүшмәнимиз дэ, достумуз да билир ки, йүз дэфә басылсаг да мүвәггәтидир. Бир дэфә галиб кәлсәк, әбди олачагдыр.

Кәләнләр һамысы һүррийәт маһнысы кими сәс сәсә вердилэр:

— Мән кедәрәм вар олсун амалым!

— Янасын шәһрияри-һүррийәт!

Санки бу маһнылар, горхулу һадисәләрдән хәбәр верирди.

Мэһбус сорушду:

— Һоп-һоп Бақыда дейилми?

— Бакыдадыр, анчаг бүкүн дайысыккә чагы-лыб.

— Дайынын да өмрүндән аз галыб, фикир эләм-әсин!

Дәрһал фит чалынды, гатар тәрпәнди. Мэһбусун сәси эшидилди:

— Саламат галын! Һоп-Һопу горуон! Заманың иң-кәләчәйин маһныларыны ондан эшинди!

Мэшәди һүсейн учадан чаваб верди:

— Архайын олун! Чисмән айрылсаг дэ галбән һә-мишә сизнәләйик!

Бәндалы Нөриманы көрмәмишди. Чох чап атды, габага кечди, бойланды. Күман эдирди ки, бу саат бармагдыг арасындан саггал басмыш бир киши кө-рүнөчөкдир. Элә олмады. Бәндалы, пәнчәрәдән яра-шылгы, тәмиз либасы бир адамын башы илә ишарә-вериб кәләнлэри саламладыгыны көрдү. «Нөримаң бу-йимиш!» О, дустага охшамырды «Краһмаллы көйнәк-

дә, асма галстуку, салига илэ дүймәләнмиш жилет үстүндә, санки бу саат үтүдән чыхмыш боз костюму вар иди. Башыны яна дарамышлы. Алын тәрәфлән башынын түкү сейрәкләмишди. Топлу бығлары, чәнәсинин учунда сахладыгы саггалы вар иди. Сифәтиндә кәркинлик, көзләриндә исә һәйәчан, интизар дуолурду. Бәндалы өзү-өзүнә деди: «Доктор ки, доктор!»

Нәриман пәнчәрә габағында санки бир ан көрүндү вә чәкилди. Бәндалыя элэ кәлди ки, мәнбус достларынын бу һәйәчанлы видалашмасындан тә'сирләнәрәв аяғ үстә дура билмәди, өзүнү тахтын үстүнә атды. Анчаг әслиндә белә дейилди. Нәриман достларынын көрүш вә гайғысындан, доғрудан да, тә'сирләнмишди. Метех галасындан башлаян әсәб нахошлуғу, гычларынын ағрысы она әзаб верирди. Бә'зән аяғ дүра билмирди. Инди белә ердә нә ағры, нә хәстәлик нә йорғунлуғ онун зәһиннә йол тапа билмәди. О нә исә демәк, достларына сөйләмәк истәйирди. Нә эдәсән ки, һәйәчан ону боғур, фикирләрини топлая билмирди. Мүһәфизләр исә мане олурдулар. Юмруғуну кәйзә талдырыб нәсә дейәндә полис пәнчәрәни бағлады.

- Чәллад!
- Намәрд!
- Гатил!
- Гансыз!

Вагондан, пәнчәрә архасындан исә зәиф дә олсә кәләчәк чарчысынын сәси эшидилди:

— Бакылы йолдашлар, сағлығ олсун, айры шәраитдә, ачығ һавада, сәрбәстликдә көрүшәрик!

— Яшасын фәрда!

— Яшасын һүррийәт фәданләри!

Гатар кедирди, амансыз, боғуғ, екнәсәт тәкәр сәсләри кечмишини зүлм вә изтирабларындан, фәһләләрини хейир-дуа сәси исә кәләчәйин, ингилабын пуртулуш күнләриндән хәбәр верирди!

Инди Нәриманын һәйәчанла дөйүнән гәлби синәсинә сығмырды. Онларла танымадығы, лакин үрәклән севдийи зәһмәт адамларыны, мүхтәлиф милләтдән, мүхтәлиф пешәдән, мүхтәлиф ерләрдән олан фәһлә вә зиялылары пәнчәрә габағына, ону гаршыламаға кәлән, онун ағыр күнү вә кәдәришә шәрик олан көрәндә

Горкинин, Сабирин, Акоюнын, Чавчавадзенин һүррийәтә чағыран шеирләри, Гафгаз дағларынын чошғун яз чайлары кими чағлаярағ Нәриманын гулағына мин бир мәнә илэ, гүкәнмәз бир гүдрәтлә сәсләнди:

— Йолдашлар! Күрәләри синдән алышдырын. тәмирләри гыздырын, чәкичләри уча галдырын. Зинтанлара, зәнчирләрә бәрк вурун! Йолдашлар!..

Һәмни күнләрдә, бу чағырыш маһныларынын алоу эшгилә яшәян мәнбуслара һеч бир зиндан вә сүркүн, һеч бир зәнчир вә чәза горхулу дейилди.

Бу маһнылар адамлары шималә, ингилаб үфүғләриндән доймағда олан парлаг сәһәрә, күнәшә чағырылы

ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

ОҒУЛ АНАСЫ

Когда ему ясно представилась возможность освобождения... несправедливость этого положения показалась ему еще жесточе и ужаснее, чем прежде, и ему страстно захотелось не только освобождения, но и наказания тех, которые устроили и поддерживали эту жестокою несправедливость.

Л. Толстой.

Әндалы һәбсдән гачандан сонра Мәсмәнин күңү лап гара олду. Инди о, оғлуну никаранлыгыны чәкир, кечә-күндүз гәлби гәфәс пушу кими чырпынырды. Бир дәгигә Бәнда лыдан айрыла билмирди. Эвдә, чөлдә, ашкарда, юху да һәмшә оғлу илә «әлләширди». Бә'зән ону аягялы.. көрпә көрүб гучагына алыр, сүтүл зәмиляр ичиндәп, дашлы йоллар, тиканлы чәпәрләрдән кечирирди. Бә'зән тәндир башында көзүяшлы баласына бир парча гәзә чөрәк вериб оводурду. Бә'зән дә, аналарын көчүндән ираг олсун, көрүрдү ки, әли түфәнкли ясавулар, стражникләр оғланын даһындан дөшәниб дәглар юхары говурлар. Говурлар, һәрдән дә күллә сәси эшидилир. Мәсмә бу һалда дурдуғу ердә һейкәл кими допуб галыр: «Вай, вай, анан өлсүн бала! Етим бала, архасыз бала... Мән нә чәрә гылым илаһи!..»

Әлләри гойиунда үфүгләрә бахыр, санки ачылан күлләләрин Бәндаһынымы, ясавуларымы олтуғуну сечмәк истәйирди. О бири тәрәфдән дә «полисә» диванләрә адамларынын кет-кали, соргу-суалы кәспямирди. Кәблә Исафиля бәй онуи үстүнә гишгырыб тәләб әдирди:

— Кәдәнин ерини демәсән өзүнү Сибирдә бия ай арвад!

Мәсмә дүшмән габагында һеч вахт өзүнү итир мәзди:

— Нә олар. Сибирә кәдәнин һансындан артығам мән! Кәдәрәм. Сибирә дә кәдәрәм, аяғыма гаңдал да тахарам! Тәки сәнин кими бегейрәг мүсүрмәт киши-лоримзини Николай падишаһын янында гуллуғу бәйүсүн! Валлаһ! Бегейрәтләримизә гуллуғ олсун, халғын Сибирә кетмәйи тәзә иш дейил һа!

— Башындан екә данышма арвад!

— Мән оланы дейирәм. Николай падишаһ, мән гаһан, арвадлары газамата салмырды. Амма сән ки, мәнним өз мүсүрманым, түфәнк-гатар гуршаныб кәл-мисән үстүмә, адын да Исафиля бәй, Кәлбәләя дә кет-мисән, нә үзүнән билмирәм. Атан да һача кедиб, гара дашдан өпүб. Сән ки, бу көндә дул арвады Сибиринән горхузурсан, даһа мән чавабында нә дейим. Көндә-рирсән, көндәр! Мәнним түфәнк-гатарым йохду, көндәр Сибирә!

Кәблә Исафиля бәй Мәсмәнин сөзләриндән юмшалан кими олду:

— Бу саат сәни көндәрмәдиләр. Кири! Сәндән га-чагы истәйирәм әй, гачагы! Оғлуну!

— Мән дә оғлуму сәндән истәйирәм. Ону тәздирән ким олду. Мән, йохса сиз? Күл кими ушағын үстүнә ад гоюб дидәркин салаң һанкы дили гурумушлар олду? Нейләмишди Мәсмәнин оғлу. Әлини, аяғыны габар-апаран бир ушағынан маһал һөкүмәти әлбәяха олуб.

Мәсмә Исафиля бәйин үзүнә түнд вә гәзәблә бах-цы, әлини әләм кими көйә галдырыб даһа бәркдән деди:

— А бәй, шәр еримәз. Көйдә, адамын үстүндә ала-лаһ вар. Тоюг тоюғду, бир су ичор, бир дә башыны гал-хызыб аллаһа бахар! Сиз йә'нин белә туғян әләмисиз?

Төк-гәһһа бир азығын далындан нә дөшәннбсиз Езил кими!

Галын данышдыгча эсәбиләширди:

— А Езидән бешбәтәрләр! Нә хәбәрнинизди белә!

Исрафил бәй ирәли ерийиб яныны күрсүйә гойду. Санки вәзийәти юмшалтмаг үчүн, архайын отурду, сәсинин аһәнкини дәйишди:

— Үрәкинә айры шей кәлмәсин, Мәсмә арвад, бизим мүсүрман авамдыр, она яхшылыгы да эләйәндә пиллик гапыр. Мән гуллуг адамыам, борчумдур, ганундур. Мәндән истәйирләр һәр нечә олса кәрәк гачағын..

Исрафил бәй «я өлүсүнү, я дирсини тапам» демәя истәйирди. Гаршысындакынын—Мәсмәнин горху-үркү билмәз адам олдуғуну дүшүнүб сөзүнү дәйишди:

— Һәр нечә олса кәрәк гачағын ерини тапам. Гуллуг адамыам, йохса дәримә саман төпәрләр. Галды ишин әңчамында һәлбәт ки, мән дә исламам, йәһудизад дейиләм. Һәр чәнди ки, Езид ад гоюрсан. Эйби йохдур, гой, сән нә ад гоюрсан гой, амма мән дә адамам. Истәмәрәм сәнин чаван оғлуна, өзүн дә әрсиз сәһибсиз арвад хайлагы, истәмәрәм Бәндәләя бир эфәр тохуна.

Кәләр тәслим олар, полисә һәйәтиндә-задда бир аз кирләнәр, сөз-сөһбәт дә кәсиләр, мүддәиләр сакитләнәрләр, силис дә, суд да союяр, далысын кәрәк нейләрик. Иши союдандан сонра, ишәллаһ, һасанддыр. Өз әлимиздә дейилми? Бахма! Урусун үрәйи рәһмли олур. Падшаһымыз, аллаһ динә кәтирсин, рәһийәти биләндә, бахма! Дейиән кәлсин о Данилскинин янына адам салсын. Лап өлүм ишләри олуб ки, үстүндән кечиб. Сәнин оғлунда нә вар. Дәлилик эләйиб, чавандыр, авамдыр, бир ишди дүшүб. Ики-үч ай опурар, адам тапарсан. Заминә вердирәрнк.

— Онун адамына нә кәлиб. Намыдан габаг Мәшәди Әләкбәр Таһирзадә замин...

— Ай арвад, мән һа дүзәлдирәм, сән ипи тәрсиянә бурур, кәчинә чәкирсән. Ахы Таһирзадәни нийә арая гатырсан, маһалда адам тапмырсан?

— Ондан һөрмәтли кими тапым.

— Һөрмәт, һөрмәт сән нәйә дейирсән. Арада-бәрәдә данышыланын баһасына гәпик вермәзләр. Полисалә.

судда элә адамын заминлиин я шаһидлиини аз гала яхшыа гоймурлар. Нә данышырсан! Өзүн көрмәдин?

— Чүнки дүзүнү дейир?

— Гәзетләрдә артыг-әксик азыр. Динә саташыр

— Бәд-бинһесаб ишдән нийә язмасын?

— Мәнә бах, Мәсмә, Таһирзадәнин адыны чәкмәди мәсләһәт көрмүрәм. Анасаң, оғлун вар, ишинин далынча өзүн кет! Силисә дә, полисә дә өзүн кет! Ман дейил, булар олан шейдир. Амма бәзи адамлары гатма, өзүн оғлуна яхшыча нәсиһәт элә, башына агыл гой! Ахмағын өзүнә чәтдыр ки, кәлсин явис олсун. Явис олсун эй, явис! Императур һөкүмәтинин күчү дә, гошуну да чохдур, сәбри, рәһми дә чохдур. Төвбә эли-йәнә аман вар, завал йохдур. Амма кәлмәсә, кәлмәсә иш элә бәркийәчәк... һеч ону суд өзү да юмшалда билмәйәчәк. Бирбаш Фитилбәркәчән кедәчәк. Билдин нә дейирәм, я йох?..

Исрафил бәй Мәсмәни дилә тутмагда олсун, биз да бу саат шәһәрдә, чәрәкчи Мәшәди Һүсейнин янында, пиштахтанын алтында узаныб башына кәләнләри бир-бир данышан Бәндәләнын далынча кедәк.

Бәндәлә һеч өзү дә билмирди нечә олду ки, йолда она элә чүр'әт кәлди, ясавулун түфәнкини әлиндән алды, ондан яхасыны гуртарды:

— Мәлик, э, адам тутдулу ердән-кәсмәз!

— Узун данышма, дүш габагыма, йохса вурарам һа!

— Кими вурарсан э? Мән пейләмишәм вурасан?

— Ясавулун үзүнә габараны вурарлар.

— Нә габарырам ә... сөзүмү дә демәйим?

— Йох, демә!

— Нечә демәйим, янырам ахы!

— Мәнә нә янырсан, ери! Гәзәмәтдә дейирсән!

Гара Мәлик бәрк итәләйәндә Бәндәлә үзү үстдә йыхылды. Мәлик вәзийәти белә көрүб горхду. Бәндәләнын чийишилдән тутуб галхызмаг истәди:

— Нә олуб, аяг үстдә дура билмирсән?

— Көрүрсән ки! Сизин кими һанһсафлара әсир олмушам!

— Дур аяғ!

Мәлик душтағыны голтуглайыб галхызмаг истәди.

дә Бэндалы тәкрар архасы үстдә сәрилди. Мәлик бир шей һисс этмиш кими мәһәттәл галды:

— Сән дейәсен гәсдән йыхылырсан, әлә билирсән бу чөлдә гоячаклар сәни, сән дә истәдийи яна...

Гара Мәлик сөзүнү битирмәмишлән ки, Бэндалы бү түн күчүнү топлаяраг лартынды. Дикәлән кими кәндир кәсмиш әлләрини Мәликин түфонкинә атды:

— Йәни сән гоймуячагсан! Гойма көрүм!

Мешәдә пәләк илә габаглашмыш кими ваһимәләпән Гара Мәлик вәзийәти белә көрәндә ғышгырмаг истәди. «Гоймайын дустаг гачды! Ай парай!..»

Бэндалы ири вә бәрк юмруғу илә онун кичкаһындан әлә илшидирди ки, Гара Мәлик фырфыра кими чөвлән вурду:

— Кәс сәсини гурумсаг!..

Бэндалы кәндир илә онун аягларыны сарыды, сәчә да әлләрини дала бағлады. Бир чухура дығырлайыб көтүрүлдү, коллуглар арасында йох олду.

Пайыз кечәсинин союғунда Исмайллы мешәсиндә чыпш вә әһтиятла, тәһна вә тәрәддүдлә ерийән Бэндалының үрәйиндә инди нә тәләтүмләр вар ити...

Дүшмән әлиндән гуртулдугуна, зүлмүнү көрүб әлиндән изтираблар чәкдийи «полис адамыны», бир ан әввәл өзүнү дүшдүйү мәнбус вәзийәтинә салмағына севинир, дәрин бир мәмнунлуг дуюрду. Әлә бил үстүндән дағ ашырмыш, илләрдән бәри дейилән, язылан ифтиралар йүкүнү атмышды.

Санки инди һәр шей, бу кен дүня, дағлар, дәрәләр, синәсиндә бой атдығы, күн кечирдийи бу чөлләр, зәмиләр она верилмишди. Санки инди о, сәрбәстлик лейилән әвәзсиз не'мәтин гәдрини билир, фәзада чөвлән әдән ғырлангычлар кими ганад чалыб учмаг истәйирди...

О бири тәрәфлән Бэндалының гәлбиндә оянан интизар ени вә кет-кедә артан агры кими өзүнү кәстәрирди:

«Анамын һалы яман олачаг. Әвә од гоячаг, ким билсин нә зүлмләр әдәчәкләр. Ахы мән нә этмишәм, нә кунәһын саһибийәм ки, судлара чәкиләм, прокурорлар габағында дурам!.. Нә әдим, мәним дә үмидим голумун күчүдүр. Нечә ки, бу вар, горунарам. Кирә

кечәндә дә киши кими мәрд өләрәм. Ясавул габағындә әсир олмагданса бу мешәләрдә, һейванат илә сәрбәст от отламаг яхшыдыр. Неч олмаса бурда адама гара яхан, ифтира дейән олмаз! Буралар һәлә Телли оғлу кими шаһидләр көрмәйиб, һава нечә тәмизди! Гара мешә бир асланы горумаячагмы?»

Бэндалы үрәйиндә бунлары дейирди, анчаг фәйриндә айры шейләр кәзирди. Билирди ки, мешәләрдә узун мүддәт гала билмәйчәк. Николай падашаһ кими әждәһанын әлиндән неч һара гача билмәйчәк. Кирә кечәндә дә чәзасыны даһа да артырачаг, илим-илим итирәчәкләр! Инди, анчаг инди Бэндалы өзүнү күч сүз, көмәксиз олдуғуну айдын һисс әдирди. Инди көмәйә олан әһтиячы өмрүндә бу гәдәр айдын вә тәспирлә һисс этмәмишди.

— Мәнә кимин көмәйи дәйчәк? Кәндилләр, һәр бир-ики күн әвиндә сахлайыб әдирдәр, бәләдчилик әдиб бу мешәдән о бирсинә өтүрә биләр. Моллалар, шәриәтмәдарлар билсәләр габаглаына гагыб дуа охуа-охуа началникә тәслим верәчәкләр.

Бәс Таһирзадә? Приставлыгда онун сөзүнә бахан кимдир? Онун өзүнү гачаг салмырлар, байкот әләмирләрни? О да баш көтүрүб фәһләләрә пәнаһ апарыб.

Фәһләләр? Фәһләләр арасында доланмаг олар, анчаг инди йох! Бакыда йәгин бу саат мәни ахтарырлар. Көлкәми ғыланчлайырлар. Бәлкә мәдән ерләрини, чәрәкчиханалары бир-биринә вурурлар. Таһирзадәни чағырыр, һачы Расула тапшырыг верирләр. Бунлар бәләдир. Гәза началникини һөрүмчәк кими гол-ганады вар!..

Бэндалы сипаһ илә неч ердә көрүнә билмәйчәйини йәгин этмишди. Мешәдән бир назик будаг кәсди, йопталады. Түфәнкин лүләсинә ағач тыхады, гундагыны дәсмала сарыды, гача бир палыд ағачының аяғында хәзәл басмыш хәлвәт ердә басдырды.

Сәһәрә яхан өзүнү дәмриәлуна, Локи вағзалына әтирди. Бакы тәрәфә кәдән йүк гатарында пилләкәнә әтурду.

Әлбәт ки, Бэндалы, приставлығын бу иши башына гоймаячағыны, күнү сабаһдан ону маһал-маһал ахтарырачағыны яхшы билирди. Әлә кечмәк үчүн шәһәрә,

дәмир йолуна йох, дағлара, мешәләре, дәрәләре сәйт кетмәли иди. Анчаг буну этмәди.

Нә үчүн этмәди?

Она көрә йох ки, ачлыг, сусузлугдан, корлугдан горхду. Она көрә йох ки, дағларда күманы кәләв адамы йох иди. Она көрә йох ки, гачаглар арасына дүшмәк истәмирди.

Она көрә белә этди ки, тутдуғу ишин өзүндән разы дейилди. Йә'ни тутдуғу иши кифайәт саймырды. «Бир нар иланын гуйрууну аяглаясан, бир дә вар башыны азасән. Чүнки олдун дәйирманчы, чағыр кәлсин дән Короғлу! Инди ки, Николай мә'мурлары илә ләч дүшмүсән, бир ясавул үстүндә нийә? Газ вур, газан долдур! Гара Мәлик өлсә нә оласы иди. Пунд давасында гатар гуршайыб күчәйә чыхан, начальникләр илә атышанларын һансы мөндән әксидир. Бу саат Сәттар ханын башына йығышыб Мәмдәли шаһнан вурушанлары аналар доғмайыбмы? һей кедир, гафгазлыыр көрүсән һей фәдаи кедир. Мән дә һагт йолунда кедәния бири!

Ярымчан яшамагланса, икид кими өлмәйә нә кәлиб! Гой десиңләр етим Бәндалы да һүррийәт йолунда кетди... Кедим көрүм о киши нә дейир. Оңун мәсләһәти вачибдир. Дейәр көзә көрүнмә, дағ дурур, даш дурур. Кәлиб түфәңки көтүрәрәм, гачаглара гошуларам. Дейәр Тәбризә фәдан кет, баш үстә! Я дейәр, дүз иш көрмәмисән, кет тәслим ол, о да бир айры сөз!

Таһирзәдәнин, Мәшәди һусейини сөзүңү эшитмәк кәрәк. өз башына иш көрмәкләнсә! Аллаһ һеч ийиди тәк әләмәсин. Дост-йолдашың нәфәси дә адама бәсди!..»

Бу хәял илә Бәндалы мәнз Бакы тәрәфә кедән гатара отурду.

Вагонун гапысында әли фанарлы бир рус даямшыды. Бәндалы үзүңү она көстөрмәмәк үчүн, пилләкәндә чәмәлтмә отуруб башыны ашағы салды. Рус она нәсә деди. Бәндалы чаваб вермәди. О, тәкрар этди:
— Махорка вар?

Вәндалы башы илә рәдд ишарәси верди:

— Незнайим!

Таһирзәдә дәрәс дедийи. ушагларә кәләчәк һүррийәт һаггында данышдығы ердә Әһмәд Камал илә мүфәттиш гәфләтән синфә кәлдиләр.

Әһмәд Камал Таһирзәдәнин мүәллимлиийиндән она көрә разы дейилди ки, «о бир түрк кими йох, әчәманә дәрәс дейор. Османлы дили, әдәбийятыны билми йор, Гафгаз шивәсиндә китабәт эдийор, түрк шүәрасыны танымыйор, һәсәнбәйин «Әкинчи»ләриндән, Сейид Әзимдән, билмәм даһа кимләрдән, һәтта рус-әрмәни шүәрасындан чох бәһс ачыйор...»

Нечә дәрә бу барәдә шикәйәт вә әтиразыны Солтан Мәчид чәнәбларына ишарә этмишдисә дә белә чазаб эшитмишди: «Өйрәтмәк лазымдыр, шаиримиздир дәрә үсулуңу өйрәтмәк, педагожи көмәк лазымдыр Исте'далы, мә'луматы, һөрмәти чоходур. Тәрбийә ишиндә бу чох мүһүмдүр!»

Әһмәд Камал истайирди әлә бир фүрсәт салсын. Гәнизәдәни әлә бир мәгамда дәрәсә кәтирсин ки, Таһирзәдәнин «Үсули-чәдидә мүғайир һәрәкәти...» ачылышы олсун.

Бүтүн бүжүңкү һазырлыг буну үчүн нурулмушду Таһирзәдә Тифлиздән, орадакы Азәрбайчан мүнәв вәрләриндән, Мирзә Чәлилдән сөһбәт ачымыш, «бунт» ингилабында молланәсрәддинчиләрини фәһләләрә нечә әлбир-дилбир чалышмасындан данышырды. Буну гоча мүфәттишини, Гәнизәдә чәнәбларынын динләмәси кифайәт иди.

Зәнк вуран хидмәтчинини бир һәрәкәти мүдирин бүтүн тәдбирләрини нечә чыхартды.

Хидмәтчи дәрә илә әли портфелли адамларын кәлдийини, Таһирзәдәнин синифини сорушдуғларыны йәгнни ки, онун дәрәсини йохланачагыны көрүб тәләшә дүшду. Бир истәди гачыб ону дәрәдән чағырсын. Буну ишүбә доғурачагыны зәни әдиб даянды. Бир ушаг көндәриб шаирин гапыя чағырмаг, хәбәрдар этмәк ләзым иди.

— Ай оғлан!..

— Бачы оғлу бир...

Ушаглар хидмәтчинини сөзүңү эшитмир, мәктәб һәптәни кәлән «бөйүкләри» көрмәйә чәлд эдирдиләр. Хидмәтчи дәһлиз бою бир саға, бир сола ериди.

Зонкин кендиринден тутуб элэ бэрк вурду ки, эшидэн-лэр дейрди янгын олуб.

Әлмөд Камал саатыны ачыб бахды, тээччүб элэди. Таһирзаде дә тээччүб элэди ки, дәрсин журтармагына ийрми дегиге вар, бу иэ тә'чили зонкдир? Синифтеи чыханга, мүүллим отагынын габагынта комадашии гонаглары көрөнгө эһвалаты билди. Журнал элчидә, чолд ерийиб көлөндөр илэ корушдү, хош көлдин элэди.

Букүн Таһирзадәнин һөятиндә бәхтияр бир күн иди. Илләрдән бәри арзусунда олдугу бир мәтләбә— мүүллимлик вәзифәсинә наил олмушду.

Инди мәһәллә мәктәбиндә ушаглара чәрәкә охутмаг йох, дәвләт хидмәтиндә олан эсл мүүллим кими чалышачагды. Инди о, айры-айры адамларын хәтши илэ йох, һөрмәтли бир тәшкилатын, нәшри-маариф чәмийәтинин хидмәтиндә сайыларды. Инди о, бәш-үч нәфәрә йох, там бир синиф хитаб эдәчәкди. Инди о, ялныз балалара, ана гучагындан синчә айрытмыш ушаглара йох, яшлылара, мә'дән фәһләләринә дә савад өйрәдә билчәкди. Инди о, ялныз әлифба-савад дәрси йох, әхлаг, вәзифә дәрси дә дейчәкди. Инди о, шакирдләринә рәсми мөрамнамәләрин тапшырыгыны, «әһкам-и-шәриийә»ни йох, гәлбинин арзу вә амалыны, бәлкә дә биринчи нөвбәдә бу амалы дейчәк, данышачагды. Үрәйинин мәтләбләрини, һәтта языя, шәрә сымаян мәтләбләрини гаршысында әйләшәи, ону «һуш-кушла эшидән» фәһләләрә, сәһәрдән ахшамачан мә'дәндә күдүнк вурән, ахшам исә үсүл-чәлид мәктәбиндән, тәзә мүүллимдән ени бир сөз, хәш бир хәбәр эшитмәк үчүн «курса» көләнләрә уча сәслә, күләр үз, ени бир һәвәслә дейчәкди. «Бәли, буллара демәйә мәним сөзүм пар!»

Доғрудур, ону бурая шәриәт дәрси, фарс дили демәйә кәндәрмишдиләр. Она «Чаме-Аббас», «Нисаб-тәрәссүл», «Тә'лим-и-шәриийә», «Тәфсири-гур'ани-шәриф» кими китаблар вермишдиләр. «Чамейи-шәриф»дә тапшырмышдылар ки, «әвлади-мүслиминин әһкам-и-шәриийәдән, кәләмүллаһдан бахәбәр, сирати-мүстәғимә дә'вәт әдәрән».

Доғрудур, мәктәб мүдирини ону чох әһтиятлә, Солтан Мәчид чәнабларынын тә'киди гаршысында бир гәләр дә мәчбурийәтлә гобул әтмиш вә тапшырмышды:

— Дорсләринизи гәраәтдән әдәм мүдиртәйәтә тәгдим әтмәлисиниз, әфәндим. Ичмал тәртиб гыләрсыныз, мүйәниә әдәрим...

Анчәг бүгүн буллара разы олса, боюн әйсә, һәтта әмәл әтсә дә Таһирзадәнин үрәйиндә парлаян үмид ишыгы кет-кәдә аловланырды. Она элэ көлирди ки, булар, бу рәсмиийәтләрин һамысы лабүдә олса дә әслиндә бош вә мә'насыздыр. Онун гәлбинин долдуран вә күндән-күнә чичәкләнән бөйүк арзулара манә олмагдан чох ачиздәр. Булар доғмагда олан күнәшдән әвәл сәһәр үфүләрини өртән сәйрәк булут парчалырдыр.

Күнәш исә парламалыдыр. Элә парламалыдыр ки, һеч бир кәсәфәт онун шүәсыны боға билмәсин. Бүгүн шәри ганун вә рәсмиийәтләринин, мүдир, газы, гур'ән, рәис тапшырыгларынын, тә'лим-мөрамнамә шәртләринин— һәр кәсә мә'лум олан бу пәрдәләрин әрхәсында өз сөзүнү, үрәйиндә һәкк олуб турғушун кими агырлашан сөзүнү демәйи бачармалы иди. Әсл мәтләб вә мәтләбин ичрасына сәй әтмәли иди.

Мәрзә Чәлилин элә гәләм, стол башында, шәһадәт бармагыны силкәләйәрәк дедийи сөзләр гулагында даһа бәркдән чинкилдәйирди:

— Ишләмәйи дә, данышмагы да рус фәһләсиндән көрәк сәйрәнәк. Николой кими үч йүз иллик әждәһаны элэ гыснашдырдылар ки, манифест вермәйә мәчбур олду. Пуришкәвичи элэ карыхдырдылар ки, гәзәтләр, сензорлары ятындан чыхарды. Инди фәһләнин сәси уцады, күчлүдү. Амма мүүлман фәһләсинин чоһу ибадәтдән айылмайыб, оруч-намаздан башы ачылмыр. Бизим борчумуз ону айылтмагдыр. Гәзет дә, журнал дә, шәир дә, театр да бу ятмыш, я көрнәшмәкдә олан бәһиштликләри тәрпәтмәли, чийиндән тутуб силкәләчәли, айылтмалыдыр. Бәркә галанда башына союғу сүткүб айылтмалыдыр. Чәтнин буначандыр. Элә ки, айылды, көрнәшәндән, әснәйәндән сәира чеврилч б сагына-солуна бахды, гонум-гоншусунун һалында

хабар тутду, өзүндөн савай баш ясыда гоюб ятан көрмөдү, Николая атылан бомбаларын, сөңкөрлөри долдуран атышмаларын, мейдаптары долдуран нүмайышларын сөсини-сөдасыны эшитти, даһа айры шей лазым дейил. Өзү көрөчөк ки, ачылан айын нечосидир я чөрөйин мээндәси нечәдир, чәлд дуруб гошулачаг чамаата! Бизим фәһлә өз ишини севәндир. Тез гайна-фыб-гарышыр. Өзү дә тез инаныр, гәлби садәдир. Фәһләйә инди түфәндән патрондан вачиб сөздүр. һәгигәт сөзү, гулаға кирән дүз сөз лазымдыр. һарда фүрсәт дүшдү кәрәк буу һәмди-сурә кими дейәсэн. Кәрәк бейнинә едирдәсэн, та инки ахирәт дәрди, чән-нәт, һури хәялаты илә сәрхош олмушуи зәһинидә дүня, һәгигәт ишыгы яна! Бу ишыг яймайынча мүсәлман ичиндә нә фәһләйә, нә кәндлийә тә'сир эдә биләчәк-сән! Бунсуз нә һүррийәт, нә маариф, нә истиглалий-йәт вар! Бунсуз нә вәтән вар, нә азадлыг, нә дә ағ күн! Рус фәһләсинин байрагында язылан сөз, бөйүк бир сөз вар: «Бүтүн дүнянын фүгарайн-касибәси бирлә-шин!»

Бу сөзү мүсәлман фәһләсинин бейнинә еритмәк кәрәкдир. Нә йол илә олур-олсуң! Әл-әлә вермәсәк, иш кетмәйчәк!..

Таһирзәдәйә йәгнә иди ки, бурая, дәрсә кәлән фәһ-ләләр мәнз белә бир һәгигәтә, догру сөзә мөһтачдыр-лар. Күман ки, буларын ичиндә сосял-демократ тәш-килатлары илә әләгәлиси дә вар. Күман ки, бу сөзләри онлар башга ерләрдә дә эшидибләр. Белә бир гыш ах-шамында эһтиятла әлиһә алыб охудуғу фәһлә гәзетә «Тәжамүл»үн вахтилә чүр'әтли чағырышлары сәтр-сәтр кәлиб нәзәриндән кечди:

— Бизим хидмәт әтдийимиз, йолунда чан гоюб һү-гугунун гаравулунда дурдуғумуз фәһләләр вә фүгәра-йи-касибәдир! Биз зүлмүн... чәбр вә зоруң әлейһинә иш көрәчәйик. Биз фәгирләр вә мәзлумлар тәрәфда-рыйыг... Русияда падшаһ ән бөйүк мүлкәдардыр. Мүл-кәдарлар вә сәрмайәдарларын мұһафизәчисидир. һәр кәс истәйир ки, зүлм, ишсизлик вә ачыг ер үзүндән көтүрүлсүн, кәрәк сәрмайәдарлыг әсринин мәнв вә ләбүд олмасына чәһд әтсин!..»

О замаң бу сөзләри Таһирзәдә чох эһтият вә һәм дә гүрүр илә охумушду. «Бизим дә, демншиди, айыг гәләм саһибләримиз вар! Бизим дә дәрлимизи язмага сәһифләримиз, дилләшмәйә чамаатымыз вар!»

Йәгнә этмишди ки, бу сөзләр һамыдан габаг фәһ-ләләри «тәжамүл» чағырыр. Фәһләләр бу сөзләри охумамыш, эшитмәмиш олмазлар!

Анчаг һарда эшитсәләр дә мәктәбдә, дөвләт гуллу-ғунда олан бир мұәллимин дилиндән эшитмәкләри ай-ры мәнвә верәр.

Мән нә сосялистәм, нә фәһләйәм, нә дә универси-тет көрмүшәм. Амма мәнн дә чамаата сөзүм вар. Бу сөзү мән демәлийәм. Күман ки, Бакы фәһләләри мәннн сөзүм илә марағланарлар.

Таһирзәдә үрәйиндәкиләрә бирдән әмәл этмәк иһй-йәттиндә дейилди. Анчаг бәкүңкү дәрсә данышмағы гәт этмишди. Она көрә гәт этмишди ки, ушағларын сөзләри онуң үрәйини яндырышды...

Таһирзәдә мәктәбә кәлән кими фәһлә ушағлары-нын руһуна бәләд олмағ истәмишди. Илк күнләрдән белә бир суал илә язы яздырмышды:

«Үрәйимин ән бөйүк арзусу!»

Мүәллим билмәк истәйирди ки, он ики-он үч яшлы ушағлар кәләчәкләри һағында нә дүшүңүр, нечә дү-шүңүрләр. Бу мөвзуда он сәккиз ушағ язы язмыш-ды. Таһирзәдә ахшам һәмнн вәрәғләри охуянда гәл-бинин изтираблары даһа да арты. Ушағларын бири язырды: «Ән бөйүк арзум бир дә атамы көрмәкдир. Ики илди сүркүндәдир». Надир адлы бири язырды: «Мән дүняда һеч нә истәмирәм, бир дәст палтарым олайды, кимназияда охуялар кими!»

Һүснәддин язырды: «Арзум будур ки, охуюб Мирзә олайдым».

Таһирзәдә бөйүк марағла шакирдләринин языла-рыны охумаға киришди:

«Каш, мән дә бөйүйүб Сәттар хан гошунуна фәдан язчылайдым». «Атам бешинчи илдә кәмндә тә'тил үс-түндә вурулуб. Бөйүсәм мән дә атама садиғ олача-гам!» «Мән истәрәм охуям, Мирзәмиз кими олам. Жур-налда ше'рим чыхсын, шакилим чыхсын!» «Тифлисә, «Молла Нәсрәддин»дә ишләмәйә кедәчәйм!» «Арзум

будур ки, тез бөйүм, атама көмөк لازمдыр. Дамир йолунда шикест олуб!..»

Таһирзадә шакирд языларыны дәнә-дәнә охуюб сечмиш, һәм кәдәрләнмиш, һәм дә севинмишай. Бурада, ана лучагындан тәзәчә айрытан ушагларың балача барматлары илә яздылары айрим-үйрүм языларда бир гәлб һәрарәти, кәләчәк сәси, һәят арзусу дүюлүрдү. Ушаг гәлбинән голан парчаларда Таһирзадә вәтәнини һәм дәрдини, һәм дәрманыны, һәм кечмишини, һәм кәләчәйини, һәм эәифийини, һәм гүвәттини дүюрдү. Таһирзадә гаршысындакы дәфтер вәроғлорилә санки данышырды:

Эй сабаһ сәмасынын кичик күнәшләри, оянын! Вәтән көйләри сизин нурунузла ишыглансын! Эй дәннән тәдилләрини арзулаяң, эй чәбһәләрә фәлан кетмәк истәйән, эй «Молла Нәсрәддин» мүнәррирлийини идеал сечән балалар, сизә угур олсун! Мүгәддәс мәрәманыз чычәклениб күлшәнә дәнсун! Охуюң һүррийәт, ингилаб тәрәнәләри сизин илк вә сон дәрсиниз олсун. Биз дә буну көрәк вә дейәк:

Яшасын шәһрияри-һүррийәт!

Мән кедәрсәм, вәр олсун амалым.

Яшасын шәһрияри-һүррийәт!..

Дүнән фәһлә ушагларындан бири гәләмә ерә гоюб аяга галхмыш, Таһирзадәдән сорушмушду:

— Мирзә, бизим бу мәдәнләрдә Азәрбайчан дилиндә нә әризә көтүрүрләр, нә кағыз язырлар. Билмирәм нийә? Азәрбайчанча ки, данышырыг, буна бир чүр, «туземни» дейирләр. Бунун нәйинә туземни дейирләр, буну биз баша дүшмүрүк! Нийә туземни, нә туземни?

Синифдәкиләрин һамысы дөнүб суал вәрәнә бахдылар:

— Она Мирзә нейнәсин?

— Инспекторун әмриди!

— Йох лап сәрдарын дәфтәрханасындан кәлир!

Суал вәрән Гәриб адлы бир ушаг иди. Үзүнү данышанлар чевирди:

— Гардаш, һардан кәлир кәлиң, мән аннамырам да, ону хәбәр алырам да!

— Ай Гәриб, көрмүрсән мәдәндә, канторда сәнә.

кәлә «әзийәт» дейирләр, бу да әлә! Туземни, йәни белә, шалтай-балтай дил!

— Хәйр мусәлманча шалтай-балтай дейил, халис ана дилидир. Бизим оз дилимиз!

— Гоюн Мирзә баша салсын!

Һамы сууду, диггәтләр Таһирзадәгә тәрәф чеврилди. Таһирзадә Гәрибин суалындакы эйһамы яхшы билир вә мүнәсиб дә чаваб вәрмәк истәйирди:

— Ушаглар,— деди,— бизим оз ана дилимиз, доғма дилимиз көзәлдир, эәкин дил! Оңу данышмаға да һаггымыз вәр. Амма бу чүр тәһгирли адлары бизә, дилимизә, өзүмүзә вәрәнләр дә ки, вәр, һәлә ки, көрүр-сүнүз онлар вәр! Доғрудур, бешинчи илдә бөйүк тәдилләр олду. Доғрудур, манифест вәрилди, доғрудур, халглар чүнбүшә кәлди. Амма көрүрсән ки, о шейләр чох вәр. Һәкүмәт өзү дә көрүр ки, вәр!

— Һейиф ки, вәр!

— Әйб олсун ки, һәлә вәр! Нийә дә кәрәк олсун?

Таһирзадә бу һалда ағыр һәйәчан кечирир, синәсини дәлдурән сөзләри дәмәк истәйирди. Анчаг ачыг дәмәк мүдирин әлиңә бәһанә вәрәрди:

— Чүнки, сәрдарын өзү яхшы билир ки, сөз нәди, иш нәди? Заһирдә һамыя дейирләр бәли, бәли! Әлә ки, ишә кәләндә биринини агзындан бир сөз чыхты. Башлайырлар өлчүсүнү, әндәзәсини көтүрмәйә. Көрәк ая бу сөзүн әндәзәси гәлә гапысынамы, һәштәрханамы, я Сибир мешәләринәмәи уйғун кәлир. Сиз дә билирсиниз ки, һоһа вәр даға миндирәр, һоһа вәр дәғләң әндирәр. Белә шейләрә кәрәк биз фәһлә балалары алданмаяг:

Әлгәлә вәрилләр сизә һүррийәт-әфкар,
Йәни данышыб фәркини эйләйиң иһар,
Естә ки, данышды, вүзәра олду хәбәрләр,
Мүтләг көрәчәкләр ки, чәбишдана зәрәр вәр.
Һәп фәһлә илә о сә төһмәгләр сизә иһар,
Алданмайың, алданмайың алаһы севәрсәл.

Әввәл дейирләр даныш, әлә ки, сөз гулағына хош кәлмәди. Йәни һәрифә зияң әләди, онда чевирир чомәгынын о бири башыны. Де, полс кәтир, мәркәә йүклә, сүр ағыз юхары Сибир мешәләринә...

Ахш.м курсларына адам ыгмаг чэтин олурду. Иоргун фэһлэлэр ишдэн сонра кэлмир я башга ерэ кедирдилэр. Таһирзадэнин синифиндэ исэ адам күнү-күндэн артырды. Бириси шеир һэвэсинэ, бириси «шя-рин дэрс» үчүн, бир башгасы исэ садэчэ Таһирзадэнин сөһбэтинэ көрө кэлрди. Фэһлэлэр онун сөзлэрини эвдэ дэ дейиб севнирдилэр.

Таһирзадэнин «дэрс эвэ.лине, шэриэт эвэзинэ мүда-вимлэрэ артыг-өксик данышдыгыны» Әһмэд Камал инсс этмишди. Һэтта бир күн мүэллим отагында үзүнэ дэ вурмушду:

— Мэшэди Әлиэкбэр, мүтээллимлэр сизин дэрсиниздэн мәмнун дейилдирлэр. Әфэндим, сиз шэриэт эһкаманы изаһ эдниниз, севмисэлэт, хүмси-зэкат үму-ратыны тэлим эдниниз! Синифдэ кечмишлэри араш-дырмаг, бешинчи ил ихтишашындан, Тэбриз һэвад-синдэн, лисандан, билмэм даһа нэлэрдэн гонушмаг нэмэ лазым! Экси-тэгдирдэ бу заваллы мүсәлманла-рын мәктәбини гапатмагмы истийорсыныз, яһу? Хайыр әфэндим, гаргашалыға гәтнийән йол вермәйиниз!

— Фэһлэлэр бир сөз сорушанда бэс чаваб?

— Сорушмалара ничин вагыт верийорсыныз? Яһу, бурасы һүчрә дейил, авропайи бир мәктәб, үсули-чәдид мәктәбидир. Мүэллим дэрсини педагожи үсул-ларла ичра этмәк иттидарында дейилсә, мүтээллимлэ-рин суал вә бәлкә дэ истәһзасына һэдәф олачағы бәди-һидир, әфэндим! Йог! Неч бир суала имкан вермәмәк кәрәк! Унутийорсунуз ки, булар фэһлэләрдир, рус-ларла тәмәс эдән фэһлэләр!

Әввәлчәдән дэрс иһазырлар, синфә дахил олан ки-ми шүрү эдэрсиниз. Мүсандә, вагт буламыячаг мүда-вим, тәбнидир ки, суал вермәйчәк! Экс тәгдирдә сиз өз ихтиярынызы мүтээллимлэрә верийор, сонра да синфин гаргашалыға чеврилмәсинә мүсандә эдийорсы-ныз, иштә!

Таһирзадә мүдирин гейдлэринә чаваб версә дэ онун наразылығыны, һэтта бәлкә дэ мүэллимлэри хәлвәти изләдийини билир, үрәйиндә өзүнү әһтията чағырды.

Чалышырды ки, дедиклэриндә ашкар бир әтираз, «полис хөрәйн» көрүнмәсин я неч олмаса һүгуги чә-

һәтдән ирад үчүн бир бәһанә элә кечмәсин. Она көрә дэ сөзлэринин чоһуну суал шәклиндә, мүдавимлэрин дили илә дедиртмәйә сәй эдирди.

Белә мәтләблэрлә адамлары диндирир, тәкпар эт-дирир, күлүб-күлдүрүр, сөзү лап изаһ эдиб ағар-тырды.

Мүдирийәт дэ буну билдийи үчүн Таһирзадэнин дэрсинә мүфәттишлэр, хүсуסי комиссия кәтирмәйә мүвәффәг олмушдур.

Таһирзадә ушаглара бүкүнкү һадисәлэрдән—Тәб-риздә шаһ гошунларынын басылмасындан, фәданләр-дән, Рәһим хан атлыларынын говулмасындан, халгдан, вәтән мәһәббәтиндән, әсә азадлыгдан, ингилаб маһ-ныларындан данышан ердә комиссия ичәри дахил олду.

Ушаглар курулту илә аяға галхдылар. Чешмәкли, шешәбыг киши ишарә илә онлары отуртду, динләмәк истәдилэр.

«Бейнәмләл» нәғмәсини охуян бир шакирди дин-ләйәндә гонаглар пычылдашдылар. Әһмэд Камал рән-ки дәйишмиш һалда Таһирзадәйә янашыб яваш сәслә деди:

— Нә данышырсан ушаглара? Бу хәянәтдир!

Таһирзадә онун голундан тутуб бир аз кәнара чәк-ли, гулагына деди:

— Сиз дәйәсэн юхулу я да дәмлисиниз!

— Бу сөзләр үчүн мааш алырсыныз, көзүнүзү ту-гар!

— Мәнә мааш сиз йох, халг верир!

Шешәбыг мүфәттиш мүэллимләр арасында мүба-һисәни, отуранларын буна дигтәт стирдийини дуюб аяға дурду.

— Галхын!

Синифләкиләр дурдулар.

Мүфәттиш мәктәблилэри азад этди:

— Ушаглар эвинизә келин. Бүкүн дэрс олмаячаг! Әһмэд Камал эләвә этди:

— Мүэллимлэрин шурасы вар!

Адәтән дэрс кәсилмәйинә севинән бә'зи ушаглар да һөдәнсә бу дәфә мә'юс, пәришан чыхдылар. Санки

Һамысы Һнкаран келир, ээиз мүэллимләрини мүфәттишләр әһәтәсиндә тәк гоюб кетмәк истәмирдиләр.

Синиф бошаланган сонра шешәбыг скамяда стуруб позуг бир азербайҗанҗа Таһирзадәдән сорушурду:

— Господни учител сиз бурая шәриәт мүэллими назначит олмусунуз, беләдирми?

— Бәли, сиз буюрандыр!

— Бунун әвәзинә әхлаг-поведение дәрси верирсиниз, һәм дә чох фәна поведеение!

— Шәриәт дәрси чәнаб мүфәттиш, әйни илә әхлаг дәрсилдир!

Әһмәд Камал, истәһза илә әл-голуну ойнатды:

— Нечә йә'ни әчаба шәриәт нәрәси, әхлаг дәрси нәрәси?

Таһирзадәнин үзүндә истәһзаны аңдыран бир тәбәссүм ойнады. Әввәл мүдир, сонра мүфәттишә бахды:

— Чәнаб мүфәттиш, шәриәт дәрси әсл мүсәлман һүсни-әхлагыны тә'лим әтмәлидир. Йә'ни оруч-һамазы, аллаһы, пейғәмбори, он ики имамы, йүз ийирми дәрдини пейғәмбәри ки, бунларын бәшин әһли-китабдыр. Мән бунлардан дейирәм, демәк дә бәрчумдур. Бу әхлагы бизим чәмийәти-хейрийәнин програмы да буюрур, бәли!

Әһмәд Камал галхыб ирәли ериди, һирслә онун сөзүнү кәсмәк истәди:

— Вәтәндән, һүррийәтдән мөвиңә охумаг насыл? Бунлар да тәдрис мәрәмыдыр, әфәндиң?

— Програмдан вачиб, бунлар гур'ани-мәсчиддә аллаһын кәламында вар. Ачын Юсиф сурәсини, бир дә нәзәрдән кечирин!

Әһмәд Камал үзүнү мүфәттишә тутду:

— Чәнаб мүфәттиш Таһирзадәнин мүәсир адаб-әркана, тә'лимә вә үсули-тәдрисә мугайис рәфтары һүсусунда кәндим бир ән әввәл һүзурунуза мә'лумат вермишим. Шимди исе, шәхсән мүшаһидә буюрдунуз. Үмид әдийорум ки, мұвафиг тәдбирәтдә булуначағынызы ачизанә истида вә тәмәнна әтмәкдә кәндимә тәмамилә мә'зур әдд әдәчәксиниз, әфәндиңм!..

Таһирзадә деди:

— Чәнаб мүдир, айдын диллә данышын мән дә баша дүшүм, күман ки, сәһбәт мәнним барәмдә кәдир.

Мүдир, бир гәдәр ә'тинасыз сүкүтдан сонра чаваб верди:

— Сизин һаггыһызда булуначаг тәдбирләр һала гаршыда дуруйор эзиннидәйим!

— Бәс ярым саатдыр мүфәттиш чәнабларына нә буюрур, бацә агрыһы верирсиниз!

— Йәһ, мүәллимәшиниз, вәсигә дашыйорсыһиз, мәнним мүфәттиш һәзрәтләриниң кәндәшнә буюрмаг һүгүгүмму вар? Кәндим фәгәт һүзурларында ачизанә әрз вә яхуд рәча әдә билирим, иштә бу гәдар!

Таһирзадә дә мүфәттишә тәрәф дөндү:

— Чәнаб мүфәттиш, Солтан Мәһид чәнабларыһын әмри илә мән бу мәктәбә кәндәрилмишәм. Нечә ай һәр ки, өз вәзифәмдә ишләйирәм. Мәктәбәлиләрин рә'йини соруша биләрсиниз. Әйрәтдәйим дәрсләри дә йохлая биләрсиниз.

Аңчаг мүдиримиз османлыдан кәлмәдир. Нә Азәр-байҗаны билир, нә дә бизим чамаатын руһуну. Онун өзүнү Азәрбайҗанда я Гафғаз дарүлмүәллимләриндән бириндә тәчрүбә үчүн бир-ики ил сахлайыб әйрәт-мәк фәйдаһсыз олмаз. Халгы кәрәә, мәншәти әйрәнәр, беләд олар. Йохса онун инди бу Балаханы фәһләләри илә рәфтары инкилясин бир һиндли илә рәфтарына бәнзәйир. Мүдир дейир: Фәдәм-дәмә, мұдавим дейир: дамдан-дама!

Мүдиримизин дәрди будур. Мәнним дә бу мәктәбә һейғим кәлир.

Әһмәд Камал өзүндән чыхды:

— Чәнаб мүфәттиш, иштә Таһирзадә кәндиси император-ә зәмин бәдхәһи, фикрән биә'тибар бир шәхсийәтдир. Кәндисиниң «Молла Нәсрәддин»дәки үсянчы шеирләри мүнәввәрләримизин һәксиндә гәзәб доғуруйор. Кечәһиләрдә мәктәбә һәлә бир гыз ушағы да кәтирмишди. Нә мәгсәдлә кәтирдийи һәмә'лумдур. Чәнаб Гәһнизадә буну танымыр, бунун тәзвиринә мә'руз галмышдыр. Бәйлә бир мүһнәм вә тәсадүфү шәхсийәтин әсримизин мүгәддәс маарифпәрвәрләри сырасында чалышмасыһын нә гәдәр мүмкүн вә мұвафиг булу-пуб-булуһмамасыһы кәндиниз лайиғи диггәт вә чид-дийәтлә тәдгиг вә һәлә әдәчәксиниз, эәнини ачизанә-синдәйим, әфәндиңм!

Кәнди мәсләк вә вичдан-миллимизә мугайир чох мәталиб билиборум, фөгәт һәгигәти сөйләмәк бурда чүһәлә ичәрисиндә кәндим үчүн пәк күчдүр! Шаир нә гәлар көзәл деминшидр:

Учундадыр дилимиз,
Һәгигәтин бөһүнү,
Нә гойдулар дейәйим,
Нә кәсдиляр дилимиз!

Мүфәттиш сорушду:

— Буну ким деминшидр?

— Бу сәтирләр әсримизин бөһүк түрк шаири Әлибәй һүсейизадә чәнабларынын кәләмәдыр.

— Түрк шаири кимдән шикайәтләнир?

— Әһмәд Камал тәшвишә дүшдү:

— Чәнаб мүфәттиш Әлибәй чәнаблары иштә гаф-газлылар, тәрәгги вә тәалидән бәнд булуна бәдәви тәрзи-һәят кечирмәкдә шимдийә гәдар давам әдиб кәлән әчәмләрә, даһа доғрусу, кәнди һәмвәтәнләринин тәһәззүл вә иһтигәти на шарәт әдийор!

Таһирзадә мүфәттиши баша салмаг истәди:

— Чәнаб мүфәттиш мөһтәрәм мүдиримиз, мәни бағышласын, ше'ри доғру изаһ этмир. Әлибәйин сөзләриндә дә һәгигәт азыр.

— Әһмәд Камал тәәччүблә Таһирзадәйә бахыб сәсини вчалтды:

— Сиз бу ше'рин һәгигәтинә шүбһә әдийорсыныз?

— Шүбһә этмирәм, ялан олдуғуну гәт'и дейирәм.

— Бу чәсарәтә субут ләзымдыр! Бүтүн түрк мүнәв-вәрләри сизи мәс'улийәтә чәлб әдәчәк!

— Тәшәккүр әдәрдим!

Таһирзадә үзүнү мүфәттишә тутду:

— Чәнаблар, Әлибәй чох охумуш, чох кәзмиш, чох да мә'лумат саһиби бир адамдыр. Бу әсрдә белә адама әһтиҗ чохдур. Хүсусән бизим керидә галмыш Азәр-байчандә. Бакы чамаатынын әһтиҗы бөһүкдүр. Белә охумуш адамын ағзындан дүрр төкүлмәлидир. Амма Әлибәй чәнаблары башынын түкү саны китаб охуюб, нечә дә дил билир. һәм һәким, һәм шаир, һәм философ, һәм дә бир мүһәррир. Тәәсүф ки, бу анә гәдәр һәлә һәгигәти дилинин учуна кәтириб демир я демәк истә-

мир. Бәлкә, саат хош олмадыгы үчүн демир. Бәлкә ястихарә эләйир. Бәлкә мүнәсиб ер тапмыр, мәсләһәт билмир. Амма ше'риндән белә мә'лум олур ки, куя гоймулар, һәгигәти демәйинә мане олулар.

Бу ифтирадыр. Бу, халга да, зәманәйә дә, мәтбуат да ифтирадыр. һәгигәти дөһән дейир, изаһ да языр. Императорлуғ һәкумәтнин сайәи-мәрһәмәтиндән инди бизим мәтбуатда һәгигәт сәдалары вардыр!

Император адыны чәкәндә мүфәттиш галхыб тәзә дән отурду. Таһирзадә бу сөзү дөһәндә мәнә мүфәттишин үзүнә бахыр, санки онун үчүн дөһийини һисс әтдирирди:

— Гафгазда «Молла Нәсрәддин» кими бир жур-нала, Гәмкусар кими, Сижимгулу кими касыб-кусуба мане ола билмирләр, нечә олур ки, Әлибәй кими алим бир затә мане олурлар! Чәнаб һачы Зейналабдинин хүсуси мүһәрриринә мане олурлар. Ахы ким мане олур? Әлибәйә мане олан йохдур, олмаз да! Әкәр онун мәрәмында һәгигәт олсайды чохдан дейилмишди. Әлибәй һәгигәти өзү демир. Истәсәйди чохдан деминшир Бәли! Әкәр Сәляндә, чаван вахтында мане олурдулар. Петербургда охуянда һәгигәти дейә иди. Әкәр орада мане олурдулар Истанбулда дейә иди. Чаван түрк-ләр хәлифәни йыханда, һүррийәт сәдасы бүтүн өлкәни чулғаянда дейә иди. Әкәр онда мане олурдулар Тифлиسدә дейә иди. Орда да мане олурдулар Бақыда дейә иди. Нечә олмаса нечә ил гәләм чалдығы «Фюзат» журналынын сәһифәләриндә дейә иди. Демәди! Көрү-нүр я Әлибәй чәнабларынын дилиндә белә бир һәгигәт йохдур я да вар, демәйә чүр'әт эләмир. Бу да на-гаддыр!

Чүнки дил кәсмәк мәсәләсинә кәләндә бурада да Әлибәйин өзүнүн һәмишә «ислам, ислам» дейә дөһүнә дөйдүйү, тәрифләдийин ерләрдән күссүн. Дили кәсән, боғаза пурғушун төкән, баша мых чалан һәмни о ер-ләр, һәмни Солтан Әбдүлһәмидин Баби-алиси, Истанбулу, һәмни Мәһәммад Әли мирзәнин Тәһраны, Бағи шаһы, һәмни мүчтәһид Аға Сәйид Казымын Нәчәфүл-Әшрәфи, һәмни Бакы падшаһынын гочу дәстәндир.

Юкса нә Азәрбайҗан әмәләсн, нә чүғгәрасы дил кәс-мәк фитнәсинә шарикдир: нә до бу фитнәләрдән горху-

су вар. Билмирам Әлибәй чәнабларына гурд эли көс-
тәрон ким олудь ки, онун көзүнү элэ горхудуб! Мүдир
чәнаблары да көрүнүр ондан дәрә алыб, анчаг бу бир
дәрә дейл. Белә дәрәс нәинки үсүл-чәдид мәктәбинә,
инди һеч мәсчид һүчрәләринә дә яхын гойчаг олмәз!
Дүня аяга галхыб һүрриййәт-һүрриййәт дедийи бр
заманда дил кәсмәк һәсрәти чәкәндәрин инди мәд-
ниййәт мейданына, адам ичинә чыхмага һаггы йохдур!
Фәһләләр, кәндлиләр адамын үзүнә түпүрәр. Мән белә
ганырам...

Шешәбәг мүфәттиш Таһирзадәнин дедикләрини
яхшы баша дүшмәсә дә, бир буну яхшы баша дүшүрдү
ки «Белә шәриәт мүәллими олмәз! Бунуң ағзындан од
төкүлүр. Буну фәһлә ичинә кәтирән вар. Йохсә эл-
белә дәрә мәсәләси йохдур. Инди мәнә чох шей айдык
олду. Мүдирин тәлашы әбәс дейилмәш!»

Мәләкнисанын да әви сүдчүләр мәнәлләсиндә, шә-
һәрин гуртарачагында, тәләчийин чая энәи әтәйиндә,
сөйүд ағачларынын далында, дөйирман габагында ити.
О да Мәсмә кими дул гадын иди. Анчаг огул-ушгаң
йох иди. Өзүнүн дә әлиндән иш кәлмәздә. Нә әкин, нә
тикин, сағын, нә ямаг-йыртыг әлиндән кәләрди. Нәми-
шә ону о бәзарда, бу дүкәндә, һәйәт-бачала, зогал
чубуг чейнәйән, ява-ява данышан, ағзыны әйиб, гула-
гыны шәккләйиб кишиләрә гулаг асан көрәрдин.

Бәзиләри күман эдирди ки, Мәләкнисаның «гул-
луғу» элэ будур. Бу «гуллуғунда» арвад чох моһкәм
иди. Гарда, боранда, бүркүдә дә о күчәләрдән
йыгышмазды. Мәсмә Мәләкнисанын «элә ишчәрияң»
биләндә мат-мәттәл галды. Хәялькә кәтирмәздә ки,
Николай пәдшаһ кими бөйүк бир адамын бу фәлчи
арвадла «яхынлыгы» олсун. Инди һисс әтди ки, «Фи-
һилбәркдә» бир екә һөрүмчәк отуруб гол-һанадыны дүң-
яниң һәр еринә, лап бу Шамаһы дағларына узадыб и-
тәдийини тора салыр.

Мәләкнисә онун «гара мүсүрман» баласыдыр.

—Кенә нә фитнән вар, а ясавул арвады?

—Фитнәкар анандыр, халга ад гойма!

Дүздүр, Мәләкнисә чохларына белә сәрт чаваб ва-

рәрди. Анчаг онун ачыгына кәлән әсл сөз «ясавул
арвады» чагырылмәсы иди.

Буна бир чаваб тәпмирдә. Чүнки, дөгрудан да, о
ясавул арвады иди. Әри чопур Михайыл өмрүнү прис-
тав гапысында кәтирмишди. Гышың човгунуида ләзки
далынча кәдәндә гайдан учуб өлмүшдү.

Мәләкнисанын ясавул сөзүндән нийә ачыгы кәләр,
о да моһлумдур. Әлбәт ки, әриндән наразы олмагына
көрә йох! Әрини чох истәйирди. Рәһмәтлийин өлдүсү
кәләнчә Мәләкнисаның сач йолмагыны дә кәрмүшдү-
ләр. Әриниң хош рәфтары, газанч кәтирмәйи дилиндәки
дүшмәздә. Гуллуғу ла пис дейилди. Әрини яраг-ясаглы
кәрдәндә Мәләкнисаның голтуғуна Шәмкир гарпызы
ерләшмирдә.

Ачыгына кәлән айры шей иди. Бу иди ки, чамазты
нәсә ясавул адындан хошу кәлмирдә.

Адамлар бир-бирини сөйөндә: «Сән дә мәнә ясавул
зад олмадың ки!» «Ясавул кими нә далымдан дәнәи-
мисән чаным, әл чәкәсән!» дейәрдиләр.

Хүләсә адамларын бу сөздән зәһләси кәдиран. Дә-
йәсән элэ буна көрә, лап гәсдән Мәләкнисәя «ясавул
арвалы» дейирдиләр.

Мәләк хала, дөйирманчы гызы, я һачы Абдулла
нәвәси, һеч олмәсә ялхыча Мәләкнисә да демирдиләр.
Нечәсини сөйүб данламышды ки:

—А фялан-фялан, өлүйнән нә ишин вар? Кимин
арвалы идиң нәйинә борч. Кечи өлдү, готуру да кәсил-
ди, гуртарды кетди. Мәним өз адымы чагырсан дилиң
гурчяр? Артыг-әскик сөз нә ләзим!

Буна бахан ким иди. Эл ағзы чувал ағзы. Бир сөз
ки, дилә дүшдү, гуртарды кетди. Сән һа де, һа чым-
хыр, кимди гулаг асан! Намы дедийини дейир. Бәйүк-
дән кичийә, танышдан, гоңшудан ядәчан һамы ясавул
арвады дейирди. Кечи өлсә дә готуру кәсилмирдә ки,
кәсилмирдә: «Ясавул арвады, ясавул арвады. Элэ бил
адым йохдур! Элэ бил Мәләкнисә онларын атасына
өлдүгүби!»

Мәләкнисә да айры бир вүчүд иди. Мәнәлләдә иш
олмазды гарышмасын. Бура я бир адам кәлди, кәрәк о
туманыны сүрүйә-сүрүйә өзүнү чатдырсын. Той олду,
не олду, мәрсийә я мәркә олду, Мәләкнисәсыз кеч-

мәзди. Ону почт габағында, дәфтерхана, «суд һәйәтиндә», дәрманханада, «ушкол ағзында» вахт-бевахт көрәрдин. Дәйирман башында, чайда палаз юян, палтар сыхан гадылларып янында көрәрдин. Иш о ерә чатмышды ки, дәлләкләр ушаглары сүннәт эләйәндә дә Мәләкниса кишиләрә гошулур, утаныб чәкшимирди:

— Өз балам кими ушаглардыр, бушун һәйиндән яшыным, а гыз, габағымда бөйүмәйибми? Кишиләрин мәндән һәйи артыгды?..

Дүздүр, гапыларда онун үзүнә бахан, сая салан йох иди. Амма онун вечинә дейилди. Баш вурмамыш очаг гоймурду. Новрузда, гурбанда, рөгайибдә, мөвлүд байрамында, ашурада Мәләкниса һәһрә кими чалханар, тәбил кими сәсләнәрди. Балағыны овчуна йығыб о ян, бу яна бир һовл илә вурнухар, дейәрдин нә исә итириб я һәйи исә ахтарыр.

О да гәрибә иди ки, Мәләкниса үчүн сүнни я шиә мәчлис ийох иди. Онун һәр икисинә йолу вар иди:

— А ясавул арвалы, сәнин мәссәбиндән баш ачмаг олмур, сүннисән я Әли шиәсисән? О янлыг да олурсан, бу янлыг да. Нечә шейдир бу? Аламазһәбсән, һәсән!

Мәләкниса белә төһмәтләрә «дири-дири» чаваб верәрди:

— Мәним үчүн һамысы бирди! Мүсүрман олан илә сәлам-мәликим вар! Ясавул арвалынын доланмағы, күзәрәни да һәрибә, сиррли бир мәсәлә иди:

— Ахы бунун әри өлүб, бачарығы йох, кәсәмәти кәлмир, пешә саһиби дейил, элини ағдан-гарая вурмур. Бәс бу һәйлә доланыр а башына дөнүм?..

Бу суала һәрә бир чүр чаваб верирди:

— Әши, онун нә доланмағы вар. һәмишә гапыларда гарыны отармырмы?

— Чаным, элә демә, чырт чубугу филан гәдәрә баша кәлир!

— Тәнбәкнини бири ярым пут арпады!

— Тәнбәкиси дә бир тәнбәки дейил!

— Варташен тәнбәкиси чәкир!

— Оңлар кечмиш ола! Микайылдан сонра кимдә сна Варташендән тәнбәки кәтирән. Мешәдән әвәлик ярпагы гурудур, хәзәл чәкир!

— Чубугу лап сазды!

— Бахма, хәзәл яндырыр, ачыг демир.

— Валлаһ онун о ишылдаян кисәсиндә ахтарсан лап ә'ла тәнбәки вар! Нә данышырсан, хәзәл нәди-зад һәди! Лап печатлы кағызлы Сәфәрәв түтүнү, һәсәнәвлар тәнбәкиси чәкир!..

Догрудан да Мәләкнисанын иши бир сирр иди. Нә тәнбәки, нә гәдәк туман, нә ганавуз гофта, нә Шәки дасмалы, нә чуст... Кими дейирди әри гоюб-кедиб Кими дейирди приставлыгдан әл тутурлар. Кими дә дейирди «нәчәриники» эвни силяб-сүпүрүр. Бә'зиләри дә дейирди: «Йох, онун адамы вар. Сөвдәйәр гоһум әгрәбасы вар, тәк дейил!»

Билән йох иди, бу әһтималлары һансы дүздү, һансы яланды! Я бәлкә һамысы яланды. Яланды бәс бу арвалды күзәрәни һарданды?

Чох дейиб-данышмышдылар, ахырыны бир ерә чыхардан йох иди. Арвад да өз ишиндә иди. Дейиләнләр дә көһнәлиб кедирди. Чамаат көрүрдү ки, дуняда ачылмаһи дүйүңләр, гаранлыг мотләбләр чоһдур. Бу да онлардан бири!

— һарданды өзүнә. Аллаһ фитһәсиндән сахласын!

Мәләкнисанын ишләриндән баш чыхармаг чәтин олдуғуну йәһин эдәнләр я дүшүндүкләрини дилә кәтирмәкдән чәкинәләр әлләрини товлайыб үз дөләрир-диләр!

Беләләриндән бири дә языг Мәсмә иди. О, Мәләкнисанын чоһ ишләрини билмәсә дә ондакы «ява көзү» чоһдан дуюб аиламышды. «Бачы, бу көзү чыхмыш әйри бахдымы, адамын бир тәрәфи кедир. Элә бил балта илә вуруб салдылар! Аллаһ онун әчиннә көзүндән сахласын. Яман афатды!.. Әвләрдән узаг олсун Ону көрәндә элә биләрәм кор шейһанын өзүнү көрүрәм. Аллаһ лә'нәт эләсин!..

Нә эдәсән ки, Мәләкниса да көздән чәкилмирди ки, чәкилмирди. Күн олмазды һәрләниб-фырланыб Мәсмәни гапысында кечмәсин. Беләдән белә өтмәсин Тоюг оғрусун кими гапы итәләмәсин, һәйәтә бойланма сын. Фүрсәт дүңдә ушаглары данышдырмасын:

— Нечәди һәһән, бала! Сизә ким кәлмишди?

Мәсмә о гәдәр Мәләкнисадан дад чәкмишди ки

ушаглар да онун пис адам олдуғуну билир, онунла кэлмэ кэсмэк истәмирдиләр. Ди кэл, Мәләкнисә эл чакмәз, сөзүнү демәсә, чавабыны алмаса, һал-әһвал билмәсә өтүб кетмәзди:

«Кәфтар кәлди кенә... Лә'нәт сәнә кор шейтан... Гоймәз ки, ишимизи көрөк һа!»

Мәләкнисанын дағарчыг кими узун, көтүк кими боз көвдәси күчәдә көрүнән кими бу сөзләр әшидилирди. Буну тәк-түк адам йох, аз гала һамы дейәрди. Тарлада ширинчә ишләйән, мәнсулуну топлаян кәндли кәйдә гара булуту көрәндә, сағына кедән чобан сүрүйә ча-чавар сохулдуғуну көрәндә нечә әндишәйә дүшәрсә, Мәләкнисаны көрәнләр дә элә позуларды. Позулар, йирәнч бир шейә тохунмуш, сүртүнмуш кими чимчи-шордиләр. Амма бу икраһы нәдәнсә бүрүзә вермәз, гарынын үзүнә вурмаздылар.

Гарыя да бу кифайәт иди. Адамлар нә дүшүнүр гой дүшүнсүнләр. Тәки ашкар үзә вуруб Мәләкнисанын йолуну кәсмәсинләр.

Мәләкнисанын йолуну һәлә ки, кәсән йох иди. Йәгин ки, ишләр белә кетсә, зырачан да олмаячаг иди. Чүнки һеч кәс «ит» илә мусәһиб олмаг, онунла үз-үзә дурмаг, она бир нөв «булашмаг» истәмирди. О да кәлкә кими нә тутулур, нә данланыр, нә дөйүлдүрдү. Әл алгындан ишини көрүрдү.

Адамлар һәмишә бир фәлакәт, угурсузлуг көрәндә кор шейтандан билирдиләр. Амма бу ердә Мәләкнисаны да унутмаздылар. Унутмаг нәдир, дейә билләм ки, һеч кор шейтандан ашағы тугмаздылар. Ким сәһәр тездән она туш кәлсә «фалыны бәд» биллиб жери гайыдар, о күн ахшамачан әлини бир ишә вуруб «шейтаны шад эләмәк» истәмәзди.

Хүләсә диндар әвләрдә гара пишийә нечә бахылырса сүдчүләр мәнәлләсиндә дә Мәләкнисая элә бахылырды.

Күман этмәйин ки, Мәләкнисә баша дүшмүрдү. Яхшы баша дүшүрдү, бундан да разы иди. Она көрә разы иди ки, гара пишийә тохунмадыглары кими она да бир сөз дейән, даш атан олмурду. О нифрәт ки, Мәләкнисая вар иди, даша олса чатдаларды. Амми буна бир шей олмурду. Һеч кәс «бәдуғур» илә үз-үзә

кәлмәк истәмирди. Һеч кәс сорушмурлу ки, ай арвад, сәһәр тездән почт габағында санин нә алыб-вермәчәйин, гүрбәтдә адамын йох, гәзет охуян, гуллуг сәһибә дейилсән. Һамыдан тез почт фургонуну нә әчәб гаршылайырсан?»

Сорушмурдулар ки, «ай арвад, Таһирзадәнин дүканында ахтарыш кетди, Бәндалынын хозейининдән протокол бағланды, Ләләсфин тахтапушту алтындан «пунд» түфәнклөри чыхды... буллар нә иш иди».

Бир яндан да сөз Мәләкнисанын үрөйини аз галырды дешә. Билдиклөрини һамысыны ачыб-төкмәк истәйирди. Амма горхурду. Горхурду ки, «полисәдә, дилинә шиш басарлар!» Кимсәйә чыңғырыны чыхартмага ичәзәси йох иди.

Буна көрә дә һәрләниб-фирлашыб тез-тез өзүнү Кишмишовун янына салыр, әлини дизлөринә чырып-чырыпа данышырды. «Киммиш гардаш» да габағында дөфтәр ачыр, көзүнә чешмәк тахыр, әлине гәләм алыр, дөңчәрини өртүр, диггәтлә гулаг асандан сонра ләдик Мәләкнисанын әйбәчәр үзүнә бахырды:

— Бунлары сән срагакун данышдын ки!
— Нечә данышмышам?
— О ахшам саат онда һамысыны демисән, будур, язмышам!

— Лап элә белә данышмышам?
— Белә демисән!
— Һеч артыг-әскийи йохду? Дүнән кечәдән бәрә һа көтүр-гой әлийирәм ахы!

Кишмишов дофтәри бүкүб чешмәйини көтүрәр, көзүнү овушдурарды:

— Ди кет, кет көр тәзә нә вар, нә йох! Әлибәи кәлмә.

— ...
— Отурма, дур кет!

Бу ил, дейәсән, ит үстүндә тәйвил олуб. Лап ит үстүндә, өзү дә чобан ити, ов ити, тазы йох, базар йтләринин үстүндә. Үстүндә йох, лап башында, башында да йох лап бурнууи, мурдар бурнунун учунда!..

Мәсмә буну узун тәрәддүд, шүбһәләр нәтижәсиндә һасил этдийи гәт и бир әтигәд кими бәркәдән дейир нә

төкрар эдирди. Санки бунунда о, эввалдэн ахыра бэд кэлэн бу угурсуз илдэн ачыгыны алыр, нитигам алмаг истэйирди...

— Йохса белэ шей олмаз, чаным! Белэ бэдбахтыг, нейбэт никаранлыгдыр, ней көйдэн төкүлүр. Бир ердэн бир ишыг-ишаранты йох! Ушаг языг бүлбүл сәсини учундан элэ бэдбахт олду, оглан да шәрә дүшүб белэ саркордан кетди. Галмышам бу гара пәрдәларин аятында яп-ялгыз. Гуггу кими төк-тәһһа! Буну да мәнә чох көрүрләр. Күндә бир хәбәр, күндә бир һәдә-горху, соргу-суал ки, дейәсэн Мәмдәли шаһы тахтындан мән салмышам, дейәсэн рус падшаһынын параходуну Мәсмә батырыб. Хәзинәсини Мәсмә дағыдыб, Мәсмәнин етимләри дағыдыб!..

Мәсмә бунлары, маһийәт э'тибарилә үрәйинни ачы шикайәтләрини намаз үстүндә, чанамаз габагында ердән тәнкә кәлиб, үз дөндәриб көйләрә эл галдыранда дейирди. Доғруду, дәрдини кимсәдән кизләтмирди. Кизләдә дә билмәзди. Чамаат һамысы билирди ки, бу кичик аиләйә нечә бөйүк зүлмләр олур. Анчаг нә эдәсэн ки, билтмәк, демәк, эшитмәкдән нә чыхар. Мәсмәнин аһ-наләсини эшидән чох, чаваб верән йох иди. Чавабсыз соргу вә шикайәтләр исә һәмнишә ағзы барланан чайлар кими бирикәр, бөйүйәр вә әждәһә кими гыврылыб ахырда бәндләри гырмаг истәр. Бәлкә дә бунә көрә Мәсмә инди адамлар, ерләр илә йох, көйләр, «мүгәддәсләр» илә дилләшмәк истэйирди. Намаза дуранда, о вәзир-вәкил гапысына кедән кими хүсуси бир тәлаш илә, хүсуси бир һәвәс вә иштаһ илә, бә'зән дә гәзәб вә һиддәт илә яхасыны дүймәләйир, башыны дүзәлдир, шикайәт дилини ачырды. Адәтән тәсбиһ чевирдийи, сәлават чәкдийи дөгигәләрдә дуа еринә «аси-күфр» дүшүр, ағзына кәләни дейир, үрәйини бошалдырды.

Ону хәял элэ апармышды ки, вахтын кетдийиня, ахшам гаранлыгынын гапы-бачаны тамам басдыгыны, чыраг янлырмаг лүзумуну да сечмәмишди...

Курупп!

Гаранлыгда, көйдән гопан, дамдан учан кими ағыр бир шейини, бир гаралтынын куруппулту илә бирдән ичәри дүшдүйүнү көрән гадын диксиниб дик атылды.

Һеч билмәди тәсбиһи һара атды, чанамазы һаянда галды:

— һини!

— Бисмиллаһ, бисмиллаһ!

Гаранлыгдан, санки ошун һөвүлли сәсинә тәсәлли олараг чаваб кәлди:

— Мәнәм, ана!

Бу сөз Мәсмәнин гулағында юху кими сәсләнсә дә күчлү вә хош сәсләнди. Онун горху вә ваһимәләриния үстүнә санки су сәлиб сөндүрдү. Бу сәс Мәсмәйә ашкар олан кими йох, хәялат кими кәлди. Санки буну көйләр деди:

— Горхма, мәнәм, ана!

Буну узун нитизәр вә изтираблары илә әл ачыб ялваран тәһһә вә кимсәсиз ананын дуаларына чаваб олараг күчлү көйләр деди: «Мәрһәмәт гапылары ачылды, дуаларым мүстәчаб олду! Шүкүр сәнә илаһи! Кә рәминә шүкүр я рәбби!»

Гадынын хәялында бир ишыг кими янан бу дүмд сөнмәмишди ки, Бәндалы ири, бәрк вә күчлү әлләрилә анасынын голундан тутуб намаз үстүндә аяға галхызды.

— Горхма, мәнәм, кәлмишәм!

Мәсмә мөһрү, чанамазы аягладыгыны һисс этидән гышгырды:

— Бәндалы? Сәсинә гурбан, оғул!

— Кири, ана, хәлвәт кәлмишәм, һарай салма!

Бәндалы буну дейиб гапыны басды, анасыны ясдыг кими голтуғуна вуруб тахтын үстүнә кәтирди. Яныны гоһанда тахт чохдан бәри көрмәдийи бир ағырлыға йә'руз галдығындан чыр-чыр чырылдады. Бәндалы ердә чөмәлди, анасыны көрпә ушаг кими дизи үстүндә отурду: гаранлыг олса да, көзләнмәз олса да Мәсмә бу әлләри дәрһал таныды. Бу доғма әлләр гуру умузларына тохунан кими ганы гайнады, гәлби тәрпәнди, көзүнә ишыг, бәдәнинә дейәсэн, кәлиблик гүввәти, тәрвәти кәлди.

Ана бу әлләри нә көрдү, нә йохлады. Анчаг о ишләк фәһлә биләкләриндән, узун вә ири бармаглардан кәлән доғма, исти, бакир өвләд һиссләри исти билди.

чэрэян кигин вүчүдуна ахлы. онун бүгүн йоргун, мүз-
тэриб эсэблэрини диндириб дилэ кэтирди.

Мэсмэ бу эллэри лап көрпөликдэ ушагын агзындан айырыб нечэ бэлэйэ бүкөр, багларды. О, бу эллэрин һэр икисини овчунда сыхыб нечэ гыззырарды. Бу өллэрэ нечэ рэнкли, ип элчөклөр тохуярды. Бу эллэрэ гашыг тутмагы, чилинк атмагы, чомаг ойнатмагы нечэ өйрөдөрди. Бу эллэрэдэн о нэ гэдэр тикан чыхармыш, пра багламышды. Көрпөликдэ бу эллэр, мэхэббэт нэ вазиллориндэн мэхрум, накам аная санки т-сэлди олмаг үчүн, онун үзүндө, башында, сачында нэ гэдэр мөһрибан-мөһрибан кэзмишди.

Ушаг анасыны мэхос көрөндө голларыны ачыб сар-
машыг кими Мэсмэнин бойнуна долашарды: «Агла-
маячагсан ана! Гоймаячагам, валлаһ, йох!»

Бир аз бой атандан, бу эллэр яба кими бэркиийб иш алэти оландан сонра Бэндалы анчаг юхуя кетэндэ Мэсмэ бу эллэрэ доюнча тамаша, үрөйинчэ гулдуу эдэ билэрди. Котандан йоргун гайгытдыгыны көрэн ана оғлунун аягларыны юяндан сонра янында явашча чөмөлиб билөклөрини овуб динчөлтмөк, «юмшалтмаг» истөрди. Бэндалы да гоймазды: «Бурах ай ана, элэмэ!»

Һэят вэ сөадэтинини силаһы, симсары, бахты, иҗба-
лы сайдыгы бу эллэри Мэсмэ нечэ танымая билэрди. О, узаг көйшөклөрдө бу эллэрин әкдийи тохому, бич-
дийи тахылы, бөркитдийи бөндлөри дэ таныйырды. Бэндалынын әли дөйөн дашлар, ағачлар, гапылар, диварлар да Мэсмэйэ миннэтдарлыгла тэзимэ дурар-
ды. Бэндалынын эллэри ана үчүн гүдрэтдэн яранма бир игбал, абадлыг дейилдими?

Бэндалы анасыны гучагында, дизнүстдө тутуб ду-
рурду.

— Гой боюну гучаглайым, оғул!

— Даян бир!

— Ди яхшы! Әйләш.

Әйләш көрүм, ай ана, чохдандыр сөнин әлин мөни охшамыр, нэфэсини мөнэ дөймир, сөсини эшитмирәм Яман гәрәбсәмишөм, ай ана, башына дөнүм бир дизим үстүндө раһатлап көрүм. Мөн нэсэ анчаг сөнин янын-
да динчөлирәм. Гыз һаны? Эшитдим чагырыб кэтирт-
мисән?

— Тәтилә кәлиб. Бибискипләдир. Әриндэ кәсир-
дилөр, чагырды. Өзүндөн де, бала! Нечэ йә'ни «хәлвәт»!
Гуртула билмәмисән? Де көрүм нечэ кәлмисән?

Мэсмэ, инди һисс әтди ки, оғлунун чийинилдэ гатар
вар, көзү күнчэ сөйхәжөн беш ачылана саташанда гәл-
биндөн кизилти кечди.

Бэндалынын да синюсиндэн бир аһ гопду. Гаран-
лыгдә әлини анасынын башында, нечэ ердэн ямаг ву-
рулмуш, инди, намаз вахты нсә богазында дүйүлән-
миш көһнэ чаргатын үстүндэ кэздирди. Инди Бэндалы
анасынын суалына чаваб вермөк истәмирди. Она язы-
гы кәлирди. Истәмирди о, белә бир шей сорушсун
чүнки бунун чавабы ағыр иди.

— Нэ борчуна нечэ кәлмишәм... кәлчмшәм! Ачам
үчүн мән дағлары да ярыб кәләрәм. Билмирсәнми,
кәләрәм!

— Агылына-камалына гурбан олум, бала! Анан тәки
өлсүн, сәни эв-эшикдән дидәркин чөлдө-бачада көр-
мәсин. Хоталы йолларда көрмәсин. Бурах дурум оча-
гы янлырым.

— Йох, ай ана, яндырма! Мәнэ сөнин нэфэсини бәс-
дир. Дурма. Даныш көрүм нечэ долашырсан, пристав
енэ сәни инчидирми? Йөгин мөни сәндөн истәйирләр?
Маһалда нэ вар, нэ йох?

— Гәлэт элэйир истәйир, онун чавабыны вермишәм!
Мәнэ нэ элэйчөк? Сән өзүндөн даныш! Ишин нэ ер-
дәди, көрөйдим гаңына булашмыш һачы кенәми пул
төкүб иш еридир. Ону көрүм сәг еритмәсини. Бу ишләрэ
бир бахан олачаг я йох, илаһи!

— Мә'лум дейил, ана, бахса да, бахмаса да сән
никаран олма, иншалла гуртулачагам. Мәнэ намаз
үстдә дуа элэ! Әлин дуада олсун. Аналарын аһы ердә
гадмаз, аллаһ эшидәр!

Пешәм нәди, әлими о бир пәрвәрдикара ачмышам!
Бэндалы әлини анасынын чаргаг алтындакы сачлары-
на вурду. Анчаг онларын төкүлүб гысалдыгыны дуяны
дә тез әлини чөкди вэ сөзү дөйишди:

— Нэ олачаг, аллаһын изнилэ дүшманын көзүнә
ағ салачагам. Бу көпәк оғлуна бач верән дейиләм.
Өзү дэ ки, икид-икид йолдашлар вар. Тәк дейиләм.

— Олоун, дүшман да тәк олмасын, оғул!

— Яхшы аламлар вар, аллах өмүр версин.
— Аллах сизе хавадар олсун, огул, так галмыясан!
— Так дейилэм, ана, так бурада, кэиддэ сэнсэи!
Сэнин фикрини чэкирэм.

— Мэнэ нэ оласыды, ай бала! Мэн чанымы сэнин бу тозлу гэдэмлэринэ гурбан демишэм. Гуртул, үзэ чых кэл, ики ай сэрэсэр оруч нэзир элэмишэм, аяг-чых пирлэрэ кедэчэйэм.

— Онсуз да кичилиб юмага дөнмүсэн, оруча дөзөн чан хардады сэнде, а рэһмэтлийин гызы!

— Сэнин йолунда һэр мэшэггэтэ дөзэрэм, тэки сэн гайыт! Тэки бу комачыгымдан сэсин кэлсин.

— Саглыг олсун... Көлкэн үстүмдэн эскик олмасын!
Мэсмэ оғлунун үзүндөн-көзүндөн өлүб дурмаг мстади:

— Чай гыздырым, йол кэлмисэн!

— Йох, даян!

Бэндалы ону элэ бөрк-бөрк тутуб дизи үстдэ отурт-чушду ки, Мэсмэнин күлмэин кэлди:

— Адэ, нэ пучагында отуртмусан мэни? Ушағам бэйэм?

— Ушаг мэнэм, сэн мэним анамсан, анам!

Бэндалы буну деди, анасыны эн ээиз истэкли кими багрына басды: «Анам, кимим вар бурада анамдан савай, десэнэ!»

Бэндалынын санки бу андакы севинчинин һэдди һесабы йох иди.

Инди о, бүтүн көрпэлик, ушаглыг күнлэриндэ нэва-ишини гэдр-гиймэтсиз кечирдийн анасына санки ма-һэббэтинни, миннэтдарлыгыны билдирди. Йох! О, инди дүняда арадыгы, ахтардыгы эн раһат ери, эн садыг, эн яхын, эн мейрибан адамы тапмышды. Йэгин билирди ки, бу гадын она хөянэт этмэйчэк, ону йт-маячаг, сатмаячаг, гнямэтэ гэдэр, сэдэгатини сахля-чагдыр! Белэ бир адам исэ бу заманда, бу мүһитдэ нэ гэдэр аз иди. Бэндалы санки бүтүн ушаглыг иллэ-риндэ яшадыгы ана гучагынын истилийн, маһэббэти, сэдэгатини анчаг инди, бу тэһһа кечэлэрдэ, догма эвиндэ тапыб дэрк этмишди. Санки өмрү бою нэсиби олдуғу чох аз, лакин чох ширин севинч дэгийгэлэрини

да аячаг бурада, бу эрсиз, гейрэтли гадында тап-мышды:

— Ай ана, нэ олайды, һэмнишэ янымда олайдын!
Сэн янымда олсан, мэнэ нэ күллэ батар, нэ мэнн гы-лычч кэсэр. Сэнин мейрибан сэсин мэнэ бэсдир, ай ана!
Сэнин кими архайын архам ола валлах! Нэби кими, Николайын гошууну сындырарам! Нэ эдим ки, арвад кейлагысан ахы!

Мэсмэ, күчлү дүшмөн габагында көмэксиз оғлу-чун нискил вэ һэсрэтинни баша дүшүрдү:

— Сэнин йолунда ат да минэрэм, бешачылан көтү-рүб, гатар да гуршарам ай үрэйимин бэнди, огул!
Дүняда бир сэндэн савай нэйим вар!

— Ай ана, азмы зэхмэтими чөкмисэн, инди дэ өзүм ялэ дага-дашамы салым сэни! Йох! Гейрэтдэн дейил!

Бэндалы башыны ашагы салды, эллэри бошалды. сэси алчалды вэ ийидэ ярашмаан бир һэзинлик вэ риг-гэт кэсб этди:

— Ай ана, мэн сэндэн хэчалэтэм, яман хэчалэтэм

— Элэ демэ, дилинэ гурбан олум, анан өлсүн, сэнэ нэ бир аналыг элэмишэм ки!

— Йох, ана, демэ ганмырам. Инди кэрэк мэн сэни айры чүр сахлайдым, оғуллар кими огул олмадым, сэнэ чөвр-чофа олдум. Заманын үзү гара олсун ай ана! Мэн белэ демэмшидим. Шэрэ дүшдүм, салдылар мэни шэрэ, яман салдылар. Мэни көйшэндэн, экин бичиндэн элэдилэр. Ана-бачыман айырдылар.

Огул өз арзу вэ һэсрэтлэрини дейэндэ ананын да синэси тэрпэнди. Мэсмэнин синэсини долдуран мурал һэсрэтинин һэдди-һүдуду йох иди. О, эрини итирэндэн сонра бүтүн мейрини балаларына салмыш, бүтүн арзу камыны бир оғлундан көтүрмэк истэмшиди.

Инди Бэндалы санки бунлары сорушур, анасынын галбини йохламаг истэйирди. Балкэ дэ о билмир, ана-сынын огул уғрунда нэлэр дуюб-дүшүндүйүнү хэялы-ва кэтирмирди. О, билмирди ки, Мэсмэ оғлунун илбө-вил йох, күнбөкүн нечэ бөйүлдүйүнү излэйир. Бэндалы вын арзу-камла мурал күнүнү, тоюну нэ бөйүк һэсрэт-лэ көзлэйирди. Бунлары десинми? Өзүнүн аналыг вэ зифэсини оғлуна сайсын, садаласыны?.. Йох! «Уша-гын багрыны гана дөндөрмэк, үрэйини көйрөлтмэк

ийи! Йох, истәмәз, могаы кәләр данышарам. Инди йох!

Мәсмә оглунун үрәйинн көйрәлтмәк истәмәди, даһа да тәсәлли верди:

— Фикир эләмә огул, иш ийид башына кәләр. Иншаллаһ нөчат тапарсан, таңрымдан истәмишәм, фикир чәкмә.

Мәсмә бунлары дейә-дейә чай һазырлады. Дүйүнчәсиндә дәрман кими бүкүб сахладығы парча нәбаты кәтириб нәлбәкийә гойду. Бүгүн бир «чад әннәйи», ики парча говурма, юмурта, соған, сумаг, дуз, күзә долусу су кәтирди. Эвдә нәйн вар идисә кәтирди.

Бәндалы Мәрзәдә сатгын бир гарынын эвиндә нечә кечәләмәли олдуғуну анасына данышды. Кечә илә полисә хәбәр чатмыш, Бәндалы атышма күчүнә, бир гатар патрон бошалдараг гаранлыгыда, һасарлана сыгынараг яхасыны гуртармышды.

Инди, анасынын янында, өз эвиндә дә архайыч дейл, ваһимәли, сәксәкәли иди. Эвдә ишыг янмаға гойчур, башына лүлә кағыз салынмыш еддилик лампанын ишыгыны азалдыр, пәнчәрә тәрәфинә сини гоюр, ай булута кирмәмиш һәйәтә чыхмаг истәмир.

Белә, сәкиг, сәрин, айлы кечәләри Бәндалы өз вәғәни кими севорди. О, бу кечәләрдә санки даһа чоҗашамыш, чалышмышды. Белә вахтларда бә'зән мал тириб өрүшләри кәзәрди, бостанда дизәчән чирмәкли, бел әлиндә архдан-арха һоппанар, бәнд бәркәндә, су ачарды. Яйда хырманда тахыл оғурланмасын дейә күләш үстүндә узаныб иса-муса гушунун чағырышларыны ләззәтлә динләрди. Көрүмәз, анчаг сәсиндән сечилән дурна карванларынын «Багдад әлләринә» учдуғуну һәсрәтлә хатырларды. Аяз көйә, союг, дибсиз фәзада сайрышан улдузларә, «мизан тәрәзәйә», көһкәшан йолуна бахмагдан доймазды. Өзү дә һисс әтмәдән юху көзүнә доллар, кирпикләри гурнушун кими ағырлашыб өртүләрди. Кешик чәкмәк әвзинә чул кими дүшәр, бир дә сәрин сәһәр нәсимә бурнуна дәйәндә оянар, үшүйән гычларыны гывырлмыш кими гарнына йыгыб бүрүшәр, сүбә ачылмамыш чәлд аяға галхарды.

О заманлар әтрафындакы һәр шейә дигәт вә үн-

сийәтлә бахан рәһчбәр Бәндалы ийди һәр шейәдән чәкнир, ваһимәлоһир. Инди ону ялыз пристав, ясаулар йох, һәр өтән гаралты, һәр эшидилән хышылыты тәғиб әлир. О, инди гаранлыгдан да, ишыгдан да, бөйүкдән дә, кичикдән дә, «газонны»дан да, башыпозугдан да горунмалыдыр! Ағач, даш көлкәсиндән дә дүшмән көзләмәк олар. «Нә биләсэн, хәмир ейәнә нә әтибар!»

О заман кечәләр узун оларды. Инди исә кечә, «бир су ичим сааты» чәкмир. Элә тез кечир ки, дейәрсән бүтүн сиррләри ачыб ағартмаг үчүн диван адамларына йол вә көмәк кәстәрир.

Анасы әввәлчә чыхыб һәйәт-бачаны яхшыча бир доланды. Куя тәоғуну ахтарыр. «Ай сонә чәр дәйсин. көр һара гысылыб галыб. Түлкнйә лоғма олмаг истәйирсән, кишә, кишә!»

Әлиндә күзә, су долзурмаға кедир. Куя достәмәз алырды: «Аллаһүмәссәлли-әлә Мәһәммәәд вә али Мәһәммәәд!» Мәсмә тәкбир вә сәләват сәсини учадан дейир, ахырыны маһны кими узалдыр, санки бунунда «бәдуғур»ларын шүбһә вә фитнәли ийиәтләрини дағдырды.

Ай булута кирәндә, һәр тәрәфдән архайынлы дуянда Мәсмә оглуну чөлә бурахды.

Бәндалы гәфәсдән чыхмыш аслан кими чәлд бәлача, ачыг һәйәтдә бир чөвлән вурду. Чәпәрләрә янашыб, күчәйә-бачая бойланды. Сонра гайыдыб тут ағачынн ортадан әйилиб бурулан көвләсинә даянды. Әлләрини ағачын йоғун, чолур ерлоринә сүртүр, санки даирәсини өлчүр я йохлайырды.

Бәндалы орада бир шей ахтарырдымы? Болли, агарырды. Ушагыгдә бычаг илә чомаг башы кими юмру бир ери кәсмишди. Кәсик ери битмиш, габармыш, бөйүмүшдү. Бәндалы о ери тапды. Шәһадәт бармагыны, сонра да овчуну орада бир нечә дөфә кәздирди. Ағач чанындакы яра ерини чоҳдан сагалдыб өртмүшдү. Юмру бир габар көвдәдән араланмышды. Бәндалы, о күнлорин һәсрәтиләми, ушагыг әйямынн хатирәсиләми көкә өтүрдү. Хейли вахт әлини ағачдан көтүрмәди. Санки һачанса, өмрүнүн ән әнәз чағларында итәдлийи гиймәтли бир шей тапмышды.

Голларыны ачыб агачы пуцаглады, үзүнү онун чопур, габыглы, мөнкөм көвдөсүнө даяды, тэкрар көксүнү өтүрдү: «Намәрд дүня! Юрд-ювамы, касыб комамы да мәнә чох көрдүн, чөрхин чөврүлсүн фәләк!..»

Әлләрини чөкиб дөндү, күрәйини сөйкәди, этрафы сейр этди. Кечәдән хейли кечдийини, сабаһ ачыланда һарадан, нечә келдәчәйини йохлады. һәйәтдә бир аң кәзиниб тэкрар ичәри гайытды.

Һәйәт мөһрәдән һөрүдмүш һасар ичиндә или, һасарын диби илә, боя-бой ағачлар—нар, киланар, күл коллары вар иди. Бурадан кечмәк һасанд иди. Анчаг күчә дар, һәм дә узун иди. Күчә бою еримәк олмазды, көрән оларды. Дөнмәк, һөкмән кәнара бурулмаг, дөн кәләрдән кетмәк лазым иди.

Бәндалы сабаһкы маршрутуну хәялында дүшүнүрдү, анчаг анасына һеч нә демирди. Мәсмә исә белә шей дүшүнмүрдү. О, күман эдирди ки, Бәндалы галачагдыр, чох галачагдыр. Чүнки чохдан эвдән айрылыб, ону хәлвәти, сандығын ичиндә, пәрдәнин далында айлар илә сахламаг олар. Эвдир, гапысы, ачары Кимин нә борчуна. Аллаһ эләмәмиш, дили гурусун чуғул олмаса ким биләчәк. Бу горхулу вахтында Бәндалынын галадан, шәһәрдән бура кәлдийини ким дүшүнәр, ким әглинә кәтирәр...

— Шараг, шараг! Шарррррарг!..

— Тап, тарарап, тап, тап!

— Мәсмә арвад, оглуну тәслим вер!

— Туманын алтында кизләтдийин бәсди!

— Дул арвадын оглу чых чөлә!

— Түфәнки ат байыра!

— Тәслим ол, йохса бейнян көйә соврулачаг!

— Ә, Бәндалы силаһы ат чөлә, тәслим ол, күнаһыл ярысындан гайытмаг да бир мәрдликдир!

— Гана баис олма, тәк чанын илә од олсан бу мүһасирәдән чыхмаячагсан.

— Һөкүмәт гошуну төкүлүб бура!..

— Тәслим ол!

Һеч ятанын далынча ояг олмасын дейибләр. Чуғул Бәндалынын кәндә, эвә кәлдийини приставлыға хәбәр вермишди. Приставлыгдан Кәблә Исрафил едди нәфәр атлы көтүрүб тә'чили Мәсмәнин эвинә кәлмишди

Кәблә Исрафил «һәрифив» эвдә олдуғуну биләндән, йәгин эдәндән сонра, гәсдән «ахотаһы» кечәйә, бәлкә дә лап сәһәрә яхын вахта салмышды.

Әввәлә она көрә ки, чамаат арасына һай дүшмәсин, һәриф бир шей дуймасын, икинчи она көрә ки, күлүнч олмамаг, һавайы атланмамаг үчүн һәрифив ерини дүрүст мүйәйән этмәк лазым иди. Бу ишдә дә һәр кәсдән әввәл Мәсмәнин гоһшусу, ясавул арвады Кәблә Исрафилә көмәк этди. Үчүнчү, кечә вахты эл аяг чокиләндән, күчә-бачадан кет-кәл кәсиләндән сонра гачағы тә'гиб этмәк, лазым кәлсә, атыб вурмаг даһа мүнәсиб олур. Дөрдүнчүсү дә бу иди ки, Бәндалынын, айлардан бәри гачаг дүшмүш, анасындан айрылмыш бир огулун бу тезликдә эвдән чыхмасыны көзләмәк олмазды. Әксинә, күман олурурду ки, Бәндалы бир мүддәт нечә олса кәндә кирләнәчәк, бәлкә дә, «айы гыш юхусуна һазырлашан кими» гачаг сәфәринә һазырлыг-зад көрәчәкдир.

Бәндалы кечәдән хейли кечмиш, анасынын йохламасындан сонра һәйәтә чыхыб кәзинәндә Мәләкнисә чәпәрин далында, диварларын далда бир күнчүнә сыхылыб нәфәсини огурламышды. Доғруду, Бәндалыны, о бойлу-бухунлу чаваны чәлд һәрәкәтләрилә о үз бу үзә кәдән көрәндә Мәләкнисәнин эһри ярылды. Бүтүн бәдәниндән бир кизилти кечди. Боюн-боғазыны союг тәр басды. Бәндалы үзү бәри кәләндә Мәләкнисә аяг үстдә өлдү. Ихтиярсыз дизләри бүкүлдү, вурулмуш кими ерә чөкдү. Бәндалы ики алдым да ирәли кәлсә, йәгин арвадын үрәйн гопачагды. Оғлан гайыдык эвә кәләндә Мәләкнисә әждәһә нәфәсиндән гуртулмуш сичан кими чәлд сүрүшүб өзүнү Кәблә Исрафил дүшән эвин тахтапуштүнә салды (күндүздән она демишдиләр ки, бу эвә һеч кәсин кәл-кәли олмаячаг).

Мәләкнисә Бәндалыны нечә «ашкар» көрдүйүнү, сләп ики аддымлыгдә көрдүйүнү приставә данышанды, күман этмишди ки, хәләт верәчәкләтәр. Төйшүйә-төйшүйә, пычылыты илә, ән дәһшәтли бир хәбәр кими да-вышдыгча, бәйин стулуна яхынлашыр, даһа бир чох шейләр данышмаг истәйирди:

— Силаһы вар иди я йох?

Бу суал гадына көзләнилмәз олду:

— Ону дейб билмэнэм.

— Нечэ дейб билмээсэн, түфэнки вар идими?

— Валла! сечмэдим.

— Ахмагын гызы ахмаг, ики аддымлыгда оланын түфэнки нэди, мүшдүйүнү дэ көрмөк олар. Бэс сян кор иди! Нэйб гача-гача кэлмисэн үстүмэ. Бэндалынын эвдэ олдугуну мэн билмирэм? Кет ерингэ, пусугу да ол. Гачыб элэсэ дэринэ саман тэпдирэчэйэм!

Неч ятапын далынча ояг олмасын дейиблэр. Бэндалы тахт үстүндэ, түфэнк янында, Мэсмэ дэ оглу илэ янашы, ердэ, эпрниши, ямаглы бир палас үстүндэ узаныб ятмышдылар.

«Ятмышдылар» демөк дэ дүз олмаз. Чүнки Мэсмэ ятмамышды. Ята да билмээди. Онуң юхусу кэлмирди. Севинчдөн, интизардан, никаранлыгдан, фикирдэнми-нэдэнсэ «юхусу эршэ чэкилмишиди».

Элэ вахтлар да олурду ки, Бэндалы я Энтигэ апа-нын бүтүн кечени нараһат олдугуну, дэгингэ башы өс-күрүб аһ чөкдийини көрүр, сорушурду:

— Ана, йохса чанын-башын ағрыйыр?

— Йох, бала, неч ерим ағрымыр.

— Бэс нийэ ятмырсан, ишинин алы нэдир?

— Араны даға дашыйрам, дагы арана дашый-рам, бала, ишим будур!

— Нэ фикир-хэялды, бошла кетсин, ана!

Тэкчэ бир суал, тэкчэ бу сөз аная бөйүк даяг, тэ-сэлли иди. «Чанлары сағ олсун, фикирими чэкирлэр!..»

Инди исэ белэ бир сөз сорушан йох иди.

Бэндалы һэсрэтини чөкдийи эвин «табагын чөрө-йини», ананын йоғуруб япдыгы чөрөйи ейиб, ананын ачдыгы ятаға кириб раһат ятмыш, «див юхусуна» кет-миши. Анасынын, бөлкэ дэ айыглыгына архайын олуб белэ ширин ятмышды. Эввэл анасына бэ'зи шей-лэр тапшырмаг истэмишиди. Гадыны даһа да тэлаша, һэйэчана салмамаг үчүн бундан ваз кечмишиди. Анчаг дилучу, кую, саймазяна буну демишиди:

— Кэлиб-кедэн олса галыны ачма!

Иллэр, айлар мүсафири, йорғун оглунын ширин юхусуна кешик чэкмэк Мэсмэйб һэр чүр истираһэтдэн ширин иди:

«Анасы өлмүш, ушагыгдан динчлик көрмүйүб. Атасыз-гардашсыз талыб, өзүндөн бөйүк шөлэ көүрүб. элини тикан, чыныл апарыб...»

«... Илдэ я айда бир чүг тэзэ чарыг тапанда нечэ севинэр, эзилэр, рэнкли бағ салар, патава ахгарар, долаг дүзэлдэрли. Хырда-парадан көзөдийим долагы белэдэн-белэ баглаяр, аягларына баха-баха севинчкэ ерийорди:

— Ана, яраша билир эй!

— Яхшыча ярашыр, сагыгнан кейинсээн, бала!..»

Онда Бэндалы арыг, гара, чылыз бир ушаг иди. Неч кос демээди ки, бу тезликдэ бөйүчөк, бу шаг-гаватын саһиби олачаг! «Эстөгфуруллаһ!», дилим-а-зым турусун!

Мэсмэ оглу һатгындакы һислэрини хэялында, белэ ачыг-ашкар дедийи үчүн эһтият элэди: «Аллаһ! Намы ныккыны, ичиндэ дэ мәнимкини бэднээрдэн сахла. бэй гээзбиндэн, шейтан шэриндэн, арвад мөкриндэн узаг элэ, илаһи! Өзүн гадирсэн ярөбби!..»

Бу арзуларындан сонра Бэндалынын башына кэ-лөңлөр чөмлэниб ананын гайгылы башына долду:

«Бу нэ бала иди, баламы шэрэ салан һанкы мурди-мозар олду? Шулуғлуг һара, Мэсмэнин оглу һара! Мэним бир балам вар ки, гызылы көрэр, көзүңүн учэ илэ бахмаз. Мэн доғрудур, касыб олмушам, доғрудур, тэңгасыз олмушам, амма ушагларымы һалал чөрөй илэ бөйүтмүшэм. Ди кэл, буну кимэ дейэссен! Ярим илдир ушагын далынча дешэниблэр! Каһ полисөй чөкирлэр, каһ дама салыр, каһ суда чагырыр. Илаһи сэн өзүн шаһидсэн ки, мәним оглум шэр ишлэрэ гд-рышмаз. Бирсэн, бирлийин хатиринэ һифз элэ атасыз-архасыз оглуму. Нэ газы янында, нэ көндэ, нэ шө-һөрдэ, нэ көйдэ, нэ ердэ сөндөн савай үмидкаһым һаны! Сэнэ пөнаһ кэтирмишэм илаһи! Өзүн мәним һарайыма һай вер! Сөндөн савай неч косим йохдур...»

Дейэсэн гаранлыгда, хэялэн данышдыгларыны эши-дирлэрмиш, дейэссэн мэлэ бу дуалара чаваб оларат сағдан вэ солдан ачылан күллөлэр алчаг дамын ү-түндэ бир-бирини кэсиб үфүглэрэ өчлүд:

— Шараг, шараг! Шарррррррр!..

— Тап, тарарап, тап, тап!

Мәсмә диксиниб ики элилэ дизиңә чырпаяда оғлуну эли силаһлы, пәнчәрә габағында үзү үстдә ятая керду.

О, пычылтылы, чәлд бир сәслә деди:

— Ана, йүк еринә кеч! Ораны күллә тутмаз! Сәв, өзүң гору, мәндә ишин олмасын! Гатары яхын гой! Гаранлыгда, чәпәр далындан кәлән сәсләрә Бәнда-лы һеч чаваб вермир, һавайы да күллә атмырды.

Мәсмә сачыны йолуб, синәсини парчалайырды:— Ода дүшән балам вай! Падшаһларнан вурушан икид оғлум!.. Илаһи! Илаһи дарда галмышам! Аманда галмышам я һәзрәт Аббас...

— Ай арвад сәсини кәс! Мән ганымы алмамыш өлән дейиләм! Архайын ол!

Див үрәкли оғлунун сәси вә вурушу Мәсмәйә бир тәсәлли олду:

— Ай бала! һүнәринә гурбан оғул!

— Ана һәр яранмышын бир өлүмү һагдыр. Амма һаһаг өлүм ямандыр. Күһаһсыз өмрүмүн иһтигамыны алачағам, ана! Чан сәсин, чан Әһтигә аманаты!..

Кәблә Исрафил ики атлыны эвин далында гоймушду ки, Бәндалы дамы сөкүб архадан гачмасын. Галан адамлары илә дә һәйәти муһасирәйә алмышды.

Әввәл өзү тәклиф этди ки:

— Бәндалы силаһы ат чөлә, тәслим ол, күһаһын ярысындан гайытмаг да бир мәрдликдир!

Онун далынча ясавуллар һарай-ғышыгырғ салыб Бәндалыны горхутмаг истәдиләр:

— Тәслим ол, йохса бейини кәйә соврулачаг!

Нә һәдә-горху, нә атылан күлләләр Бәндалыны тәбдән чыхара билмәди. Ясавуллардан бири, кәндлү дүстүнә кедәндә чанавара дөһөн Чер Найыб вәһши бир ғышыгырғ илә Бәндалыны тәслим олмага чагырды. Чаваб кәлмәйәндә, сөйүш сөйду:

— Дул арвадын оғлу, нә кирмисән чаршаб алтына!

Енә чаваб кәлмәйәндә Найыб әлдә бешачылан чәпәрдән чыхыб ата-ата ирәлийә, эв гапысына тәрәф йолланлы.

Ичәридән сәс кәлди:

— Кәлмә, языгсан!

— Түлкүнүн башындан екә данышмағына бир бах!

— Вуруларсан Найыб, рәдд ол!

— Сәшин күлләндән горхан йохду, чых чөлә!

Найыб буну деди, янакы баха-баха, дивар дибн илә ерийәрәк өзүнү гапыя салмаг, һүнәр көстәрмәк истәди. Бәндалынын күлләсн Найыбы ерә сәрди. Буну көрән ясавуллар гапы-пәнчәрәни шыдыргы күлләйә басдылар. Кәблә Исрафилни гәзәбли сәси эшидилди:

— Гүлдур көпәк оғлуну өлдүрүн!

— Падшаһын дүшманына аман йохду!

Күлләләр атылыр, һәдәләр әдилир, амма яхын кәлмәйә чүр'әт эдән бир адам көрүнмүрдү. Ичәридән дә сәс кәлмирди. Бә'зиләри күман әдирди ки, Бәндалы вурулду. Анчаг анасы ичәридә иди. Онун нәлә-фәрәды учалмамыш олмазды. Бәс ана иһйә дилләһмир? Бәлкә гадына да күллә дөйиб?

— Ай Кәблә Исрафил, тәк бир икидин үстүнә гошуң төкмәк мәрдлик дейил. Аман верин оғлан чыхсын!

Ясавуллар тәкрар күллә ядырмаға, гапы-пәнчәрәни дағытмаға башладылар. Кәблә Исрафил ғышыгырды:

— Атмайың, чыхмаг истәйир. Адамларын көзү гапыя, ичәрийә энән бирпилләли астаная дикилди. Күман әдирдиләр ки, «гачаг» колдан чыхан яралы астан кимн ганы аха-аха гапыда көрүнчәк, түфәнки ерә атыб әлләрни кәйә галдырачагдыр.

Бу көзләмә бир ан чәкди, гапыда һеч нә көрүнмәди. Бәндалы бурадан соләмәт чыхмаячағыны йәгин этмиш, ахырынчы күлләни өзүнә сахламышды. Анчаг анасына, бу дәһшәтли мәнзәрәйә шаһид олмасын дейә, нәчә дөфә тәклиф этди ки, чыхыб кетсин. Мәсмә разы олмады. Илк дәһигәләрдә Мәсмәдә олан вәһимә учуб кетмишди. Инди о, өзү дә һисс этмәдән оғлунун чәсур көмәкчисинә чеврилмишди. Пәнчәрә габағына сандыг итәләйир, гатардан патрон верир, оғлунун боғаздан сел кимн ахан тәрини силлр, су верирди. «Сәһсиз мән яшамамышам, яшамарам!» «Әввәл мәнә бир күллә вур, нә олар-олар!..»

Әһинин үстүнү ялайыб кечән күлләдән сонра ган көрүнмәсини дейә сол голуну гоһинудә кизләтмишди. Бәндалы исә дүшмәндән аман истәйиб ананы һәйәтә бурахмаг, хилас этмәк фикриндә иди. Бир дә үрәйинә

кэлйрди ки, бунлар—Николай мэмурлары: намэрдлэр, чэлладлар, алдадыб эли ялын гадын хейлафыны да вурларлар.

Чэпэрлэр далында исэ кэнд чамаатындан адам чохалмышды. Бурада Бэндалынын икидлийинэ севи-нэнлэр дэ, она мүмкүн көмэк үчүн чэрэ араянлар, «Гачагы тутмагда» пристава тэрэф олуб өзүнү көзэ сохмаг истэйэнлэр, садэчэ тамаша илэ мараглананлар да вар иди. Ясавуллар ачыгланыб чамааты говмаг истэсэлэр дэ интизар вэ хэйачан хамыны бүрүмүшдү. Атышманын ширин ериндэ чэпэрлэрдэ һэрэкэт олду, адамлар араланды. «Замини кэлиби!»

Таһирзадэнин сэси эшидилди:

— Ай бимүрвэтлар, гадын хейлафынын күнаһы нэ-дир? Хансы диндэ көрүнүб ки, бала үчүн ананы да күллэйэ тутасан. Бэс намус, бэс мөрдлик һарда галды?

— Даяны!

— Эл сахла!

Кэблэ Исрафил эвр верди:

— Аман верин гадын чыхсын!

Таһирзадэ, элиндэки ағ дэсмалы көйдэ еллэдэрэк, барышыг вэ сакитлик тэлэб эдэрэк өзүнү һэйэтин ор-тасына атды:

— Вурун, вурун мәни дэ. Бу дэһшэти, вэһшэти кө-зүм көрмэсин!..

Һэр ики тэрэфдэн күллэ сэси кэсилди.

Адамлар билмэди нэ этсин. Түфэнклилэр приста-вын эмринэ мүнтээир олдулар. Кимсэ билмирди ки, белэ вэзийэтдэ нэ этмэк, нечэ этмэк олар.

Таһирзадэ, һэйэтдэ бир ан сакит даянды. Этрафа көз кэздирди. Санки нэсэ дейчэкди. Эввалчэ Найы-бын мейидини ортадан көтүрмэк үчүн бир нэфэр көмэк чагырды. Мейиди һасара гэдэр апарыб башга-ларына верди, өзү гайыдыб Мэсмэнин эвинэ дахил ол-ду. Мэсмэнин голундан тутуб чыханда тэкрар гыш-гырды:

— Ясавуллар, атмайын. Гурандан, шэрнэтдэн ута-нын бары, арвад хейлагына аман верин кечсин.

Намөһрэм көрмэсин дейэ гара чадра илэ мөһкэм өртүнүш гадыны горуяраг эһтиятла, агыр аддымлар-

ла һэйэтдэн чыхарандан сонра атышма тэкрар баш-ланды.

Таһирзадэ Мэсмэ илэ бирликлэ Бэндалыны да апа-рырды. Чадраны бүрүнэн Мэсмэ йох, Бэндалы или. Бэндалы Мэсмэни ушаг кими гучагында элэ кизлэт-мишди ки, көрөн онун нэсэ баглама көтүрүдүйүнү, яшындыгыны күман эдэрди. Чэпэрлэрдэн өтөн кими Мэсмэ дэ, Бэндалы да күчэдэ йох олдулар. Сэһэр та-мам ачыландан, Мэсмэнин эви тупуландан сонра мө-лум олду ки, «Бэндалы гачыби!»

Кими дейирди дамы дал тэрэфдэн сөкүб, кими де-йирди, сэһэр думанында гуш кими чэпэрдэн һоппа-ныб, чохлары да һэгигэти дейирди: «Илэ олдуса Таһир-задэдэн сонра олду. Өзү чадраны пислэйир, амма чадра илэ дэ иш көрүр!»

Бэндалы кэндэн узаглашмаг үчүн чэпэрдэн, ди-вардан ашыб гачанда адамларын көрчөһйини, чох чөк-мэдэн-ясавулларын атланаचाгыны һагин этмишди. Дэ-йирман ағзындан кечэндэ, из итирмэк үчүн ашагы эиди, чайын кэнарында, хэлвэг бир яррығана сөйкө-ниб суюн ичиндэ даянды, ахшам дүшмөһини, гаран-лыгы көзләди. Бу ер, дейирман алты, догрудан да күман кетмэз, көз көрмэз, кет-кэл олмэз бир ер иди. Бэндалы, түфэнки гучагында, яш торпагы яррығана элэ бэрк сыхылмышды ки, кэнардан диггэт илэ бахан-лар да бир шей көрө билмөздилэр.

Нэ эдэсэн ки, олачага чэрэ йохлур, демилшэр. Бу-рада да, дейирман суларынын ичиндэ, вэһши отларын, кифсэмнш һосунларын арасында, селларин оюб апа-рыдыгы яррығанларда да чуғул тапылды.

Бу дэфэ Мэлэкииса йох, лап сөккиз яшлы бир ушаг, чайдан су көтүрмэйэ кэлэн бир гыз ушагы саты-лыны суя саланда, элван бир иппи, тэээ бир чораб багынын су үзүндэ гыврылдыгыны көрдү, таманы дүш-дү. Бу һэмин байрам чорабы иди ки, Мэсмэ ахшам оғлуна бир һэдийэ кими кейиндирмишди. Гыз ушагы чорабы ахтарараг, иппи һарадан салландыгына диг-гэт эдэндэ, мөһкэм долаг доланын бир гылчанын су ичиндэ шах дурдугуну ашкар көрдү вэ горхусунтан дэрһал сатылыны судан ярымчыг чэкиб бирбаш элэ-ринэ тэрэф көтүрүлдү:

- Ай ана, дэйирман алтында адам дуруб!
- Нэ адам! А гыз!
- Валлаһ адам кизлэниб!
- Кири-кири! Сссс!..

Ушаг анасына, анасы гоншусуна, гоншусу гоншусуна. Ахырыда Мэлакниси хэбэр тутду. «Халам билди, алэм билди!» Баягдан «гачагы гачырдан Таһирзадэ олуб, кэрэк началтыкни һузурунда чаваб версин» дейэ атыны сага-сола ойнадан Кэблэ Исрафил бу хэбэри эшидэн кими дэстэсини чэкиб дэйирман алтыны күллэйэ басды. Ашагы-юхары йоллар енэ кэсилди. Нишан верилэн ерэ долу кими күллэ ягды.

Бурада Бэндалынын вэзийэти даһа агыр иди. Бурада даһа нэ агач вар иди, нэ далданачаг, нэ дэ кечэ гаранлыгы. Доғрудур, агачлар арасындан нишанладыгы бир ясавулу вурмушду, биринин дэ элиндэн элэ вурмушду ки, түфэнки чаа дүшмүшдү. һэмин түфэнкин даша дэйиб чаа дүшдүйүнү Бэндалы өзү көрдү. Бунун далынча сөйүш эшидилди, атышма күчлэнди. Бэндалынын патрону пуртармыш, өзүнү дэ ган апарыб тагэтдэн салмышды. Дөрд бир тэрэфдэн яған күллэлэр онун вүчудуну чоҳдан парчаламышды. һанданһана күллэ ачылмадыгыны, суюн гызардыгыны көрөндэн сонра ясавуллар яхынлашмага чэсарэт этдилэр. Дэйирманын ичинэ кириб дөшэмэни сөкдүлэр, яррыгана йол ачдылар.

Бэндалынын мейидини арабая гоюб от илэ үстүнү өртдүлэр, тэнтэнэ илэ полис һэйэтинэ кэтирдилэр.

Атлылар, мейид кэтирон арабанын сагында-солунда элэ кедирдилэр ки, билнимирди, өлэнэ һөрмэт үчүн ихуд тэгиб үчүн кэлмишлэр. Анчаг эслиндэ онлар, ат үстүндэ дик отураараг өйүнмэк, бир фатех кими көрүмэк истэйирдилэр.

Ясавул Мәһәр Кэблэ Исрафилэ яхынлашыб мүнүм бир сирр сөйлэйирмиш кими хэлвэти пычылдады:

— Таһирзадэ Мәсмэнин эвиндэн чыханда мән лап шүбһэлэнишидим! Мәсмэ элэ чадра өртөн арвад дейил ахы! Бэй, валлаһ сәндэн горхдум, чынғырымы чыхармадым.

— Мән Бэндалыны еришиндэн таныдым.

Мәһәр тэччүблэ сорушду:

— Бэс нэ эчэб вурмадын?

Кэблэ Исрафил этрафына бахыб явашча, лакин үрэкдэн деди!

— Адам да элэ икидэ күллэ атармы э! Аллаһ кэсин диван пуллуғуну, мүсәлман дейиликми? һейиф оғлан иди, тэлэйэ дүшдү, һейиф дэ олду. Нэ исэ, дүняды да!

Мәһәр рәисинин этирафларына тэччүблэ гулаг асыр, анчаг билмирди ки, буиллары она чидди дейирлэр я инки онун «императорлуға сәдагәтини даштэрэзийо вурмаг» истэйирлэр.

Бэндалынын мейидини һэмин ахшам вэ сәһәрсин приставлыг һэйэтиндэ «ибрэт» үчүн ашкара гойдулар. Кэлиб-кедэн бахсын, тамаша элэсин, гачагыни кор агитинин көрүб дэрс алсынлар.

Кэблэ Исрафил сәһәр арабая яхынлашанда көзүнө инанмады:

— Ээ... Мәһәр! Кечэ гаравул сән дейилдиңи?

Мәһәр чөлд онун габагына гачды:

— Бәли, бәй бәндәниз иди!

— Бу кимин ишидир?

Кэблэ Исрафил арабая, мейидэ тэрэф ишарэ этди. Мәһәр приставын нэ дедийини баша дүшмәди. Дөһүкдү. Бэндалынын өлдүрүлмәсини, бүтүн бу һанкамени бэй өзү яхшы билирди вэ өз элилэ олан иш иди. Кэблэ Исрафил тәқрар сорушду вэ шәһадәт бармагы илэ арабая ишарэ элэди: «Бу кимин ишидир, сорушурам? Нэ фитнәдир бу!»

Мәһәр бир дэ диггәт эдәндэ өлүнүн үстүнэ от эвэзинэ күл төкүлдүйүнү, арабанын һәр янындан күлаб этри галхдыгыны һисс этди, мээттэл галды:

— А бэй, хэбәрим йохдур.

— Нечэ?

Мәһәр, пристава дүнән янашыб дедийн сәминн сөзэ пешман олду, һэмин сөзүн зияныны чэкэчәйинн энин эдиб даһа үрөкдэн аид ичди:

— Адын һаггы хэбәрим йохдур!

— Кечэ доуз кими бурнуну ерэ вериб ятанда элбөт ки, хэбәрин олмаз!

— Бэй, кетдийин ағая аид олсун көзүмү гырпмышамса!

— Кәс сәсини пәзәвәнк, оғлу, пәзәвәнк! Йох, Мәсмәнин оғлуна кәйдән мәләкәләр күл сәпди. Нә яхшы ки, кәндликләр сәнин өзүнү оғурламайбылар! Екә кәйдәсинә бир бах! Донуз кими!

— Мәндән сонра олуб, бәй! Валлах!

Пристав онун сол үзүндән элә бәрк силлә чәкди ки, шартылтысыны едди гоншу эшпәтди.

Мәһәрин дәмәйә сөзү галмады. Бурнуңдан чомаг вурулан кими башыны ашагы салыб керн чәкилди, көрүнмәйә чалышды:

— Көтүрүн, бу саат мейиди апарын торпаглайын!

— Баш үстә бәй!

Мәһәр көмәкчи чагырды:

— Ә, гошун арабаны, тез!

Һеч билинмәди ки, һарадан ики өкүз (бири боз, бир сары) кәтирдиләр. Мәһәр өзү дә, көмәкләшнәб боюндуругу дүзәлдир, самылары кечирирди. Араба гошулуб һазырланды, тәрпәнмәли оландә бәйни әмри тәзәләдди:

— Әл сахла!

Кәблә Исрафил нәзакәт көзләмәйини чамаат үчүн тә'сирсиз олмаячагыны билирди. Ону да билирди ки, Бәндагынын анасы кечә сәһәрәчән оғлуна кешик чәкмишир, инди онсуз мейиди апармаг олмаз.

— Мәсмә арвад һардады?

Намаз гылмаға кетдийини дедиләр. Бу анда дарвазадан гара калагайлы, ағыр еришли, учабой бир арвад көрүндү. Мәсмә көлкә кими сакит, сәссиз яхынлашанда Кәблә Исрафил истәһзалы сәс илә деди:

— Ағла, ағла! Гарнын йыртылмасын языгсан ай арвад! Сән оғул доғмамасын. Илан-әждаһа доғмусан, чамааты гырыб чатды! Ди кет ағла!

Мәсмә чаваб вермәди. Ағыр, тәмкинли, сәссиз еришини, истигамәтини дәйишмәди. Элә бил о сөзләри эшитмирди, элә бил һеч кәси көрмүрдү. Оғлунун янына яхынлашды. Мейидин үстүндән отлары кәнар эләди. Дәсмал чыхарыб Бәндагынын үз-көзүңү силди. Бәзәкли, балача сахсы күлабданы голтугундан чыхарыб оғлунун үстүнә күлаб сәпди. Тәзә бир калагайы ачыб онун үстүнә салды. Буну Мәсмә үч ил әввәл, оғлунун бичиндән кәтирдийи тахыл илә чорчи Аға

Рәһимдән алмыш, бөйүк арзу-кам илә сандыға гатлаыб оғлунун тоюна, «бирчә колининә» сахламышды.

Белә ағыр бир мәрәсимдә, белә ағыр фәлакәт мүгабилиндә ананын дөзүмүнә чохлаы тәзәччүб эдирди. Санки галын мейиди гаршысына, һәм дә һийид оғлунун парчалаанмыш чәсәди гаршысына йох, ади бир әманәти арабадан көтүрмәйә кәлән кими союг вә сәссиз кәлмишиди. Анчаг һеч дейән йох иди ки, фәряд вә фәлакәтләр заһирдә, ашкарда йох, ананын дәрдләр чәкмиш яралы, инскилли гәлбиндә иди. О, тәлатүмләрн исә һәр кәс дуя билмәз. Ана бир тәрәфдән матәмдә, о бири тәрәфдән дүшмән гаршысында, мәнәви дөйүшдә иди. О, билирди ки, бүтүн маһал Бәндагыдан данышыр вә данышачаг! Белә бир оғул анасына приставлар, ясавуллар габағында баш ачыб сач йолмаг әксиклик кәтирәр! «Дәрди дәрдә гатмазлар. Дост вар, дүшмән вар!»

Оғлунун үзүндән-көзүндән өнүб кәнара чәкилди, һейкәл кими дик даяныб мәнәлы-мәнәлы хейли бахды. Тәкрат оғлунун үзүндән-көзүндән өндү, үчүнчү дәфә дә вида мәрәсимини ичра эдәндән сонра астача дөнүб Кәблә Исрафилә деди:

— Ай бәй, ай Кәблә Исрафил бәй! Мән сәни икид адам эшитмишдәм. Дүшмәнәмсән, амма икид данышырдылар сәни!

Мәсмәнин сәси сакит, риггәтли, лакин гәти вә кәсәрли иди. Приставлыгда оланларын һамысы яхын кәлиб гулаг асды:

— Икид данышырдылар, сән дәмә һәдәр сөз имиш. О сөз икидә ярашмаз ки, сән дейирсән! Мәним аслан кими оғлум өлүб, аслан кими дә вурушуб өлүб.

Мәсмә сәсини учалтды, әлини һавада силаһ кими ойнатды:

— Йох, мән ағламаячағам, мәним икид балам ганыны алыб. Мәним пәләнк балам тәк башына Николай падшаһнан, сизин кими түфәнк-гатарлы гошун илә үз-үзә дуруб өлдүрүб өлүб, атышыб өлүб! Белә икидә дә ағлайрлармы? Мән икид анасыям. Намәрд сизләрсиниз ки, гара күнүмдә мәнә сәрзәниш эләйирсиниз! Йох, ағламаячағам! Чүнки мәним оғлумун шәһәрдә, кәнддә, һәр маһалда тайлары вар. Әли габарлы

мүсәһибинни хүсүсү бир марагла дедийн сөзү эшитмә-
мишди яхуд чохдан эшитмишди. Әлигулуну даһа да
тәәччүбләндрән бу олду ки, Мирзә Чәлил онун сөзү
илә нийә марагланмыр.

Әлигулу инди даһа ахшамкы әһвалаты нечә да-
ишшамагы, гәләм йолдашы илә нечә дәрләшмәйи йох,
айры шейи, тамам айры мәтләби дүшүнүрдү. Онун
йәгини инди ки, Мирзә Чәлил фикирлидир. Нәтта ән
изтираблы, сарсынтылы заманларда да һәйәчаныны
бүрүзә вермәйән, мүдрик сакитлийини муһафизә эдән
әдйәбни симасына чәкән кәдәр булулу издән, һарадан
ола биләр? Бир шей сорушмаг нийәтиндә иди ки,
Мирзә Чәлилин симасындакы далғынлығы мараг долу
бир нәзәр әвәз эләди:

— Әлипулу, ушағын нечә яшыны байрам әдирди-
низ?

— Он яшы тамам иди.

— Тарихи нечә гоюлуб, һичри я милади?

Әлигулу, достунун нәсә, бәлкә бир мөвзу я мәтләб
дүшүндүйүнү дуюб севинди, чәлд чаваб верди:

— Милади тарихлә 1900-чү ил, февралын ийирми
догузу!

Мирзә Чәлил, санки көзләдийи чавабы алдыгы үчүн
разылыгла әләвә этди:

— Мирзә Әлигулу милади тарих илә гейд олуан
ушаглара ки, чоху да харичиләрин ушагларыдыр, мә-
ним языгым кәлир.

Әлигулу Мирзәнин сөзүндә мүтләг бир кинайә киз-
ләндийини дуюб деди:

— Милади тарих илә гейд олуналар, әлбәт ки,
аллаһын күнаһкар бәндәләридир.

— Чәһәннәм әһли олмаларындан савай, бу дүняда
да чох не мәтләрдән мәһрум олулар.

— Һәлбәт бу тарихдә бир һикмәт вар.

— Һикмәт олмаса да тапмача вар.

— Нечә йә'ни тапмача?

— Мәсәлән, ушағын бири мән, доғулмушам фев-
ралын ийирми догузунда. Кәлән илки тәгвимләрдә
мәним тәвәллүд күнүм ерли-дибли олмур. Анчаг дөрд
илдән бир олур. Кәбисә ил мәсәләси вар ахы, яшыд-
ларым һәр ил доғум күнүнү байрам әләйәндә мән бой-

нуму бурурам ки, нә әләйим, нә чарә гылым? Доғум
күнүм һарда галды?

— Доғрудан феврал айынын сон күнү долашыглы
күндүр. Бирдән-бирә тәгвимдән йох олур.

— Амма ди кәл бизим мүбарәк айларымыз, мә-
һәррәм, сәфәр, рамазан, шәбан илдә он күн дә габага
гачыр. Гышда доғулап ушағын доғум байрамы көрүр-
сән, кәлди дүшдү йийи ортасына!

— Мүсәлман тарихинин фәзиләти чохдур. Дола-
ныб дәйишир.

— Нәйә лазымдыр бир ердә дурмаг! Тарих ки,
доланмады дүз олмаз.

— Мүсәлман ушағы һеч доғум күнүнү дүрүст бил-
мир...

— Билмәйи һеч лазым дейил. Он ики имам, йүз
ийирми дөрд мин пейгәмбәрин тәвәллүд байрамындан
һачан мачал тапачаг ки, языг мүсәлман көзүнү ачыб
өзүнү яд әләсин. Ахундларымыз буюрулар ки, мүсәл-
ман ушағы яд әләмәк истәйирсә кәрәк өлүм күнүнү,
мәһшәр аяғыны, чәһәннәм эзабыны, чәһнәт хүлясыны
яд әләсин. Һагг йол будур!

— Дүня ишләри мөмүни бәндәләрә ярашмаз!

— Йох, ярашмаз! Байрамда эшитдийиниз тәәччүб-
лү сөзә мүнтәзирәм, буюрун!

— Чох тәәччүблү иди ки, папачы Чәһанкир әйлиб
гулағыма дейирди: «Эшитмишәм Молланын гәзетин-
дә бу дәфә һол-һопун гиямәт сөзү вар: Николай дайы
барәсиндә!..»

— Яланса, дайынын вәзирләринә лә'нәт!

— Һарадан хәбәр тутурлар?

— Ерин пулағы вар!

— Тәәччүблү ишир. Шеир тапалы пакетдә кәлиб.
Алан кими дә мәтбәәйә верилиб. Журнал да һәлә чых-
майыб. Мәәттәләм ки, охучулар буну һарадан билсин,
нодән хәбәр тутсун?

Мирзә Чәлили күлмәк тутду:

— Сензор чәнаблары йайыб!

— Зарафатсыз дейирәм.

— Мән дә зарафатсыз дейирәм, сензор йайыб! Сен-
зор чәнабларынын өзү!

Мирзэ Чолил аяга дуруб журналы көтүрдү, мүсө-
лүбинин габагында ачык ики аг сөһифэдэ хач шөклү
чөккүлдүйнүн көстөрдү:

— Сензорун ферманыны көрмөмөһүнүз?

Элигулу нәшринэ эһин олдугу «Соргу-суал» ше'ри-
нин ерини белэ көрөндө көзүнэ инанмады:

— Нийэ бәс белэ?

Мирзэ Чолил мәшһүр бир бейт илэ чаваб верди:

— Кейфинэ бах!

Иштэ беләдир һаләти бәйзада, әкиччи!

• Бәйзадаләрни рәсәи будур, адә, әкиччи!

— Шеир чап олунмушду ки, ким чыхарды бәс?

— Ферманлар, «фермани-һүмаюи!»

— «Столун иһини», өлүм халталарыны чапа бура-
ханлар бу ше'ри нийэ бурахмасылар?

— О вахт һара, инди һара!

О заман башга иди. Дайынын башы гарышыг иди.
Көләфчәһини учуну итирмишди.

Инди әл-году ачылыб, яман һаваланыб, һәр сөзө
микроскоп илэ бахыр. Гәләм саһибләрниһини көлкәси
гытычланыр.

— Неч олмаса дүзәлдәһмиһини вермәк оларды!

— Онданса белә яхшыдыр. Ярымчыг языдан бир
шей чыхмаз. Сабир өзү дә разы олмаз! Гәләм вурул-
малы шеир дейил! Нейифдир!

— Бәс бу нечә олсун?

— Хач ишарәси! Сән буна зарафатла бахма! Хачыи
фәзиләтк бөйүкдүр. Гой охучуларымыз билсинләр ки,
«Молла Нәсрәддин»и тәкчә биз чыхармырыг. Бизим
гәзетпәрәст сензор достларымызын да гәләми бурада
аз ишләмир. Гой, хошбәхт мүсәлман чамааты көрсүн,
акаһ олсун. Дайынын өмрүнә, мәнсәбинә вәзир-вәкил-
ләрниңә чох-чох дуа эләсин. Һәр чәнд ахундларымызын
хейир-дуасы да аз дейил.

Элигулу гырмызы вә абы мүрәккәб илэ чал-чарпаз
чәкилмиш хач ишарәсинә мә'юс-мә'юс бахыб дурурду.
Гәлбнә чәкилмиш кими бу чарпаз дағын алтында
һаһа гүдрәтлә парлаян одлу сөзләри зәһниндә оху-
йорду:

Шеир — На мәрәз арза олуб вә'дәһи-һүррийәтә бәс?
Мәшһүста, эдилән шәрһә, сәләһиһәтә бәс?

Мәшһүр — Сүе әһлим, о заман вә'дә эләмәк адәт иди.
Шайи-зиһанымизә арза олан һачәт иди.
Мәшһүстәләр дә мүнәсиб көрүлән сөһбәт иди,
Алышан одлары сөндүрмәһә бир Фүрәст иди...

Ики күн әввәл бу шеир сензорада бәрк тәшвиһә
сөбәб олмушду. Сензор, һәр сәтрини суал вә һитаб-
ларла ишарәләдйи, гәләм гырмызы хәтлә һәһинә-
ләдйи ше'ри бу еринә чатанда, һокумәтин һүррийәт
һаггындакы ялан вә'дәләринә эдилән ачыг кинаһәни
оһуянда өзүнү сахтая билмәһинди, сөһифәләр бою
чал-чарпаз элә бир хач чәкмиһди ки, вәргәләр чырыл-
мышды.

Сензор дүшмәһиндән интигам алмын, император-
луг дәфтәрханасы гарышында сәдагәтнини бир даһа
ишар әтмиш кими севинди, гәләһини стола гойду,
чәлд аяга галхды. Чешмәһини бурундан көтүрүб
узуи мүддәт әһиндә сахлады. Варкәл эләди. Санки
бөйүк бир кошф әтмәкдә она силәһ иһин көрән әһиз
чешмәһи гоймаға мүнәсиб ер ахтарырды. Бир сәс я
хәбәр әшитмәк үчүн хейли вахт пәнчәрәйә, бир иог-
тәйә бахды, сонра столуна гайылыб чырыг сөһифә-
ләри бүкдү, кәһара атды! «Бешинчи ил бу татар оху-
мушларыны чох гүдуртду. Наһаг ерә буһлар илэ киз-
линпач ойнайырыг!..»

Сензор «ләмәк бәһәрәм рәһийәтләрә» иһфәтнини
иһадә эдән бу сөзү үрәһиндән тәзәчә кеһирмиһди ки,
Мирзә Чолил гапыда көрүндү. Әдйбнн накаһәни кә-
лиһи вә тәлгнәдичи көркәми сензору тәшвиһә салса
да, һәриф бүрүзә вермәди. Неч бир шей олмамыш ки-
ми үзүнү она тутуб сорушду:

— Кәһин, сөзүнүз?

— Элә бир сөзүм йохдур чәһаб, зәһмәт дә олса,
журналын даһынча кәһмишәм, «Молла Нәсрәддин»?..

Сензор кәһнәһән кими керн ганрылды, әлләһини
белнндә чатахлайыб даянды, Мирзә Чәһлиһини сөзүнү
сүсүси бир аһәнк илэ тәкпар әтди:

— «Молла Нәсрәддин!» «Молла Нәсрәддин!»
Унутмамышам чәнаб редактор. Хейр, сизин журналы
яддан чыхармарам!

— Букүи кәрәк абунәчиләрә көндәрә идики!

— Көндәрмәли шейләр язылсайды, элбәт ки, көн-
дәрәрдиниз...

Мирзә Чәлил һәрифин ишарәсини сая салмады.
Баша дүшмүрмүш кими өзүнү садәлийә вурду:

— Бәгәдри-гүввә, бачардыгымыз гәдәр...

— Чәнаб редактор, бачарыг сиздә кифайәтдир,
бәлкә кифайәтдән дә артыгдыр. Буна биз әминик.
Амма мән сизин бу нәмрәнизи үчүнчү шө'бәйә көндәр-
мәли олдум. Сиз көзәлчә билирсиниз гаунларә һөр-
мәт һәр бир гәләм сәһибини мүгәддәс борчудур. Ә'ла-
һәзрәт императорун мәрһәмәт әдиб туземәсләрә вер-
дийи һүррийәтдән суй-истифадә... мән билмирәм, та-
гар зиялылары өзләри сизин бу журналдакы бунтар
язылары ичә бахарлар, нә ад гоярлар буна?..

Сензор хач чәкдийи сәһифәләри Мирзә Чәлилин
габагына гойду:

— Яәгин сиз бунлары шәхсән охумамысыныз, садә-
лик көстәриб әмәкдашларынызә инанмысыныз?

— Хейр, чәнаб сензор, өзүм охумушам.

— Бәлкә дә, нәзәриниздән гачыб, амма...

— Бу миғясда бир әсәр нәзәрдән гача билмәз, чә-
наб! Бу шейр мәнин ядымдадыр, өзүм чап әләтдирми-
шәм!

Сензор, мүсәһибини дик даяндыгыны, «бунтар»
ше'ри билә-билә чап әтдийини чәкинмәдән дейиб, дур-
дугуну көрүб гәзәбләнди:

— Чәнаб редактор, бу, вә'дә вердийиниз либерал
журнал олмады. Бу олду сосял-демократларын һавә-
ларыны чалмаг, бу олду мүсәлманларә хәянәт, бу ол-
ду императорлуғун үнванына гырмазы бөһтанлар!

— Чәнаб сензор, бөһтан бунун һарасындадыр, бую-
рун икиликдә охуяг!

— Белә язылар сизин мәчмүәнизин давамны тәһ-
лүкә гаршысында гоячаг!

Мирзә Чәлил сәһифәни ачды:

На мәрәз ариз олуб вә'дәйи һүррийәтә бәс?
Манифестә, әдилән шәртә, сәләһийәтә бәс?

Бу, шаһрин чиновник илә сәһбәтидир, чәнаб?

Бурада күлмәли шейрдән башга нә вар? Импера-
торлуғ һагында бир сөз, тәк бир кәлмә дә йохдур!

Сензор, редакторун үзүнә чәпәки бахыб симасына
сүн'и тәбәссүм ифадәси вермәк истәди:

— Күлмәли, күлмәли...— белә бир тәбәссүмүн кү-
лүнч олачагыны дуюб, сензор чиддиләшди, бир аз да
сәсини учалтды — Кимә күлмәк истәйирсиниз ай татар
интеллигентләри?

— Чәнаб сензор, әввәлә, бура Татарыстан дейил.
Тифлисдир. Биз дә Азәрбайчан адамылығ. Икинчиси-
нә галаи ердә күлмәк дә ки, гәдәгән дейил. Күлмәк
һәр бир ағлы башында оланын тәбиәтиндә вар. Күл-
мәли шейә күдәрләр дә!

— Бурада күлмәли шей аңчаг чызыгындан чыхан,
гәләмини белә сайыгламалара ишләдән әһли-гәләм-
ләрдир!

— Гәләм әһлиндән иһйә горхурсунуз, чәнаб сензор,
ону изанын да зәманәйә мүнасибәти о дәрәчәдәдир, о
чүр языр. һамы бир олмаз ки, буюрун икиликдә охуяг
ахырачан!

— Мән охумушам, сиз диггәтлә охуяйдыныз кәрәк!

Мирзә Чәлил Таһирзәдәнин ше'рини сәс илә вә'дә
гәдәр дә һәвәслә охумаг истәйиндә сензор журналы
габагына чәкди, мисраларын алтыны чызыглады:

— Бу нәдир, нә «зәман», нә «вә'дә», нә «манифест-
дир!»

Сензор бу сөзләри хүсуси бир аһәнк илә, бәрк-
бәрк деди, дедикчә дә шәһадәт бармагыны һәмин сөз-
ләрин үстүнә гойду: «Зәман, вә'дә, манифест...»

— Шүбһәм йохдур ки, бу сәтирләри язанлар нәни-
ки императорлуғу, һәм дә сиз мүсәлманлары, шәхсән,
чәнаб редактор сизи, наместниклийи мәтбуат иларәси
янында мүәййән рәғбәт сәһибә олан сизин истәмәйи
бәдхәһлардырлар. Нәһир бу, сәһифәләриниңизи үзүнә
кениш ачдыгыныз һоп-һоп кимдир?

— Һоп-һоп бир адам дейил, бизим һәчкү шаһрлә-
рин мүштәрәк тәхәллүсүдүр.

— Билмирэм кимләрدير, кимләрнин төхөллүсүдүр. Буну билмирэм ки, бу һоп-һоплар дөвлөт илэ рәһийәт арасына фитнэ тохуму сәпирләр. Булар динч һоята дүшмәндиләр!

— Дүз буюрурсунуз, биздә о чүр гәләм сәһибләри вар. Әслән шаирләр тәбиәтән динч олмурлар. Дүздүр, биз сайча—балача милләтәк, амма биздә дә белә тәләтүмлү тәб' сәһибләри һәмишә олуб, инди дә, шүкүр, вар. Анчаг мән журнал сәһиб ки ми онлара кәлән бүтүн зәһмәт вә мөзәммәтләри өһдәмә көтүрмәли йәм. Чәнаб сензор, бизим халг маарифә тәэчә гәләм гоюр, онун гәләм сәһибләри дә өйрәннрләр. Рус гардашларымызын Гогол, Некрасов ки ми мүмтаз язычыларыдан өйрәннрләр. Әйрәннни сәһви олачаг! Айдын шейдир.

— Сиз буллара нә ад гоюрсунуз гоюн! «Өйрәннр, яхүд охуюрлар». Амма мән көрүрәм ки, булларын гәләмнән интишаш ягыр. Бәсдир буллара күзәшт этдйимиз. Бу дәфә мән сәһифәләри бир баш мөһкәмәйә көндәрәчәйәм! Инанын көндәрәчәйәм! Зати-алиләриндән хәһни эдәчәйәм. Сизин имтияз шәртләригә рнайәтиһизин тәхирсиз нәзәрдән кечирилмәсини лап күнү сабаһ истәйәчәйәм! Истәйәчәйәм!

— Бизим мәчмуәдә эдәбдән, мәдәһийәтдән кәнар язы тапылмаз, чәнаб сензор. Бу язылар ки, биз язырыг буллари сиз бүтүн мәдәһи мәмләкәтләрини мәтбуатында көрәрсиниз. Көрүнүр сизин башдан чыхармаг истәйәнләр вар!

— Биз арзу әтмәздик ки, сизин журнал сәһифәләриндә интишаш тәблиғ эдән язылар олсун!

— Элә язылар йохдур, нийә дә олсун!

Мирзә Чәлил журналы бир тәһәр хилас әтмәк үчүн сензорун сөзләрини динләйир, һөрдән саһитчә ишарә верирди:

— Хуб, хуб!

Сензор сусанда Мирзә Чәлил журналы ишарә этди:

— Бу дәфәлийә күзәшт олунур!

Сензор тәәчүблү бир сөз әшитмиш ки ми әдиһин үзүнә дик-дик бахды.

— Ше'ри чыхармаг лазымдыр.

— Буюрурсунуз бу сәһифәни чыхардаг?

— Һөкмән, Һөкмән!

— Чыхармаг асандыр, анчаг әвәзинә нә верәк?

— Мүнасиб язы тапырсыныз?

— Язы вар, вахт йохдур. Букүн абунәчиләрә журнал чатмаса биз мәс'улуг.

— Аг бурахын!

Мирзә Чәлил бир журналы, бир дә «сөз чәллады» нын үзүнә бахды:

— Аг кетмәкдәнсә чәнабынызын чәкдйин ишарә яхшыдыр.

— Нә ишарә?

— Хач!

— Хач?

— Бәли хач! Сензоранын да фәәлийәти көрүнәр, һоп-һоплар да зәһнимчә бир шей баша дүшәрләр.

Сензор, башына ени бир фикир кәлмиш ки ми сәһифәнин о үзүнә, бу үзүнә бахды. Тосәввүрүндә «Бунтар» шеирләри силди. Һирс илә чәкдйин хач шәкли дүшманә эндирилән күчлү бир зәрбә ки ми нәзәриндә бөйүдү... Инди мүсәлманлар «Молла Нәсрәддин» ачыб илк дәфә һәмин сәһифәйә, гәзәбли сензорун чәкдйин хача бахыр, горха-горха дейирләр: «Аллаһ сән сахла! Аллаһ сән көмәк ол!»

Хейли сүкутдан сонра о, журналы гатлайыб редактора верди:

— Һазырла кәтир!

— Бу сәһифәләрдә хач олачаг!

— Олсун!

Сензор сөзүндә мөһкәм вә ишиндә сәлигәли адам инди. һоп-һопун ше'рини дәрһал үчүнчү шө'бәйә көндәрмиш вә «зат алиләринни диггәгини чәлб әтминди». Үчүнчү шө'бәдә һоп-һоп һаггында бу биринчи рапорт дейилди. Кечән ил Бақы маариф даярсынын тәфтиш нәтичәләриндә, мүәллим Таһирзәдәнин «арзу олунмаз бир үнсүр олмасы һаггында» бир мә'лумат вар инди. Шешәбиг мүфәттиш өз мүләһизәсини сәрдәр дәфтәрханасына хуәси бир тәлашлы ачыг язмышды: «Белә шәриәт мүәллими олмаз! Бунун ағзындан од төкүлүр. Буну фәһләләр ичинә кәгирән вар. Йохса элә-белә дәрс мәсәләси дейил!»

Инди полис идарәсинә айдын инди ки, нә мәктәб

мүдиринни, нэ дэ мэтбуат мө'мурларынын тэлэшы эбэс дейилмиш, буна кифайэт гэдэр эсас вар имиш!

Каһ мүэллим, каһ «Чэмийэти-хейрийя» үзүү, каһ мүхбир, каһ мэтбээ ишчиси, чох заман нэс бир шанр кими көрүнөн вэ һэр көрүнэндэ минлэрини, йүз минлэрин дилидэ данышан бу садэ, сакит адамын зүл-мөтдөн доган бир ишыг, хэялдан доган ширин бир үмид кими зейинлэри фөтһ этдийинэ һеч шүбһэ йох иди.

Сөһариси күнү «Молла Нәсрәдин»ни нискилли нөмрөси—«яралы» журнал элләрдэ кәзирди. һамы хач шәклинни алтындакы мө'налы языны тәкрат-тәкрат охуюрду: «Биздән асылы олмаян сәбәпләрэ көрө бу сәһифәләр белә галды!»

Һәмни гыш сәһәриндэ журнал идарәсинэ, «Гейрәт» мэтбәэсинэ кәлиб-кәдәнин сайы-һесабы йох иди. Адамлар журнал голтуғунда санки тәләшла, вачиб бир шей ахтарырдылар. Өмрүндэ мэтбәэни танымаян, аяг басмаянлар да кәлир, мүрәттиблэри кәнара чагырыб хәл-вәти, бир шей дейән кими хайиш эдирдиләр: «Һоп-Һопун ше'рини һечэ эләйәк бәс, һеч олмаса бир саатлығына, лап он дәгийәлийинэ бурадача бахыб гайтараг! Үзүнү көчүрәк!

— Чаным ше'ри сензор гэдәгән эләйиб, апарыблар, биздә нэ кәзир!

— Сурәти олмамыш олмаз!

— Сурәти мүәллифдә олар!

— һеч олмаса бир дәфә охуяг!

— Башармарыг, гардаш!

— һеч эһтият эләмәйин!

— Гардаш, гэдәгән олунмуш шеир биздә нэ кәзир ахы!

— һәзрәт Аббас һаггы бир кәс билмәз! Эшитмишик.

— Эзбәр биләнләр вар. Нэ олар бир эшитсәк!

— Ашығлары көрүн, һагг ашығларыны!

ОН БИРИНЧИ ФӘСИЯ Г Ы З Ы Л Һ А Ч Ы Л Ы Д А

Иһсанларын сәәләтинэ чалыш-
магдан көзәл нэ вар!

Монтескэ

араагачын будағына дирсәкләниб даянан, даш дөшәмәли күчәдә саға-сола өтән мөфтиль тәкәр файтонлара тамаша эләйән Әлигулу чийиндә бир әл дууб кери дөндү. Мирзә Рза онун әлини сыхыб көрүшдү:

— Күрчү гызларына бахмагдан доймадың, ай Әли-пулу?

Әлигулу әһвал сорушуб зарафата чаваб верди:

— Өз арвадларымыздан эһнитдийимиз сөйүшлэри унутмаг үчүн һеч олмаса харичиләрдән тәсәлли алаг!

— Мәммәдәли шаһын сөйүшлэрини дейирсән дә!

— Бизи шаһ да сөйүр, кәда да.

— Кәда нэ үчүн? О нэ баша дүшүр?

— Шаһ баша дүшүр сөйүр, кәда да баша дүшмүр сөйүр.

— Бәс ганап йохдуму?

— Әлигулу һеир илә чаваб верди:

— Физули демникән:

Дәһр сәриәсти-шараби гәфләт этмиш әләми,
Бунча сәриәстин тамашасын бир һушяр йох!

Әлигулу буну дейиб мүсәһибини ичәри чәкди. Стол

ешийнндэн бир кагыз чыхарыб Мирзэ Чолилин янына кетди, нэ сорушдуса тез гайытды:

— Истэйирэм бу сөйүшлөрдөн сэн дэ хэбэрдар оласан. Неч олмаса сөз дүшөндө тэзэ нэслэ, ушаглары данышарсан, көрсүлөр ки, бу журналы биз нэ эзаб илэ чыхарырыг. Кимлэр илэ, нечэ надаллар илэ үз-үзэ кэлмэли олуруг.

Гулаг ас. Дагыстан шейхи Нэчмэддин эфөндинин һүзуруна биз салам вермишик. Нечэ лазымды язмышыг. Инди көр онун муридлэри Гасымкэнддэн бизэ нэ азырлар!

Элигулу көй бир зэрф ичиндэн чыхартдыгы, савадсыз, салигэсиз, ири һэрфлөрлэ язылмыш бир кагызы охуду. Һэриф мэктубуну һэдэ-горху илэ башламышды: «Адэ, Молла Нэсрэддин!

Мэн лазкийэм, сэнэ бир лазкилуг илэрэм. Алуб күннэ бир мөзир Гасымкэнддэн файтона минэ, колэм Билчич астансия. Билчичдэн адам кими вайгуна, килэрэм, Тефлисэ, киррэм утаға, дийэрэм саламмэлейким. Сэн дэ бихэбэр эликэссэлам дийэ. Буюр нэ гуллул вар ола. Мэн дэ чихарадым мөзир, сэн кими күпэк углунун агзына атырам ики патрун. Фүрсэт уллар гачадым. Улмая пристов мэни алады тутсаға. Тефлисдэки мүсирманлар күрэдэ, дийэди, бу ахмаг һаралы ола. Дийэди билмирух. Амма ки, Молла Нэсрэддинин анасыны аглар пуян икит бу олады! Һэ бу сүзлэр мэни үчүн бир миллион джэди!..»

Элигулу мэктубу битириб мүсаһибинин үзүнэ бахды:

— Көрдүн ки!

— Белэ шикайэтлэр, журналын бөйүк хидмэтинэ сүбүтдур!

— Сүбүтду, сүбүтду. Нейнирэм ки, лэзки инди пул йыгыб тапанча ахтарыб.

— Истэйирсэн верин йохладым, көрэк кимдир?

— Нэйн йохладасан, мэкөр белэлэри бирди, икиди? Бизи шаһ да һэдэлэйир, мөмин дэ. Анчаг Мирзэ Чолил дейир эвамын һэдэси, тэкфири бизим догру йол тутдуғумуза ашкар бир сүбүтдур! Дүняда элэ бир тэргэти олмуяуб ки, эвамлар илэ үз-үзэ кэлмэси!

Мирзэ Рза Элигулунын сөзүнү кэсди:

— О гасымкэндли, биз дэ гызылһачылыиыг. Элэси дэ вар, белэси дэ. Саглыг олсун, бураны да көрөрсэн. Анчаг сэн көрэк мэнэ көмөк элэйэси.

— Мэним сэнэ нэ көмэйим дэйэ билэр?

— Бу ишдэ дэйэр, дэймэлидир!

— Йохса кэнэ суда-зада дүшөн вар?

— Йох, шэхси ишдир. Мэним өз ишим!

Элигулу тэччүб этди ки, Мирзэ Рза кими тэчрүбэли бир мүаллимин она нэ иши дүшэ билэр?

Мүсаһиб, онун тэччүбүнү даһа да артырды:

— Сэнин бу гэлэм йолдашындан, Молладан мэн дэ шикайэтлийэм.

— Ондан шикайэтли аз инди, бири дэ сэн олмусан?

— Мэним дэ өзүмэ көрө шикайэтим вар.

— Молладан шикайэти олан мөндэн дэ шикайэтли олар!

— Сэн бир аз айры чүрсөн.

— Нэ чүрэм?

— Мэнэ мährэмсэн, сэннен ачыг даныша билэрэм.

— Молла ки, һамыдан ачыг данышандыр!

Мирзэ Рза бир алдым да яхын даяныб хэлвэт бир сөз дейэн кими этрафа бахынды, сэсини алчалтды:

— Нечэ илди мэн бу кишини ..бизим кэндэ апары билмирэм. Дейирэм кэндлилэр сизи көрмэк истэйирлэр, дейир, «бизим ишимизи көрүрлэр, одур журнал, һүнэриமிழ ордалы: шэхсин көрүнүр рүтбэйи-эгли эсэриндэ».

Истэйирэм шикайэт бәһанасына чағырам ки, тайфа давасы вар, кедэк иш дүзэлдэк. Она да белэ чаваб верир ки, газылар, йүзбашылар онсуз да бизим элимиздэн тәнкэ кэлиблэр.

Инди истэйирэм сэн дэ мэнэ гошуласан, ону бир тәһэр кэндэ апарыг, чамаат чох истэйир, көрсүнлэр!

— Апарыг да!

— Бир фөнд элэ апарыг. Сэн фөндкирсэн ахы.

— Мэним Мирзэ Чолилэ нэ фөндим ола билэр?

— Сэнин фөндин бу олсун ки. мэн дейэни де!

— Бэли, бэли дейим?

— Дейэндэ нэ олар?

— Мэн бэли, бэли демэйэ өйрәнмәмншәм!

— Бәли демәсән дә хейр демә! Мән той адына кәлмишәм. Кәндә той вар. Сизи дә дө'вәт эләйибләр. Оғланниң атасы да мәнниң кими маарифпәрәст бир кишидир, дейир Молла Нәсрәддин кәлмәмиш той эләмийчәйәм.

— Аллаһ мүбарәк эләсин, йохса оғлуна той эләйибсән, Мирзә?

— Оғлум дейил, она бәнзәр бир хейр шейдир. Бәри кәл, Мирзә Чәлили йола кәтирәк.

— Янында адам вар.

Мирзә Рза, Әлигулуну да ичәри чәкиб Мирзә Чәлилин янына апарды. Бу доғигәдә Мирзә Чәлил Таһирзадә илә бирликдә мөчмүәнин чапханадан еничә кәлән варағларына бахыб мәсләһәтләшир, узун чызығлар илә кәнара чәкдикләри һәрфләри дүзәлдирдиләр. Гапы сәсләнсә дә отагдакылар бахмадылар.

— Саламәлсәйкүм!

Мирзә Чәлил башыны языдан галдыранда гәләми ерә гоюб мүәллим достуна әл верди:

— Әләйкәссәлам, Мирзә Рза, хош кәлмисиниз! Чохдан көрүнмүрсүңүз, буюрун әйләшин!

Мирзә Рза Таһирзадәни танымаса да әл верди: Таһирзадә өз адыны дейәндә Мирзә Рза диксинмиш кими онун үзүнә дик бахды. Анчаг, доғруданмы, гаршысындакы бу папаглы кишинин Сабир олдуғуну йәгин эдә билмәди.

Әлигулу мүәллимн Мирзә Чәлилә белә тәғдим этмәк истәди:

— Мүәллимн хейир иши вар, Мирзә Чәлил, дөвәтә кәлиб!

— Хейир ишиниз мүбарәк олсун, хуб...

Мирзә Чәлил әввәлә Әлигулунун, сонра да Мирзә Рзанын үзүнә сакит-сакит бахды. «Хейир ишин» тәфсилатыны билмәк үчүн бахырды. Нәзәрләриндән суал ишарәси дуюлурду.

Мирзә Рза изаһ этди:

— Кәндә бир хейир иш вар. Мәнни көндәрибләр һәл-һәлбәт сизи апарым, горхурам инди дә бир бәһанә кәтирәсниниз. Амма, Әлигулуя демишәм, бәһанәзад мөгамы дейил, я бу яз Гызылһачылыя дөнмәйчәйәм, я да ки, сизи ора апарачағам.

Мирзә Чәлилин додагы гачды, тәзәчә дән дүшмүни бығлары кәнара чәкилди, көзләри кичилди. Ири, габаг диишләри илчи кими парлады, онун чох заман кәдәрли, гайғылы көрүнән сифәтинә күлүш хүсуси бир мәләһәт верди:

— Лаглағы Мирзә Рзанын бу һүчмүнун габагында икид лазымдыр ки, даянсын.

— Мән даяна билмәдим. Гапыда разылашмышам.

— Сән тәслим оландан сонра биз чәркәдән айрылмарығ.

Мирзә Чәлил мүәллимә тәрәф дөндү:

— Мирзә Рза, Сабирни рә'йини соруш, о бизим гонағымыздыр ахы!

Таһирзадә күлдү:

— Гонаг гонағы истәмәз, әв саһиби һеч бирини!

Мирзә Рза Таһирзадә илә тәкрар көрүшдү:

— Бағышлайын Мирзә Әләкбәр, сизи танымамышам, анчаг әсәрләриниз илә һәмишә фәхр эләмишәм. Мәктәбдә бизим ән ширин тәрбийә вәсантимиз һопһопун ширләридир.

Әлигулу әләвә этди:

— Инди гушларын падшаһы һоп-һопдур.

— Нәғмәләрин дә ә'ласы тазиянәдир!

Таһирзадә башыны ашағы салды:

— Аталар яхшы дейиб ки, икидин адыны эшшәт үзүнү көрмә!

— Хейр, сизи көрмәк мәнниң үчүн бөйүк бир хошбәхтликидир. Нә гәдәр арзулайырдығ...

Мирзә Чәлил әләвә этди:

— Мирзә Әләкбәр, яхшы ки, өзүнүз бурдасыныз. Тифлиسدә сәни ахтараның һамысы бура кәлир.

Таһирзадә деди:

— Бақыда да сизи ахтаран мәнниң яныма кәлир.

Мирзә Рза сөзүңү еринә салды:

— Мән хошбахтам ки, һәр икниниз бир ердә тапмышам. Бир ердә дә кәндә апармағ ишәлләһ мәнә гисмәт олачағ.

Мирзә Чәлил Таһирзадәйә бахды:

— Мирзә Әләкбәр, мүәллим нә дейир? Сән язан интеллигентләрдән дейил һа, дедийини эләйәнди һа!

— Хейир иши вар, элбэттэ ки, тэбрик элэмэк бор-
чунуздур, Мирзэ Чэлиил!

Мирзэ Рза деди:

— Диллузуулуг олса да, Мирзэ Элэкбэр, иши ве-
рил, сизин сөзүңүзү бир аз тэсний, рэдди-бэдэл этэ-
ийим. «Борчунуздур» йох, «борчумуздур!» Сиз Мирзэ
Чэлиилдэн айры дейилсиниз, зэннимчэ.

Мирзэ Чэлиил, мүөлүммин сөзүңө шэрик олду:

— Элбэттэ, элбэттэ!

Мирзэ Рза севинчиндэн элини-элине вуруб Мирзэ
Чэлиилди столуна янашды, онун голундан тутуб анд
ичди:

— Ушагарымын башына анд олсун, сизин көндө
сөфөрүңиз орада эсл байрам олачаг.

О, Элигулуя тэрэф дөнүб сорушду:

— Бирисикүи чүмөди, сабаһ чүмө ахшамы, тездэн
биз кедэ билэрик, экэр Мирзэнин вачиб иши олмаса.

Буну дейиб Мирзэ Чэлиилин үзүнэ бахды, Мирзэ
Чэлиил дэ Элигулуя бахды:

— Тездэн йох, сабаһа тэдэрүк көрмөк мүмкүндүр.
Элигулу өзүн мирзэйгө көмөк элэ, Тифлисдэ о гэрибди,
көр нэ лазымды, көмөклөшин, билет флан...

Таһирзадэнин хаһиши илэ фыйтон набатат багы
тэрэфэ йолланды. Чүмө ахшамы Мирзэ Фэтэли Ахун-
довун гэбрини зиярэт этмэк, сонра шөһөрдөн чыхмаг
фикриндэ идилэр. Дагыи дөшүндэ от-элэфини эһатэ
этдиийи бир гэбр үзэриндэ узун во энли, язылы гара
даш йүксөлмишди. Гэбрин үстүнэ мөктөблилэрин,
артистлэрин кэтирдийи күл дэстэлэри гоюлмушду.
Күллэр солса да лентадакы язылар болли иди. Таһир-
задэ еничэ багланмыш күл дэстэсини гэбрин үстүнэ
гойду во бир хейли сакит даяныб бахды. Дашын язы-
ларыны гар-ягыш дейүб гаралтмышды. Яхындан диг-
гэт етирмэсэн охуя билмээдин.

Мирзэ Чэлиил баш дашында во ленталарда язылаи-
лары диггөтлэ охуду, этрафа көз кээдирди. Таныма-
дыгы бир чох гэбрлэрин үстүндэ даһа тэнтэиэли аби-
дэлэр көрдү:

— Нэ олайды, бу рөһмөтлийин гэдрийн өзкэ мил-
лэтлэр билэн гэдэр бизим охумуш чамаатымыз да
билэ иди.

Таһирзадэ олаво этди:

— Чохдан вахты чатмышдыр, Мирзэйгэ ени абида
гоюлмалыдыр. Төк бу рөһмөтликдэ олан һүммэтин
ярысы бизим илдикки дирилэрдэ олайды!

— Онлара дири демэ:

Диридилэр экэрчи сурөтдэ,
Өлдүрлэр, вэли һэгигэдэ!

Элигулу Таһирзадэдэн хаһиш этди:

— Мирзэ Элэкбэр, сэн Бақыдасан. Бу рөһмөтлийэ
абида бина элэмэк мөсөлэсиндэн сөһбөт салсан, эши-
дэн олмазмы?

— Абида сөһбөти орада вар, чохлан вар!

Мирзэ Чэлиил деди:

— Бэли вар, амма кимэ?

— Бэли, кимэ? Һэрислэр чохдур, һэр кэс өзүнэ бир
абида дүзөлтмэк чөһдиндэдир.

— Мэтбуатда язмаг нечэ?

— Бакы мэтбуатынын мачалы йохдур. «Фюзат»
рөһмөтдэн кенар олмуш кимин десэн шөклини вурду,
фалчыларачан! Амма Ахундову ядына салмады.

Мирзэ Чэлиил этираз этди:

— Оглан, бу нэ сөздү? Бакы падшаһынын пулу
Ахундова сөрф олунса чэнаб Әһмэд Камал бэй эфэн-
дилэри, һаша бурдан, Парис булварларында нэ хэрч-
лэйэр? Берлин ресторанында гумара отуранда бэс
һэзрэтин маясы нэ олар?

Элигулу дизинэ чырлды:

— Доғрудан дүшүнөнлэ адамы од көтүрүр.

Таһирзадэ зарафата салды:

— Ким нэ дейир биздэ олан гейрэтэ?
Гейрөтимиз баллидир, һэр милләтэ!

— Бир үммөтин ки, пейгәмбэринин дөрд йүз арва-
ды ола, гиямэтэчэн онун гейрэти түкөнмэз! Инанмыр-
сан «Тэрчүман» гезетиндэн соруш. О языр ки, харичи-
лэр пейгәмбэримизин өврэтлэриндэн сөз ачыб бизим
гейрөтимизэ тохунурлар. Демир ки, һансы гейрэтэ!
Гейрэт вар я йохдур, буну һеч дүшүнүр.

Мирзэ Чэлиил дүзүнү гэбрэ тэрэф чевириб аһ чэкди
во деди:

— Ай гоча Шәржин чавап Мол'ери, сәнин заманын-
дан бир эср кечиб, дүня вә алам чагнашыб, бири-бири-
нә дәйиб. Амма сәнин бу мө'мин вәғәндашларын ши-
рин юхудан доймур. Һәмнин Молла Ибраһим Хәлил
кимякәрди, һәмнин молла Һәмид! Һәмнин нухалылар!

Аллаһ сәнә рәһмәт эләсини, бизә сәбр версини, кәндли
гардашларымыза да көмәк эләсини ки, айылсынлар.
Амма нианмырам гоча пәрвәрдикар еддинчи кәйлән
эиниб кәлә бу куппа-куппуи габагында дура!

— О ийә кәлир. Ердә көлкәси вар. Анчаг Зиллүл-
лаһин башы бәрк гарышыгдыр Сибир ишләринә.

— Һәлә һарасыдыр. Сибир чамааты онун башыны
элә гатсын ки... даһа далысыны демирәм! Мирзә Рза
вахтдыр, кетмәйәк?

Мирзә ашағы тәрәфдән, гәбристанлыгдакы фәгир-
ләр үчүн кәтирдийи шейләри пайлайыб гайыдырды:

— Бәли Мирзә, вахтдыр, кедәк! Файтон көзләйир!

Гонаглар кәндә чатанда адамлар бөйүк һасарлы
һәйәтдә, узун бир отагда һалай вуруб ашыг де-
йишмәсинә гулаг асырдылар. Көдәк, күзәм кеймәли,
быгы хыналы, сарыягыз бир ашыг аз гала өзү бойда
бир сары, сәдәфли сазы багына басыб дейирди:

Ай һәзарат, кәлини сизә сөйләйим,
Бу дүнянын хәянаты чыхыбдыр!

Скамя вә тахтлар үстүндә сыхлашыб отуранлардан
бә'зиси өзүнү сахлая билмир, ашыгын сөзүнә гары-
шырды.

— Дүня намәрд дүняды!

— Сүлеймана галмаян дүня!

— Чәмаат! Ашыга мачал верин, далысында көр
нәләр дейир, гулаг асын!

— Чашдырмайын кишини, гардаш!

— Букорсун, буюрсун...

Исафлар азалыб, мүрвәт кәдәлиб,
Газыларын мазарраты чыхыбдыр!

— Де башына дөнүм, де!

Ашыг көзүнүн учу илә сәс кәлән тәрәфә бахды.
Отуранлар да дөндүләр. Атмача атак кишини һамы

таһийырды. Газы онун һәйәтини өзкәнин адына языб
тәсдигләмәк үчүн шәһәр натариусуна кағыз көндәр-
мишди.

Адамлар бахышында санки зүләм олунан кишиә
күзәит эдиридиләр. «Онун һаггы вар!», «Ашыг сөзүн
һаггыны дейир».

— Ашыг гардаш, әлһи-дильни вар олсун!

Ашыг бу тәрифләрдән даһа да руһланыр, көзүнү
юмуб чәлд һәрәкәт эдир, башыны сазынын гулдагына
гоюр, ирәли-кери, бармаглары илә аз гала сикләри
парчаламаг истәйирди. Шейр дейәндә исә назик пәр-
дәләрә энирди. Чамаат кәркин диггәт илә динләйирди:

Әлимизи апарыбдыр сәрт аяз,
Рузумуз олубдур күндән-күнә аз,
Молла шейтан олуб, ахунд шейнабаз,
Мәшәди, кәблаы лоту чыхыбдыр!

Адамлардан үмунм бир күлүшмә гопду. «Ашыг
гардаш һамыны гатды бир-биринә».

Әлигулу вәзийәти кәркин көрүб көмәк эләди:

— Ашыгды. Элә шей чох олар!

Мәчлисин баш тәрәфиндә отуран дөвәюну, вәзиәли
чуха көймиш, уча бир киши аяга галхды:

— Ашыг дейәсән сарсаглады. Белә сөзә гулаг ас-
маг мүсәлманчылыгдан дейил!

Мирзә Рза ону сакит эләмәк истәди:

— Һәсән бәй, ашыг сөзүдү, бәнд олма!

— Мәним белә латай-лата гулаг асмага вахтым
йохду!

— Бәй мәчлисимзин далысы вар, һөвсәлә эләйин,
ашыг бу саат гуртарыр.

Һәсән бәй гаһабаглы чаваб вериб чыхды:

— Гуртарды-гуртармады вахтым йохдур.

— Гой Һәсән бәй бир саат нәфәс алсын, отагда
һава яхшы дейил.

Кәндлиләр, санки онун кетмәйини истәйирдиләр:

— Ашыг гардаш архайын де кәлсин!

— Сөзүн сәррафы кәрәк!

Ашыг давам этди:

Гочулар, гулдурлар гатар тахырлар,
Фагыр-фүгарая ян-ян бахырлар

Ашыг буну охуудугча, гапыя, бирелээн бэйли кет-
дний тэрэфэ бахыр, мизрабы симлэрэ даһа бэрк ву-
рурду:

Кими истасалэр вуруб йыхырлар,
Бешатанын чата-чаты чыхыбдыр!
Пристав, начальник кэлэди кэмдэ,
Обаны, оймагы вурурлар бэндэ,
Хэрэч үстэ чохлар дүшү кэмдэ,
Гамчыда беликин гаты чыхыбдыр!

— Де, дилинэ гурбан олум!
— Ах, нэ деди! Гамчы элиндэн доггаза чыхмаг ол-
мур чаным!
— Гой десин!
Ашыг давам эдирди:

Кэзирлэр навалы агалар, бэйлэр,
Чалышыр ган тэрдэ нахырчы, нөкэр,
Мүхтасарин дейир ашыг Әлэскэр,
Ковханын, катданын заты чыхыбдыр!

— Бизим катда элэ адам дейил!
— Ә, мүсүрман, бизимкини демир эй, баша дүш!
Отуранлар ашыга әл чалдылар. Кими пул, кими
бөнөвшэ, күл-чичэк атырды. Йүзбашы аяга галхыб
үзүңү Мирзэ Рзая тутду:

— Ай Мирзэ бу ашыгы ким кэтириб бура?
Мирзэ Рза чаваб вермэмниш Әлигулу диллэнди:
— О, бизимлә кэлиб Тифлисдэн. О һагг ашыгыды,
биз кэтирмишик.

— Һардан кэлиб билмирэм, амма дедиклэри баш-
дан-баша һаһагды, өзү дә шэрэ-шур адама охшайыр.
Әлигулу ону сакит эләди:

— Мөшәди, ашыга завал йохду. Онун сөзү синдәди
көлмэ сөздү, даһа ону да газет кими мизан-тэрәзийә
вурмазлар. Бир биздә дейил, һәр ердә беләди. Мәзә
үчүн охуюр, бура той ериди, гой охусун, нэ эйби вар!

Йүзбашы бир сөз демәди. Мирзэ Рза ә'лан эләди:
— Чамаат инди дә мәктәбимзинн көмәйи илә һа-
зырланмыш балача бир театр тамашасы вар. Даянын.
Бу саат!

Мирзэ Рза чолд ичәри кетди. Адамлар даһа да
сыхлашдылар, юхары башла сөһнә үчүн ер ачылды,
күрсү гоюлду.

Мирзэ Чәлил Таһирзадәдән сорушду:

— Ашыгын сөзлэри нечәди, һоп-һопун мөзагына үя
кәрәк?

— Мараглыдыр!
— Бәд дейил! Элэ дейәсан Мирзэ Рза бу репертуары
мүнасиб һазыртайбы?

— Эләдир!
Зәнк чатынды. Сүкут берпа оладан сонра сөһнә-
нинн бир тэрәфиндән бойну йогун Мәммәдәли шаһ, о
бири тэрәфиндән дә әнлик-киршанлы, папагы тавус
ләләкли назик бир мадмазел гадын чыхды.

Онларын һәрәсининн бир тэрәфдән, үз-үзә кәлиши
үмуми күлүшә сәбәб олду. Мирзэ Чәлил Таһирзадәйә
деди:

— Бу сөһнә дейәсан һоп-һопдандыр.
— Йох, «Молла Нәсрәддин»дән көтүрүбләр!
— Ушаглар өзлэри дүзәлдибләр!

Мадмазел сөһнәнинн бир тэрәфиндә алиндә ағ сум-
ка, төкәббүрлә гычыны гычынынн үстә кечириб кәнара
бахырды. Мәммәдәли шаһ исә ханымы еничә көрмүш
кими әһтиятла, яваш-яваш аддымлаяраг она яхын-
лашды. Ханым дөнүб она баһанда шаһ хырп даянды,
тә'зим әтди:

— Ай ханым, гадан алым, кәл мәнә!
Ханым башыны элэ һирс илә тәрпәтди ки, аз гал-
ды ләләкли шляпасы башындан дүшә. Чыр бир сәс
чыхартады:

— Кәлмәрәм!
Шаһ ханымын габагында днз чөкүб ялварды.

Рәһи эт мәнә, чан мадмазел!
Көһлүм олуб ган, мадмазел!
Бир баш Әдәсдән кәлишишом,
Ардычча, чанан мадмазел!
Дил бискундур, кәл мәнә!
Эшгим физундур, кәл мәнә!

Сыралардан пычылты кечди: һамы дөнүб гонаглар
эйләшән тэрэфә бахды. Умуми алгыш сәси мәчлисә
тутду.

— Ә, бу приставды нәди?
— Падшаһлыр эй!

— Мәмдәли шаһды да, артистканы истәйир, эшит-
мәмисән?

— Мирзә Рзады эши!

— Һә дә! Мүәллим падишаһын шәбиһини кәтирир!

— Лап да яхшы кәтирир.

— Элә бил өзүдур!

— Сус!! Сус!

Ханым даш-гашла парылдаан бармагларыны сил-
кәләйәрәк шаһы енә рәдд этди:

Рәдд ол, а элим Мәмдәли!
Шаһи-мәәлим Мәмдәли!
Артыг һаясыз көрмәйә,
Похдур мәчалым Мәмдәли!
Кет, кет ю, зүлмүндәл вәтән
Дәряйн-хундур кәлмәрәм!
Бойнун йоғундур, кәлмәрәм!

Мәчлисдәкиләрдән тәқрар үмуми күлүш вә алғын
гопду. Чохлары артистләрә сәс верирди:

«Бойнун йоғундур, кәлмәрәм!»

Шаһ гадынын далынча сүрүңәрәк деди:

Әһли-әялы атмышам,
Рей мүлкүнү мән сатмышам,
Сәилә мурада чатмышам,
Миңләт гоюндур кәл мәнә,
Эшгим физиундур, кәл мәнә!

— Гоюн өзүнсән!

— О бойда гоюн олмас, өкүздү!

— Тахты тарач олуб!

— Ә, нечә олса шаһды көпәк оглу, сөймә!

Мадмәзәл сәснин учалдараг керн чәкилә-чәкилә
нифрәтнин изһар этди:

Бигейрәтү, биарсән!
Миңләт көзүндә харсән,
Бир бәд'әмәл мураарсән!
Нәфеин овундур, кәлмәрәм,
Сөз мүхтәсәр, бир дәфә ган!
Бойнун йоғундур, кәлмәрәм!

Шаһ, ханымын башына гызыл-күмүш совурду:

Ханым амандыр, кәл мәнә,
Һәлым амандыр, кәл мәнә!

Ханым пул кәсәсини шаһын башына вурду:

— Маләдәс, маләдәс матышкә!

Чәмаағын алғынлары алтында Шаһ да, ханым да
сәһнәни тәрк этдиләр.

Мүәллим сәһнә даһында кәшһирди ки, Таһирзәдә,
Мирзә Чәлил онун элини сыхдылар!

— Яхшы тамаша вердиниз, сағ олун.

Әлигулу да мүәллим тәбрик әдиб деди:

— Неч кәс көзләмәдди ки, Надир шаһдан сонра
Иран тахтында Мәммәдәли кимиси отурачаг.

Мирзә Рза эләвә этди:

— Фикримиз кәндиләрә Мәммәдәли шаһы таныг-
маг иди. Билмирәм нечә тә'сир багышлады?

Таһирзәдә тамашаны тә'рифләди:

— Чох күлмәли тамаша иди, яхшы дәсткәһ дүзәлт-
миңдиниз.

— Сизни сәйәһиндә, о шенрләрни сәйәһиндә ол-
мушду. Биз о руһу вермәк истәйирдик! Шенрләр бизә
дә, чәмаата да Иран падишаһыны танытды. Мәммәдәли
мәчәрәсыны кәндә чох адам билмирди. Сизни сәһри-
ниндән өйрәндиләр. Бизим дә борчумузду. Мәшәли
Әләкбәр, өзүнүз яхшы билирсиниз. Кәндә мүәллим
һәм мирзәди, һәм артистди, һәм докторду, һәм вәкил,
ағраном, һәм газы! Ушаг охутмаг олуб бизә ахырын-
чы пешә. Доктор өзү бурда ишләйәнлә дә элә олуб,
бизләрә мәсләһәти дә белә иди: Кәндлинини үрөйини
элә алмаг!

Мирзә Чәлил марагланды:

— Докторуң дәрс вердийн мәктәб һансыдыр?

— Будур, габагымыздакы торпаг бинада ишләйир-
ли, орада да яшайырды. Бу отагда нечә дәфә «На-
данлыг», «Һачы Гара» ойнамышыг. Сүркүнә кәдәндә
көрүш вермиңдиләр. Инди сүркүндә дә биз азыны-
рыг.

— Зәманәнини мүәллим кәрәк элә олсун

— Онун бурада учадан кәндиләрә «Һәблүл-мәғини»,
«Молла Нәсрәддин» охумағы чох адамын көзүнү ачды.
Инди һәфтәдә едди-сәккиз нүсхә кәтиририк, әлдән-әлә
кәбир.

— Молладан шикайят вармы?
— Шикайят өзүмүзүндүр, аз сатырыг, елди-сөккиз
пүсхө.

— Охуяңлар нечө, омурму?
— Охуяң охуюр, охуяңа да биз охуюруг.
— Нэ дейнрлэр.
— Күлүрлэр! Чох күлүрлэр.
— Бош ерә күлмээлэр.
— Хейр, баша дүшүрлэр. Тамашаны көрдүңүз ки,
төшөбүскары тамашачылар олуб. Мәммэдәлинини шәк-
лини элдә кәздирир. Ноп-нопуң сөзләрини эзбәрдән
дейнрлэр.

— Сабирни ше'ри илэ Әзимзәдәнини шәкли, мүәл-
лим достларымызың дүзәлтдийи сәһнә сәнәти бирлө-
шөндө айры тә'сирни олуру. Буну биз бурада көрдүк.

Мирзә Чәлил мәмнуң бир нәзәрлә мүәллимә бахыр,
онун ишләриндән хүсуси һәзз алырды:

— Белә хейр ишләр, Мирзә Рәзә, тез-тез олуру, я бизә
мүйәссәр олуб?

— Мирзә белә нүмайишләримиз чох олуру!

— Хуб, хуб! Олсун, олсун!

ОН ИККИНЧИ ФӘСИЛ

М У А Л И Ч Ә

Аризи гәмләр элиндән үр-әйим
шишмисе иди.
Зәни эдәрдим эдәчәкдир она
чара чийәрим
Бахти-монһусямә бах, мән бу
тәһәһидә икән
Башлада шикимәйә инди үзү
гара чийәрим!
Ә. Сабир

Күң бир чидә бою галханда, күчәләрдә кет-
кәл азалайда, гоншу һәйәтдән алчаг,
мөһрә диварлы һәйәтин юхары тәрәфиндә
сазланан чаван кавалы, киләнар ағачларынын әтра-
фында чөлән эдиб әтир чәкән арыларын сәһн бу са-
баһ әшидилмәз олду. Көзләнилмәдән һәйәтдә сәс-күй
гонду, кет-кәл чохалды. Файтон Тифлисдән мүәличә-
дән гайыдан хәстә шаирни эвинә кәтирмишди.

Адәтән мүәличәдән гайыданлары севинч, шәңлик
илә гаршыларлар. Анчаг бу нахошун вәзийәти башга
иди. Бу, Тифлис кими шәһәрдә «Молла Нәсрәддин»
журналынын һинмайәси вә көмәйилә Арамянс хәстә-
ханасында хейли ятандан, дәфәләрлә мүәйинә олуна-
дан, шәһәрин адлы һәкимләринин мәсләһәтинә мұра-
чкәт эдәндән сонра гайытмышды. Кетдийи вахтдакың-
дан да әһф, ағыр бир сәһһәт илә гайытмышды.

Доғрудур, шаир Тифлисә бөйүк үмидлә кетмиши. Мәтбуатда тибб элминин тәрәггиси, ярымчан адамларын да сағалмасы һағында сайсыз-һесабыз тәрифли мәғалә вә хәбәрләри охумуш, қуман этмиши ки, һәкимләр бахар, бир әләч тапарлар.

Иран консулунын хүсуси һәкими Гандәмиров дәшүнә дәйүб шаирин «ики күндә» сағалдачағыны вәд этмиши. Оуну вердийи һәбләр хәстәни ләп диләп салырды. О, исә дедийини-дейирди:

— Мәним дәрманларым ичсән тез сағалар, шишманлашарсан, вәтәнинә кедиб гәзәтләрдә мәни тәрифләйән шеирләр язарсан!

Шаирә хош кәлмәйән бу худпәсәнд адамын дәрманлары да пис нәтичә верирди. Нахош өз вәзийәтини киәләтсә дә Мирзә Чәлил дәрһал һәкимләр комиссиясыны чағырмағы вачиб көрмүшдү. Мирзә Чәлилин эвиндә топланан һәкимләр исә мүйиндән сонра союг бир аһ чәкиб күрсүйә әйләшәр, тәәччүблү олса да хәстәнин өзүндән мәсләһәт сорушурдулар:

— Чәнаб шаир, тәәссүф ки, дахили хәстәликләрә әлә белә заһири мүйинә илә дүрүст һөкм вермәк чәтин олур. Кимйәви тәһлилләр дә мәрәзи тәшхис үчүн аичаг әһтинал верир.

— Доктор бәс нә фикирдәсиниз?

— Кәрәк операсия олунсун, онда гара чийәринизин илләти ашкар көрүнәр. Мәнзәрә айдын олар.

— Мәнзәрә көрүнәндән сонра бәс нә олачаг?

— Вахты кечмәмиш олса башлайыб мүйинчә әләрик, гуртарыб кедәр.

— Бәс вахты кечмиш олса нечә, доктор?

— Вахты кечмиш олса тәкрар яраны әртәрик, бағлараяг.

Таһирзадә көзләрини һәкимләрдән чәкиб бир нәгәтәйә хейли бахмыш, сонра демийди:

— Доктор, бағышлайын, мәним гарным портманатдыр я дәрвиш кәшкүлүдүр ки, истәдийиниз заман ачасыңыз, истәдийиниз заман да бағлаясыңыз?

Һәкимләр бири-биринә бахыб күлмүшдүләр.

— Сиз хәстәлик вахтында да сатира силаһыны ерә гоймурсуруз, чәнаб шаир!

— Нә элим, айры силаһым йохдур, доктор!

Кәсильмәйә разылыг вермәйән, «тәрифли» һәкимләрдән әли үзүлән шаир вәтәнинә гайытмышды, мә'юс гайытмышды! Ону гарышламага кедән достлары да илк көрүшдәнчә, хәстәнин яхшы вәзийәтдә гайытмадығыны һисс этмишдиләр. Хәстәнин рәнки саралмыш, тәгәти азатмыш, көз чанағлары даһа да дәринләшмиши. Ара вермәйән эйни суаллара хәстә бир кәлмә я ишарә илә чаваб верир, данышмаг истәмәдийини һисс әдирирди.

«Мәни раһәт гоюн!» Хәстәнин солтүн нәзәрләриндән охунан бу иди.

Ону диндириб данындирмагдан чәкиндиляр. Файтондан дүшүрәндә голтугуна кириб эвә кәтирдиләр. Бүлүрниса ханым чәлд ятаг ачды. хәстәнин үзүнә бахан кими һәкимләрә гаргыш эләмәйә, әрини данламага башлады:

— Аллаһ онларын бәласыны версин. Кишини сағсаламәт апардылар, йорған-дөшәйә салыб гайтардылар. Дедим а киши дәфтер-китабдан әл чәк, һәдйә язма, бирә, имамзадәйә үз чевир, бир дә зиярәтә кет. Сөзүмә гулаг асмады ки, асмады!..

Бир анда шаирин гайытмаг хәбәри шәһәрә яйылды. Достлар йолухмага кәлдиләр. Мөминләр исә кам көтүрүб учадан дейирдиләр:

— Әлә олар, шәриәтә саташаны аллаһын гәзәби әлә гутар һа! Һәлә һарасыдыр! Тамашады о дүняда, инкир-минкир кәләндә, одлу күрз илә гәпәсинә дөһәндә!

— Тамашады гыл көрүндән кечәндә! Һәлә һарасыды!

Шаирин йолухмага кәләнләр ахшама доғру ләп чохалмышды. Яхын кәндләрдән, узаг шәһәрләрдән хәбәр кәлирди. Кими мәктуб, кими телеграфла хәбәр гутурдулар. Яһына кәләнләр исә шаирин изтирабларыны унутурмага чалышыр, хәстәликдән йох, башга үрәк ачап сөһбәтләр әдирдиләр. Адамлар хәстәнин яһында чох отура билмирдиләр. Бир тәрәфдән хәстәлик, бир тәрәфдән йол йоргунлуғу, бир тәрәфдән дә «аризе-гамләр» хәстәни о гәдәр сыхмышды ки, вүчүдү чох зәифләмиш вә кичилмиши. Топ сағгалы, арыг үзүлдә бөйүйән көзләри сецилирди. Дәринләшән көз чухурла-

рынын дубиндөн бәбәкләри, бә'ээн гуюдан ишаран дургун су кими ишылдайыр, бә'ээн дә бир шам кими янырды. Тагәтсизликдән динмир, данышмыр, бир шей емәк истәмир, хәрәк тәклиф эдәндә үзүнү яна чевириб сусур. «раһәт бурахын!» демәк истәйирди. Хәстәнин иядыгы башында дәрман шүшәләри, стәкан, гашыг илә янашы «Молла Нәсрәддин» әскик олмаурду».

«Молла Нәсрәддин»ни һәр нөмрәсини хәстә интизарла көзләйирди. Санки орада тәзә языларыны яхуд бу язылара сәс верәнтәри көрәчәк иди. Әслиндә исә хәстә үрәк достларынын, тәрк әдиб кәлмәйә мәчбур олдуғу мәсләкдашларынын сәсини журнал сәһифәләриндән эшидирди.

Фиридунбәйин үрәк ағрысы илә яздыгы мәктуб хәстәни ағлатды. Анчаг буну кимсә билмәди. О, кәдерини көрпә ушағындан дә кизләтмәк истәйирди.

Үч яшлы оғлу исә эвләриндә нәләр олдуғундан санки хәбәрсиз иди. Билдийи анчаг бу иди ки, «дадаш», оңу һамыдан чох әзизләйән, хаһишләринә диггәтлә гулағ асан, оңу гучағына алыб диндирән адам кәлмишир. Өзүнү хәстәни гучағына атмағ, атасындан «дәмир гәләм» сорунмағ истәйирди. Атасы кәдәндән сонра о, гамыш гәләм илә кағызлары гаралаяр, мәктәб ушағларында көрдүйү тәзә «дәмир гәләмни» нәсрәтини чәкәрди.

Анчаг оғлуну көрәндә хәстәни солғун, зәиф додағларыны ани бир тәбәссүм ишыгландырырды:

- Мәнә гәләм!
- Алачағам.
- Мәнә гәләм.
- Базара кәдәндә алачағам!
- һачаг кәдәчәксән?..

Ушағ илә хәстәни сөһбәтини Мәсмә дә эшидирди. Мәсмә башгалары кими садәчә йолухмаға кәлмәмишиди. О. Бүллурниса ханыма көмәк эдир, хәстәйә емәкчмәк һазырлайыр, кәләнләрә чай верир, дава-дәрман тәдарүкү көрүрдү. Анчаг ата илә оғлун, һахош илә көрпәнин бу данышығында өзүнү сахляя билмәди.

— һачаг кәдәчәксән?..

Ушағ атасынын лап тез, әлә бу саят дуруб базара

кәтмәйини, она рәнкли, дәмир гәләм алыб кәтирмәйини истәйирди. Хәстә исә оғлунун суалына чаваб вермәди, чаваб верә билмәди, башыны яна чевирди. Дәринләшмиш көз чухурларындан гопан иңчи кими ағыр яш ядыға дығырлананда Мәсмә ушағын голундан тубуб о бири эвә апарды. Апарды, анчаг өзүнү сахляя билмәди.

Она әлә кәлди ки, ики дәнгә дә бурада галса, бир дә гайыдыб Таһирзәдәнин яшаран көзләринә бахса һычгырыгларыны боға билмәйәчәк, аләмә сәс салан бир фәряд гопарачағдыр. Бу дә чох пис олар, хәстәни гәлбинә тохунарды...

Мәсмә чаргатыны йүк үстүндән алыб чәлд башына атды, эвдән чыхды.

Бир заман көзүнү ачыб өзүнү шәһәр кәнарында, чай юхары ямачлара дырмашан көрдү. Инди о бурада одун, тижан, чырпы вә я хәзәл ахтармырды. Инди бурада дәрман ахтарырды. Шаһрин хәстәлийинә дәрман ахтарырды.

Нә заманданса Мәсмә эшитмишиди ки, дәрманларын яхшысы әләфийәтдыр. Эрәстун, Логман һәмнишә дәрдләри белә сағалдармыш.

Таһирзәдәнин өзү дә һәмнишә кәвәр, каһы вә соған ярагларыны чәрәк арасына гоюб ушағ кими кәвәләйирди. Яз башы Мәсмәнин су кәнарындан йыгыб кәтирдийи көрпә ярпыз Таһирзәдә үчүн яхшы совгаг оларды. Инди Мәсмә көрдүйү һәр бир ота, чичкәйә дәрман кими бахырды. Билирди ки, «ярадан» бунларын һәр биринә бир һикмәт вериб. Амма бу «һикмәти» билмирди.

Баһарын көзү кениш ачылмыш, ал-әлван чичкәкләр чил-чыраг кими әтрафа шәфәг салыб бири-бирини чағырдыгы заманда Мәсмәнин мүңтәзир үрәйиндән гәндәләр ахырды. Билмирди көйүн бир гатында чөвлән эдән, чичкәкләр үзәриндә һәрләнгә гушлар, арылар, кәпәнәкләрдими, йохса хәялында долашан «сайыр-байырдымы». Неч бир заман онун зәһни бу гәдәр ағыр йүк алтында галмамышды, һеч заман диггәти белә көрпәни олмамышды. Бәндалынын өлүмү дейилсә, һеч бир заман оңу бу гәдәр гәм карваны алыб апармамышды.

Мәшәди Әләкбәрин Тифлисдән белә, ағыр гайыт-масы һаманы тәшвишә салмышды.

Мәсмә исә айры чүр позулмушду. Мәсмә ашкар көрүрдү ки, эдилән нәзирләр, дейнлән оруч-намазлар тәсир эләмир. «Дилтим-агзым гүрусун нахошун үзү оянадыр!»

Бу ағыр тәсәввүр мүдһиш бир фәлакәт кими, икинчи бир даг кими, оғул дагындан сонра гая кими гардаш дагы Мәсмәни яралы гәлбини даш мәнкәиәйә алыб сыхырды.

«Илаһи, я рәбби!»

Мәсмә билмирди нечә эләсин, кимә мүрачиәт этсин, һарадан көмәк истәсин.

Бөйүк шәһәрләрин бөйүк һәкимләриндән, догманлар гапысындан наумид гайыдан хәстә, санки көзләрини кениш ачараг Мәсмәйә бахыр, мәналы-мәналы суурду. Санки о, өмүрдә Мәсмәйә демәдийи ағыр сөзләргә мүрачиәт эдирди:

— Нә дурмусан, мат-мат бахырсан! Өлүрәм ахы, бир чарә далынча йүкүрсәнә!

Санки бунлары Мәсмә эшитмирди.

Мәсмәйә тәәччүб кәлән бу иди ки, Тифлис, Бақы кими шәһәрләрдә, Молла Нәсрәддин кими бир кишини әлиндә бу бичарә нахоша чарә гылан олмады, нәнки чарә гылан, пәч олмаса ону янынча кәлән, бурада ону гейдини чәкән олмады.

Нә үчүн?

Она көрә ки, Таһирзадәнин дүшмәни чохдур, она көрә ки, Таһирзадәнин пулу йохдур, она көрә ки, һачы Ахунд бу кишини ачыг дүшмәндир...

Мәсмә йол бою раст кәлдийи һәр кәси даяндырыр: «Мәшәди Әләкбәр ағыр һалдадыр», «Билирсәнми, Мәшәди Әләкбәри Тифлисдән кәтирибләр, эшитмәми-сәнми?»

Адамлар исә санки бу дул арвадын үрәк сыхан, көмәк умаи яныгы хәбәринә билмирдиләр нә чаваб версинләр. Кими башыны ашагы салыб суурду, кими тәсәлли верирди: «Аллаһ өзү көмәк эләсин».

Кими даһа башга шейләр сорушур, кими хәстәнин янына гачырды.

Эләси дә вар иди ки, Таһирзадәни севмирди, ону «баби» ишләриндән гәзәбли иди. Бу вәзийәтә севмир, анчаг Мәсмәйә дейә билмирди:

— Дарыхма ай арвад, һамасы алләһ ишидир. Дарыхма, алләһ билән мәсләһәтди!»

Мәсмә, һәр ердән әли үзүлмүш кими бир көпә, бир ерә бахыр, өзүнү яралы кәклик кими ора-бура чырпырды. Илк эввәл дүканлара, һачы Сәлим оғлунуи түркә-чара һәкимини янына йүйүрмүшду. Балача, юмру, доңгар киши онуи ишкәйәтини дилләйиб гәфәсәләри ахтармыш, тәрәзини кәтирмиш, саралмыш кагызлар арасында тоз кими сахланан дәрманларын һәрәсиндән чимдик-чимдик көтүрүб мисгал-тәрәзигә вурмуш, сәлигә илә багламышды.

Мәсмә бу дәрманлары алды, пул да верди. Дүкан гапысындан чыхандан сонра бунлары ачыб бахды вә ийтәди. Ким билсин һачанданса гәфәсәләрдә гүрүюб тоз алтында галан, тоза гарышан бу «лары»лардан саман, күкүрт ийи кәлирди. Мәсмә бунлары ачыб ийләди, бахды, ийләди. Нә дүшүндүсә алдыгы кими дә көйә совурду. Вачик бир шей хатырламыш кими үзүңү яз ямачларына тәрәф чевриб еини кетди.

— Әй торпага, суя чан-чөһөр верән яз чагы! Ай гара торпагдан гызыл күл, сәрт дашлар алтындан памбара көйәрдән танры! Шаһри, эл шаһрини сәндән истаһирәм. Бузлары парчалаян, гуру будагы көйәрдиб күлләндирән, торпагы оядан баһар, оңу сәндән истаһирәм!

Күчәләрдә өзүнү күч илә тохтадан Мәсмә санки дәрдини инсанлара йох, дағлара-дашлара демәйә тәләсирди. Мә'юс-мә'юс нәзәрләрини этрафа кәздириб бир кәси көрмәйәндә, дост-дүшмән тәһәсиндән узаг, үфүгдән-үфүгә давам эдән хош сүкүту дилләйәндә илләрдән бәри чәкдийи дағларып ағырлыгындан ашагы чәкәи, күндән, союгдан, күләкдән гаралмыш синәсини ачды, юмрупуну санки гуру тахтая вурараг һөнкүр-һөнкүр ағлады:

Фәләк, мән тәк бу дүняда гәмү мөһнәт чәкән йохдур. Чыбархун олмушам ярәб бу дәрдем билән йохдур!

Энтигенин яныг сәслә, һалына мүнәсиб бир вахта
охудуғу бу сөzlәри инди о, тәкрар әдиб ағлады, ағ-
лады!

Инди гадынын көзүндә нә чичәкли чәлләр, нә әтир-
ли ямачлар, нә шырылтылы сулар, нә тәбиәт, нә ба-
һар вар иди. Инди онун көзүндә «залым фәләһийн»
сәссиз дәнән ағыр, амансыз чархы вар иди. Бу чарх
һәр дөндүкчә Мәсмәйә ени бир кәсә зәһәр кәтирди.
Бу һәмни чархдыр ки, Мәсмәни чаваи яшында дүд,
күл кими балаларыны етим гоһмушдыр. Бу һәмни чарх-
дыр ки, Мәсмәнин тәк, икид оғлуну, көзүнүн ағы-гара-
сы Бәндаһыны шәрә салыб ғызыл күлләйә кәтирди.
Бу һәмни чархдыр ки, Энтигенин әв-әһшкән дәрбәләр
салды...

Бүтүн өмрү Мәсмәнин көзүндә ағыр бир мәтәм дөс-
каһы кими һәрләнди. Она әлә кәлдә ки, бу дөврүн
ахыры чатмағаддыр. һәмни бу чарх пейғәмбәр кими
нурани бир кишинин, сөз-сөһбәти шәһәрләрә, вилайәт-
ләрә сығышмаян бир шаирин башында пүзгүн кими
һәрләнир, чайнағларыны көйәрчинә атмағ истәйир:
«Бәд нийәтин көзүндә ғалсын! Мәнни кими, ағкүнә
һәсрәт оласан!..»

Бүтүн әтигад вә гәтийәти илә дедийн бу сөздә
санки Мәсмә дүшмәнинә бир ох вурмуш олду. Бир ан
үчүн өзүндә доған йүнкүллүк әсән күләк кими өтүб
кетди. Хатырлады ки, бу чархын әлчәйи күчлү әлләр
дә, Николай падшаһын әлиндәдир. һара истәйир, ора
чәвирир, һара истәйир, ора чәкир!

Мәсмә үрәйинин дәрдини гәчә вә залым фәләкән
көрүрдүсә ахырынчы үмидини, будур, гаршысындакы
чәмәһликләрдә, тәләш вә арамсызлығла йолушдыр
өнлүйүнүн әтәйинә йығыдығы чичәкләрдә, ярпағларда
көрүрдү. Бу әвәлик ярпағы мәдәнин дәрманыдыр. Бу
боймадәрән, бу кәжикоту, бу хәтми күлү, бу занбағ...
Аллаһ сәбәб салсын!..

Мәсмә бунларын һамысыны өз сәлиғәсилә гара сәч
үстүндә гурудачағ, кибрит гутуларына йығыб, нахыш
үчүн апарачағ. Гәйналачағ, дәмләйчәк, хәстәйә ичир-
дәчәк!..

Хош вә дурғун бир яз күнүндә, зүмрүд көйләри до-
лашан күчлү күнәш тахыл зәмиләринә нур төкдүйү бир

заманда, сәрин вә гаранлығ ғыш отағында антәсиниң,
достларынын, гоһум-гоһшуларынын, мәсләкдашлары-
нын әһәтәсиндә зәкавәт шәм'i сөнүрдү.

Әлә бир чырағ сөнүрдү ки, онун нуру өз әтәни
үчүн һеч дә күн шығындан аз зәрури дейилди.

Анчағ бир фәрг вар иди. Күнәшин батдығыны һәр
кәс көрүб билдийн һалда вәтән үчүн зәкавәт чырағы
олан бир вүчудун сөндүйүнү, әбәди сөндүйүнү чоғлары
билмирди. һәтта бу чырағын шығы илә гәфләт юху-
сундан галханларын өзү дә хәбәрсиз идиләр. Онларын
мә'һәви гидая мөһтәч көзләри һәр күн мәтбуат сәһи-
фәләриндә Таһирзәдәнин әчәзкәр мисраларыны ахта-
рыды.

О яндан исә Гори шәһәриндән гочаман мүәллимин
«Молла Нәсрәддин» «Бәрәдәрим Чәлил» хитабы илә
яздығы һәйәчан мәктубу бүтүн охучуларә ә'лан ол-
нанда әләмә сәс дүшмүшдү: «Милли шаиримиз Саби-
рин ағыр хәстәлийн, зиядә мәдди әһтиятда олмағлығы
бизн хейли пәришан әдиб дәрин фикрә салды... Бизн
дәрин фикрә салан бу гәдәр биһүммәт, бигейрәт олма-
ғымыздыр. Гәдр билмәмәйимиз, әмәк итирмәйимиздир.
Сабир кими хош тәб шаиримиз, әһли-ғәләмимиз әһ-
тиятчә вә зилләтдән хәстә дүшүб ятыр, амма биз онун
йохсуллуғундан, ағыр нахышлуғундан бихәбәр, гафил
отурмушуг. һалымыза хәләл кәтирмир, кәфимиз
позмуруғ. Бу гәфләт вә гәдрнашүнаслығ бизн нә гәдәр
кери салыр!..»

Шәһәрләрдә һоп-һопун сөһбәти кедирди. Бу сөһбәт
яһныз бир шаирин, бир хәстәнин вә я бир мүәллимин
һаггындакы сөһбәт дәрәчәсиндән чоғдан чыкмышды.
Инди бу сөһбәт үмуми вәтән, маариф сөһбәти, гейрәт,
һүммәт сөһбәти иди. Инди бу сөһбәт бүтүн мәһрумий-
йәтләрә синә кәрән, өмрүнү халғ сәадәтинә тәслим
эдән бир гәлрәман һаггында яһлы вә һискили бир
мачәра иди. Мәчлисләрдә, мәктәпләрдә, чәмийәтләрдә,
мәтбуат сәһифәләриндә шаирин хәстәлийн һаггында
давамлы музакирәләр кедирди.

Бақы гыз мәктәби шакирдәринин әлилә ипәк үс-
түндә тохунмуш шеирләр Сабирә һәдиййә кәлирди:

Шайрам, чўнки вазифам будур эш'ар я'ям.
Кўрдуйм инку-боди эйланим излаб, я'ям.
Кўнү парлаг, кўнүзү аг, кечени тар я'ям.
Писи пис, эйринг айри, дүзү һәмвар я'ям.

Балаханы мөктаблэтэри мўсамирә вериб топладыг-
лары мўхтәсәр бир мөбләги өз севимли мўаллимләрини
көндәрәрәк, санки утанчаглыгга язырдылар:

«Әзиз мўаллимимиз, бөйүк шаиримиз!

Сизин агыр хәстәлийиниз бизи чоҳ мә'юс этди.
Майын әввәлиндә бурада сизин шеирләриниз вә сәһнә-
чикләриниздән мўсамирә дүзәлтмишидик. Валидейилә-
римиз дә кәлмишидиләр. Арзу эдәрдики ки, шеирләриниз
сәһнәдә охунанда, алгыш сәсләрини сиз өзүңүз эшидә
идиниз!

Һәрмәтли Әләкбәр Мирзә, Сизә чан саглыгы, узун
өмр истәйрик. Сиз тезликлә дуруб кәтти, кенә дәр-
симизи кечәк, мә'налы шеирләринизи чоҳ эшидик!»

Кичик мөктаблиләр күман этмәздиләр ки, көндәр-
дикләри мәктубу Сабир, дәрдләринә бир мөһһәм кими
үрәйини башына гоячаг, онлара чаваб язмаг үчүн
итрәк әлләрилә кағыз-гәләм тутачагдыр. Мирзә Аб-
басулу, достуңу һайәчаньны, көз яшларыны көрүб
мәктубу кестәрмәйинә пешман олды:

— Мирзә Әләкбәр, ушаглар билә ки, сиз агла-
йарьсыңыз, мә'юс оларлар! Онлар сизи севиндирмәк
истәмишләр!

— Севинирәм, ашчаг өзүмү сахлая билмирәм. Нә
әдим!..

Шаирә мадди көмәк үчүн ачылан гәзет, журнал
сәһифәләриндә йүзләрчә тәрәгги вә азалыг достлары-
нын, бирлик, гардашыг достларынын алыны көрмәк
оларды.

Бақыдан, Батумдан, Ашгабаддан, Теймурхан Шу-
радан, Тифлисдән, Горидән, Нахчывандан, Еравандан,
Кәһчәдән, Ләнкәрәндән, Ләкидән, Тәбриздән, Киевдән,
Гочандан, Нухадан, Чулфадан, Мәрвдән, Сәмәргәндән,
Дәрбәнддән, Владикавказдан вә гейри ерләрдән
маариф достларынын—Абдулла Мөһәммәдзәдәнин,
Гурбанәли Шәрифовун, Йәһя һачызадәнин, Фирудун-
бәй Көчәрлинни, Юсиф Вәзировун, Исһаг Мөһсүнзә-
дәнин, Әләкбәр Мәммәдгулузадәнин, Сидги Сәфәро-

вун, Салман Әскәрзәдәнин вәситәсилә топланан мад-
ди ярдым тә'чили сурәтдә Шамаһыя, һачы Әбдулрә-
һим Сәмәдова, ондан да Аббас Сәһһәт вәситәсилә шаи-
рин аиләсинә көндәрилирди. И'анә верәнтәрини һамы-
сыны мәтбуат сәһифәләриндә адбаад ә'лан этмәк чә-
тти иди.

Онлардан бир гиәминни адлары бөләдир:

Мўаллим Чамил бәй, Исә Әфәнди, Рүстәм Әлиев,
Гәһрәман, мўаллим Абдулла, һачы һәсәнов, Мирзә
Муса Мирзә Садыг оғлу, Исмайыл Исмайылзада,
Һусейин Пасеһ, Рүстәм Рүстәмбәйов, Мүсейинд һачыев,
мўаллимә Зәһра һаным, Мәммәдәли Исмайылзада,
Мәммәдһусейин Әсәдов, һәсән Веранев, Молла һәсән
Тәһирзада, Нәсруллаһ Шыхов, Һусейин Рәһимов, Рза
Маһмудов, Тумас Оһаниянс, Рзагулу Нәчәфов, Садыг
Рзаев, Нәчәфгулу Нәчәфов, Кәрим Күлмәлиев, Аршад
Сәфәриянс, Мәшәди Мәһәммәд Кәләнтәров, Әли Мәм-
мәдзада, Әли Мәрданов, Исмайыл һашымов, Алек-
сандр Ағаянс, Старзин Әладдинов, Хәлил Газыбәйов,
Лев Финкилштейн Межебовски, Наум-Наги Эрзурум-
чу, Мәһәммәд Һусейин Әһмәдов, Абрам Абрамов, Тағы
Юсиф, Мәммәдһусейин Чәфәров, һачыҺусейингулу Гур-
банов, Ибраһим Әкбәров, Мәммәдһусейин һачыев, Мә-
шәди Аббас Тағыев, бир адам, Салиб Имамов, Мәм-
мәдәли Мәммәдов, Әзиз дайы Әлиев, Мүсейинб Асла-
нов, Мирәһмәд Мир Дадәшзада, һачы Садыг Абдул-
лаев, Әли Әкбәр Зейналов, Һусейин Маһмудов, Гулам
Рза Милани, Мүстүм бәй һейдәрбәйов, Мухтар Һү-
сейинов, Әли Әкбәр Гәдимбәйов, Ағамәммәд Әкбәров,
Мәммәд Чамалбәйов, һейдәр Мәммәдов, һәсән Мүс-
тафәев, Абдулла Солтанов, Мәшәди Әли Чәфәров,
Серкеев Валерн, Мир Гәһиб Әсәдуллаев, Бағыр Бәк-
ташов, һачы Мейди Бағыров, Мәшәди Әсәд Мурадov,
Рауф Сәфәралбәйов, Мирзә Әли Бәкташов, һачы Әли-
паша, Гара һәсән, Баба һачыев, Рза Рәббев, Алек-
сандр Бабаян, Ага Маһмуд вә башгалары.

Шаирин вәтәниндән һәр яша, дүнияын һәр ериндә
ахан сәрват ашыб ташыды. Бақыны, Азәрбајчаньны
сәрватн Парисдән, Берлиндән, Петербургдан бәлә гә-
зәңч һәриеләрини чәкиб кәтирмишиди. Бу торпағын
сәрватн илә чоҳ ерләрдә кашанәләр, сараблар тикә-

лирди. Дамир йоллар, фабрикалар салынырды, шантанларда, ресторанларда, балларда, ахшамдан сәһәрә, сәһәрдән ахшамга гәдәр узанан кеф мәчлисләринниң, «миллионлар сәлтәнәтинниң» сәси-сәдасы сәһнәләрдән, тәнтәнәли мусигидән, кино экранларындан, роман сәһифәләриндән кәлирди.

Бу торпагың гәһрәман оғлу, гәлбләрдә чыраг ыдыран, зүлмәгләри сөндүрән бир шаир исә дәрман пәлуна мөһтач галмышыды. Она йыгылан и'анәләр оғлуниң дәфтәр-гәләм мөсарифи олмагдан ирәли кетмирди.

Мадди вә мә'нәви и'анәләр, һәйәчанлы халг мәһәбәти мә'нәви изтираблардан, ағыр мәһрумийәтләрдән, дүшмән тәкфир, фитваларындан сарсылмыш бөйүк шаирни дәрдинә дәрман ола билмәди.

Сәһәрни көзү ачыланла, чыраг кими сөнән шаирни эвиндән фәрияд, вавейла сәси голду. һәйәти долдуран адамлар, мәрһумун ушағлары, дост-гоһумлары, гоңшулары сәс-сәсә вериб ағлайырдылар... Дәрд адам һеч бир вәчһ илә овуnmурду. Шаирни бөйүк гызы атасыны гучаглайыб һөнкүртү вурур, нәлә чәкирди. Мәсмә исә яныгы сөзләрдә, санки гардашыны һарайлайыр, көмәйә чагырырды:

— Дур ай атам оғлу! Етим балаларымын бир пәнәһи! Шәһәрбәшәһәр чөврүнү чәкиб охутдугун Әһнгәни кимә тапшырыб кедирсән. Дәрялар гәдәр мәрһәмәтин нә олду? Ай чох дүшүнән, аз данышан кәмал дәрясы гардашым! Гәләми гылынчдан кәсәрли гардашым! Ай дүшман габагында дағ кими дуран, дост янында ушаг кими кичилән нәчиб гардашым!..

Мирзә Аббасгулу, мәрһумун үрәк сирдашы, гәләм йолдашы Мирзә Аббасгулу исә кәдәрдән богулур, дәмалы көзүнә басараг, санки достуну өлүм ятагында көрмәк истәмирди. Әзиз йолдашлыг, сирдашлыг күнләрини хагырладыгча үрәйиндән санки ганлар ахырды. Бүллурнисә исә кәләчәк күнләрини, етим, йохсул, ким-сәсиз балаларыны дүшүнүб ағлайырды. Балача, алчаг диварлы һәйәгдә гоһан матәмни гурғушун кими кәсиф аһәнки аз гала бүтүн шәһәри көтүрмүшдү. «Өлүмүн аты ейни олар!» Нә радио, нә гәзет, нә э'лан олан бү дагыныг шәһәрдә Таһирзәдәйни вәфаты бир саат ичиндә һамыя яйылды.

Көч йолундан айрылыб ичәриләрә доғру дикләнәләр күчәләрдә издиһам кет-кәдә артырды. һамы матәм еринә чан атыр, мәрһумла санки видалашмаг истәйирди. Таһирзәдә үмүми матәм сәдасы алтында санки динчлик юхусуна кетмишди. О, уча дағлар арасындан ушагшаг чағлаяраг ахан баһар сели кими, һәйәт дәнниз говушмуш, әбәди сүкути кетмишди. Вахтилә әтрафында бәш вәрән һадисәләриг һеч биринә э'тинасыз олмаян шаир, санки инди гәсдән һәр шейә гаршы сусурду. Сусурду, айрылыг мағамында вәтәнинни, вәтәндәшларыны һәйәчанлыны көрүб динләмәк истәйирди.

— һеч ердә мәрһумун дәрдинә әлач тапылмады!

— Бу зәманәдә әлә адамларын дәрди сағалмаз!

— Гәләм дүнясынын дан улдузу сөндү!

— Сейид Әзимин әзиз ядикары да кетди!

— Мирзә Чәлил инди көрәсән нә һалдадыр?

— «Молла Нәсрәддин»ни иткисн чох бөйүкдүр.

— Бу мәрһумун матәмни һәнки Гафғаз, бүтүн мәзлун Шәрг тутачаг.

— Тифлисдән, Бақыдан, Кәһчәдән кәлән олачаг.

Чох чәкмәди ки, көзү яшлы, әлиндә дәмал олан Мирзә Аббасгулу һәйәтә чыхыб чамааты сәкит олматә, әйләшмәйә чагырды. Ким исә ушағлары чагырыб гоңшу һәйәтә апарды:

— Көрпәләри бурадан узаглашырны!

Доғрудур, матәм һавасы бөйүңү дә, кичийи дә бүрүмүшдү. Анчаг ушағларын чоху тәби әләминдә иди. һәттә үч яшлы балача Мәммәд Сәлим дә вәтәриндә, адамларла әһәтә олунан атасынын башында нәләр өлдүгүнү билмирди. Күман әдирди ки, докторлар «дадаша дәрман верирләр». Анчаг һиссә әдирди ки, бу күн нәдәнсә ону чох әзизләйирләр. Бачысы гучагына алыб езнәсинә, езнәси дайысына, бибисини верир, ерә гоһмурлар. Бу күн нәдәнсә ону өз һәйәтләриндә йох, гоңшуда сахлайырлар. Ону иһрин диллә дидирир, әлино мейвә, әйләнчә верирләр. Ушаг бирдән-бирә башланан бу наз-нәвазишларни сәбәбини билмир, һейран-һейран әтрафына бахынырды. һараданса кәтирилмиш бир шәкилли китабы һәвәслә саға-сола вәрәг-

лэйирди. Бахдығы шәкилләрин үстүнә балача, арыг бармагыны гоюб санки изаһ эдирди:

— Гузу, башы да вар. Әми отуруб. Мәнимдир!..

Матәм кәләнләрин ичиндә мәрһумун достларындан башга дүшмәнләрн дә вар иди. Доғрудур, онлар да «үмүми аһәнкә уярағ», нәзакәт көзләйәрәк, өзләрини кәдәрли көстәрмәйә, гүссәйә шәрик олдугларыны билдирмәйә чалышырдылар. Анчағ үрәкләриндә мәрһумдан интигам алдыгларыны дүшүнүрдүләр.

Үзү гилбәйә гоюлмуш, тирмә илә өртүлмүш чәпәзәнин башы үстүндә, сағда-солда отуран ахундлар гарә мешин чилдли чүзвләрин бирини гоюб бирини көтүрүр, кәләнләрн мәшгул этмәк үчүн дәғигәбашы фәтиһә верирдиләр. Куя әслиндә «күнаһкар бәндә олан Таһирзәдәйә ахирәт сорғу-суалында көмәк әләмәк үчүн гурәһи айәләрини хүсуси бир вәчд вә гәрәәтлә гәкрар эдирдиләр. /Азанчы да дамада каһ чаркаһ, каһ сәкаһ үстүндә охудугу ибрәтли шеирләрлә өлүм хәбәрини тәкрар-тәкрар шәһәрә яйырды: /

Эй дил, бу чаһан чүмләси әфсәна дейләми?

Дуняя уяилар дәһи диванә дейләми?

Зәһмәт чәкибән ханә биһа әтмә чаһанда.

Бу ханәләрин ахыры виранә дейләми?..

Өмрү бою вәтәндашларыны, охучуларыны «ханә биһа әтмәйә», файдалы иш көрмәйә чагыран шаирин башы үстүндә онун мәсләк дүшмәнләриниң байғуш сәси эшидиләрди. Бу чох гәрәибә иди.

Бир нечә саат сонра, мәрһуму гәбрә гоһянда шәриәт-мәдәрларын бири кәфәндән тутуб сиккәләйир, шаһра тәлгин охуюрду: «И:кир-минкир сорушанда дейәрсән: Бир аллаһ, йүз ийирми дөрд мин пейгәмбәр, он ики имам, оруч, намаз, хумс, зәкат... һамысы бәрһәғдир. Дейәрсән...»

Бу гәлгинләри йәгин ки, шаир эшитсәйдн әлә шаг-ғылдайыб күләрди ки, «Өлүләр» комедиясындакы гәһ-гәһә ялан оларды.

О да мәлүм иди ки, бүтүн бу кифләнмиш тәлгинләрә чаваб оларағ бөйүк бир китаб, заманын әһ кәсәрли, гудрәтли бир китабы һазырланырды. Мирзә Аббасғуду кәдәр, матәм ичиндә олса да шаирин һәғи-

гәт сәсини тезликлә охучуларә чатдырмағә чәнд эдирди.

Шаирин дүшмәнләри дә буну дуймаһын дейилди. Матәм мәрәсими вә тунлуһүндә мәрһумун әл языла-рынын бир гисми, хүсуси бир бағлама аралығда йох олду. Билән олмады ки, бу язылары ким, һачан, нечә чалыб апарды. Бу да ашкар көстәрирди ки, Таһирзәдәнин гәләминдән яйынағ истәйәнләр бу ағыр дәғи-гәләрдә дә «ибадәтә» мәшгул идиләр.

«Молла Нәсрәдин» йол нәмрәсиниң илк сәһифә-сини матәм гарасы илә һашһәләди, минләрлә охучу-ларына ағыр бир хәбәр вермәйә мәчбур олду.

МАТӘМ

Мөһтәрәм охучуларымызә мәлүм олсу ки, бу ил йол айынын 12-чи күнүндә Шаһағы шәһәриндә әнзә олан Сабир тәхәллүслү бөйүк шаиримиз Мәвзәди Әләкбәр Таһирзәдә чәнаблары вәфат әдиб әлимиздән кетди. Тәззәтли вә мәһналы шеирләриниң мәчмүәмиздә охумаға адәт эдән охучуларымыз яхшы билирләр ки, бир белә һадир вичудун йох олмағы маариф вә тәрәғти достлары үчүн бөйүк бир дәрди. Истәкли йолла-шымызын, мәсләкдашымызын әгрәбасына башсағлығы веририк, биз дә бунула тәсәлли тапырығ ки, өлүмүн габағында шаһ да, кәдә да зийн дәрәчәдә ачиздиләр. Сабирин әш'ары исә өлүмдән чох-чох узағ мәһнови бир хәзинәдир ки, халғын гәлбиндә даим яшаячағдыр, чә-һинләри зияландырачағдыр!

Э П И Л О Г

Ях, йох, асла сөн өлимади,
дирисэн,
Эн бөйүк гыраманларын ба-
рысан...
Гэм ема, тахфиф вер аламына,
Аз чөкөр һейкал япарлар на-
мына.

А. Сәһһәт.

Там он ил сонра Азербайжан Совет Сос-
лист Республикасынын пайтахты э'лан
олунмуш Бақынын сәрин яз күнлэ-
риндән бириндә, адамлар көһнә һоятын вә гышын ағыр-
чыгыларыннан силкиндийи, йүнкүл вә элван баһар ли-
басы кейиниб чүмә күнү дәстә-дәстә шәһәрни сәфалы
бағча вә булварларына кәзмәйә чыхдыгы бир заманда
Коммунист күчәсиндә бөйүк вә шән бир издиһам дал-
галанырды.

Бу, сабиғ Исмаилийә бинасынын гаршысында топ-
ланип Советләр гурултайынын—фәһлә, кәндли, гызыл
әскәр нүмайәндәләри гурултайынын шәнлик издиһамы
иди. Еничә ады дөйишдирилмиш һәмни күчәдә нәг-
лийят һәрәкаты даяндырылмыш, пәнчәрә, диварлар
бәзәдилмиш, һәр тәрәфдә халг милисләриндән фәхри
гаровул дәстәләри даянмышды. Бирн-биринә мачал
вермәдән ирәли чыхан, нә исә чох марағлы бир мән-
зәрәни көрмәйә бойланан адамларын диггәти, бинанын

гаршысында, еничә салынан бағчанын ортасында гал-
дырылмағда олан һейкәлә дикләмишди. Исмаилийә
бинасындан чыхыб бағчая тәрәф йолланан һөрмәтли
бир дәстәйә адамлар пол вердиләр. Алгышлар алтын-
да өтәпләр гурултайын Рәисәт һейәги үзләри идиәр.

Олар чамаата салам вериб тә'зим эдәрәк кедир-
диләр. Олар бағчанын ортасында, сии дикләмәкдә
олан һейкәлин янында гоюлмуш, гырмағын шүарлар,
чиңәкләрлә әһәтә олунмуш күрсүйә галдылар.

Гарабәниз, кениш сифәтли, бухара һанағлы, ира-
шығлы аг кител кеймиш бир нәфәр—Комиссарлар
Шурасынын сәдри трибунада һамыдан әввәл көрдүндү.
Онуң кәлиши үмуми алгыш сәдасына сәбәб олды. О,
ирәли чыхарағ бир әлини күрсүнүн мөһәччәринә гой-
ду, о бири әлини байрағ кими уча тутду. Ирәли гәләм
гоһәб сәсләнди:

— Йолдашлар!

Натигин илк сөзү издиһам үзәриндә бөйүк вә шад
бир хәбәр кими олды. һамынын диггәти бурая, һейкәл
тәрәфә чеврилди.

Натиг илк сөзүндән сонра, санки даһа көркип диг-
гәт тәләб эдәрәк бир ан сүкүт әтди, гартал нәзәри илә
дәниз кими далғаланан издиһама бахды.

Бу сүкүт ани иди, ләкин чох мәналы иди. Бу сүкүт
әсрләр гәдәр зәнкин бир аләмдән, тарихләрдә чох на-
дир баш верән чаһаншүмул бир һадисәдән хәбәр ве-
рирди.

Бу сүкүт әсрләр бою давам эдән зүлм вә зәңчир
дүнясынын сонуна гоюлмуш ағыр бир нөгтә иди. Нөг-
тәни тарих язанлар адәтән гәләм илә гоырлар. Натиг
исә бу нөгтәни гәләм илә йох, гылынч илә гоюлдуғуну
вә һәмишәлик оларағ гоюлдуғуну һисс әтдирди. Бу
күндә, бу мейданда, бу издиһам гаршысында бу натиг
чох әләмәтдар иди.

Чәмиси бир нечә ил әввәл, һәмни бу бинада, һәмни
мейданча гаршысында халг шаирини, ниғилаб нәғмә-
карыны лә'нәтләйир, әзаба мүбтәлә әдирдиләр.

Ики аддым габағда чар кенералынын, Бақыны
гылынчдан кечирмәйә, хырда халгларын вар-йоқуну
тармар әтмәйә кәлән бир гатлини һейкәли даяныб
бүтүн зәһми илә бахырды. О мәһнүс ики башлы гар-

талын, чарлыгын тимсалы инди. Эсрлэр бою о мөнүс гарталын ваһинмәсилә халглар азалтыға, пуртулуша һәсрәт чәкир, инләйирдиләр. Инди исә шаһларын, ишғал сәркәрдәләринин абидәси фәһләләрин, кәндлиләрин эли илә учурулмуш, әвәзиндә ингилабчы шаирин, зәһмәт, азалдыг чарчысы Сабирин һейкәли йүксәлмишиди. Изтираблар, сарсынтылар кечирмиш, ингилаблар юрду олмуш гочаман шәһәрин, од вә ишыг шәһәринин күзү вә тарихи белә бир дөнүшү биринчи дәфә көрүрдү.

Санки мазутлу торпаг динч нәфәс алыр, җыртыналы дәннз ләпәләри бу издиһамлы шәһәрий алгышлайыр, күчлү күнәш тәзим үчүн ашағыя әнир, бу ерләр инди даһа чох нур вә һәрәрәт сәпирди.

Һамынын таныдығы вә үрәкдән севдийи патиг, азалдыг йолунда, Ленин идеялары уғрунда чанындан кечән, һәсрәт, сүркүләр, мәһрумийәтләрдә долу мүбаризәләр нәтижәсиндә галиб чыхан бир гәһрәмәһи кими өз уча, сәрбәст, мәғрур сәси илә Совет чүмһүрий-йәтинин вәтәндашларыны тәбрик эдәрәк дейирди:

— Иолдашлар!

Ленин програмы сәйәсиндә бизим халгымыз, шәргәдә биринчи дәфә, һәм да һәмнишәлик олараг азалдыг вуршмаларындан гәләбә илә чыхды!

Ингилаб байрамы күнүндә сиз, Совет һөкүмәти адындан әләмәтдәр бир тәшәббүс илә тәбрик эдирәм. Бүкүн ингилабчы шаирнимизә әбәди һейкәл бина эдирик. Сабир һейкәли шәргин гапысында ингилаб мүҗаһид-ләринә гоюлан илк һейкәлди! Русларын Некрасовлары, фирәнкләрин һүголары, түркләрин Нәмигләри, эр-мәниләрин Налбандялары, күркүләрин Чавчавадзәләри кими бизим Сабиримиз дә мәзлумларын дадына чатмаг истәмишдир. О, халис фүгәра шаири олмуш-дур.

О, инчә, һәссас шаир гәлбилә доггуз яшлы гыздән дохсан яшлы фәһлә, кәндлийәчән һамынын дәрдин дуймуш, чүр'әтлә демшидир. О, ағаларын тәзиянә-ләриндән горхмайраг тәзиянәләр азмшыдыр. О, һәнгәти дейә-дейә залымлары өзүнә дүшмән әләмишдир:

Дәһр бир мүддәт олду мәнзилминиз!
Яшадыгча чохалды дүшмәниниз,
Нә әдәк, дәгүр сәләди, дәлимиз!

Ағыр ишкәнчәләрә, тәкфирләрә уграса да халгыны, әдәбийятыны ени йола, азалдыг, сәәдәт йолуна чағыр-мышдыр.

Фәһлә, кәндли синифләринин ағалар, мүлкәдәрләр зүлмү алтында чәкдийи әзыййәт вә мәшәгәтләри Сабир кими ачыг вә чаплы көстәрән шаирләр тарихдә тәссәүф ки, аздыр. Сабир бу бәхтияр күңләри, халгынын истәдлийинә, үрәйинин мәтләбинә чатдығы бу ағ күңләри— Азәрбайҗанда Шура һөкүмәтинин тәнтәнә күңләрини көрмәди.

Бүкүндән сонра Сабирләр вә онларын өвлады һәмнишәлик архайын ола биләрләр ки, халгымыз, мэдәниййәтимиз, әдәбийятымыз һеч ердән, һеч кәсдән асылы дейил, там азад, мүстәгилди! Мәдәниййәт, әдәбиййәт зәһмәткешин өз малыдыр. Сабир өзү дейәрди ки, мәдди не'мәтләрин әсл саһиби ону яраданлардыр. Сәрин суюн гәдрини онларла сыраланмыш гуюларын дәрниләриндән чыхаран фәһлә билди! Бәрәкәтлин торпағын, кәһрәба кими бугда чөрөйинин гәдрини дә һамыдан чох әкинчи, әли багарлы рәһнбәр билди.

Зәһмәтсиз не'мәт йохдур! Бүкүндән белә һәятын саһиби зәһмәт чәкәнләрдир. Бүкүндән белә һәр шей бизим, инкишафымызындыр! Үзүмүз тәрәггипиә доғру-дур. Бу ени һәятын, мэдәниййәтин кешийиндә фәһлә-кәндли һөкүмәти дурур. Фәһлә-кәндли һөкүмәти бу ени мүбаризә гәһрәмәһинә әбәди хатирә олараг абидә галдырыр. Гой бизим гәһрәмән шаирин абидәси шәрг халгларынын ингилаб йолунда, ени дүня йолунда гәзандығы гуртулушун илк символу олсун!

Галдырын галиб байраглары! Иолдашлар! Бизим байрам тәнтәнәмиз, сәәдәтимиз эшгинә!

Издиһамын көйләрә йүксәлән алгыш сәәдалары алтында кәңч вә учабой, ағ калагайлылы, гара телли кәзәл бир гыз азалдыг илаһәси кими трибунада көрүндү. Бу гыз да Таһирзәдә кими нечә ил әввәл һәмни бу шәһәрдә, һәмни бу мейданча гаршысында тәкфирә уграмышды. О заман сусдурулан көрпә бүлбүлдүн инди кәңчлик сәси зүмүрд көйләрә йүксәлди, ени нәгмәләр охуду:

Сейли тәһи өйлә тәмәввүчлә алыб дөврү-бәрим—
Бәһзәрәһи бир гочаман даға ки, дәрәдә дурар!

Билсүтүн синоснито дайса до мин балта ено,
Чеврә тәмкин эдәрәк дурдугу мө'вада дурар!

На гәм, угратса да бир күн мәни нфаяя заман,
Мән кедәрсәмсә мәрәмн ено дүняда дурар!
Мән кедәрсәм вар олсуи амалым!
Яшасын шәһрияри һүррийһәт!..

Әнтигә өз маһнысыны охуду, бөһүк бир тәмкин,
мө'налы бир сүкутла даянан шаирә бахды.

' Бүтүн чамаатын һөрмәт, мөһәббәт нәзәри ингилаб-
чы шаирә тәрәф чеврилди. Трибуна үзәриндә далга-
ланан гырмызы байрағын ипәк сачаглары гартал га-
нады кими каһ һейкәлин, каһ натигләрин, каһ да дин-
ләһәһнләрин үзүнә тохунур, хәфиф вә хош бир сәс чы-
харырды:

— Әчәб, әчәб!

1952—1957.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Пролог	3
Биринчи фәсил. Мүәллим олачагам!	7
Икинчи фәсил. Әнтигә	29
Үчүнчү фәсил. һәсрәт	37
Дөрдүнчү фәсил. На хәбәрди	74
Бешинчи фәсил. Бүлбүл иһәә сусду?	85
Алтынчы фәсил. Чәмийәти-хейрийәдә	94
Еддинчи фәсил. Әдаләт мөһкәмәси	115
Сәккизинчи фәсил. Ики мүсафир	127
Догузузунчу фәсил. Огул анасы	154
Онунчу фәсил. Соргу-суал	201
Он биринчи фәсил. Гызылһачылыда	211
Он икинчи фәсил. Мүәличә	225
Эпиләг	240

Редактору *Күлхусейн Хусейноглу*
Рәссамы *Н. Казимов*
Бәдхи редактору *Ю. Агаев*
Техн. редактору *В. Авадеева*
Корректорлары
Р. Саламова вә *Ә. Агаев*

Чапна нызмаланымыш 3 X-1967-чи ил.
Форматы 84x108¹/₁₆—3,9—12,79 ч. варагы.
4. ч. нәшр. варагы 13,3. Тиражы 1900.
ФГ 11085. Сифарыш 412.
Гыймәти 6 млн. 80 гап.

Ушакканчәшр,
Бакы, Фиолетов күчәси, 8.

Азәрбайҗан ССР
Мәдәнийәт Нәзирлиги
„Гызыл Шәрг“ мәتبәәси
Бакы, Нәзи Асламов күчәси, 80.

Мир Джаля

КУДА ВЕДУТ ДОРОГИ

Роман

(на азербайджанском языке)

Издательство Детской и Юношеской
Литературы

Баку — 1957